

Od Cygana do Roma.

**Romowie w polskim dyskursie
na temat mniejszości
etnicznych i narodowych**

Ewa Małachowska-Pasek

OD CYGANA DO ROMA.

**Romowie w polskim dyskursie
na temat mniejszości etnicznych i narodowych**

Recenzenci
prof. dr hab. Piotr Borek
dr hab. Katarzyna Molek-Kozakowska, prof. UO

Redakcja i korekta
Marzanna Majewska

Projekt okładki
Piotr Karski
Na okładce wykorzystano zdjęcie autorstwa Ewy Błauciak

Skład i łamanie
Agencja Wydawnicza PAJ-Press
www.pajpress.com.pl

Druk
Agencja Wydawnicza PAJ-Press

ISBN 978-83-64007-98-9

Wydawca
Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
31-120 Kraków
www.ijp.pan.pl

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2024

SPIS TREŚCI

Podziękowania	9
---------------------	---

WPROWADZENIE	11
---------------------------	-----------

1. POCHODZENIE ROMÓW	17
-----------------------------------	-----------

1.1 Teorie na temat pochodzenia Romów	17
---	----

1.2 Archiwa i rejestry	19
------------------------------	----

1.3 Tropem języka	21
-------------------------	----

1.3.1 Badania językoznawcze	22
-----------------------------------	----

1.3.2 Nieistniejąca księga wyjścia	23
--	----

1.3.3 Język romski jako kronika wczesnej wędrówki	25
---	----

1.3.4 Praprzodkowie Romów. Między językiem a historią	27
---	----

1.4 Tropem genetyki	28
---------------------------	----

1.5 Tropem kultury	31
--------------------------	----

2. CYGANIE. JAK ICH WIDZĄ, TAK ICH PISZĄ. JAK ICH PISZĄ, TAK ICH WIDZĄ	33
---	-----------

2.1 Przybycie do Polski	34
-------------------------------	----

2.2 Odwrócenie autostereotypu. Kultura romska i polska	37
--	----

2.3 Polska literatura cyganologiczna – Cyganie jako przedmiot opisu i badań	43
--	----

2.3.1 Wizerunek Cyganów w literaturze cyganologicznej do końca XIX wieku	43
---	----

2.3.2 Cyganologia w XX wieku	50
------------------------------------	----

2.4 Cyganie w artykułach popularnonaukowych i publicystyce	53
--	----

2.5 Wizerunek Cyganów w literaturze pięknej	56
---	----

2.5.1 Złodziej i oszust	57
-------------------------------	----

2.5.2 Porywacze dzieci	58
------------------------------	----

2.5.3 Uwodzicielska i demoniczna Cyganka	58
--	----

2.5.4 Wolny wędrowiec	59
-----------------------------	----

2.5.5 Muzyk i grajek	60
2.5.6 Smagły, kruczy, czarny	61
2.5.7 Tabor	61
2.6 Wizerunek Cyganów w kulturze ludowej i w przysłowiaach	63
2.7 Podsumowanie – dyskurs spetryfikowany	67
3. „ROMIZACJA” CYGANÓW A PUŁAPKA POPRAWNOŚCI POLITYCZNEJ ...	71
3.1 W kierunku prawa do samookreślenia w języku	73
3.1.1 Od Eskimosów do Inuitów	74
3.1.2 Od Lapończyków do Saamów	76
3.1.3 Od Indian do rdzennych mieszkańców Ameryki	77
3.1.4 Od „kolorowych” do Afroamerykanów i <i>Black</i>	78
3.2 Endoetnonim <i>Rom</i> – historia użycia w języku polskim	80
3.2.1 Historyczne początki	80
3.2.2 Współczesny przełom	83
3.3 Romowie w kontekście poprawności politycznej	90
3.3.1 Poprawność polityczna. Ewolucja pojęcia	91
3.3.2 Poprawność polityczna na gruncie polskim	95
3.3.2.1 Definicje słownikowe i encyklopedyczne	95
3.3.2.2 Dyskurs w mediach oficjalnych	97
3.3.2.3 Media społecznościowe	102
3.3.3 <i>Cygan</i> i <i>Rom</i> w pułapce negatywnej konotacji pojęcia poprawności politycznej	106
3.3.3.1 Wypowiedzi i publikacje bezpośrednio dotyczące tematyki romskiej	106
3.3.3.2 <i>Cygan</i> i <i>Rom</i> jako ilustracja poprawności politycznej. Wypowiedzi i publikacje niedotyczące tematyki romskiej	109
3.4 Podsumowanie – postulat rozłączenia pojęć w dyskursie na temat Romów	113
4. CYGANIE, CYGANIE/ROMOWIE, ROMOWIE. KRYTYCZNA ANALIZA WSPÓŁCZESNEGO DYSKURSU	115
4.1 Charakterystyka materiału badawczego	116
4.1.1 Metoda gromadzenia materiału	116
4.1.2 Metoda opracowania materiału	119
4.1.2.1 Zastosowanie Krytycznej analizy dyskursu	119
4.1.2.2 Zastosowanie analizy korpusowej	123

4.2 Analiza tematów dyskursu	126
4.2.1 Kontynuacje operetkowo-ikoniczne	126
4.2.1.1 Aplikacje na telefon i komputer	126
4.2.1.2 Semantyka czerni w nazwach zwierząt i rzeczy	126
4.2.1.3 Kuchnia po cygańsku	126
4.2.1.4 Ogłoszenia kupno-sprzedaż i reklama produktów	127
4.2.2 Temat <i>makro</i> : Kultura romska na usługach konsumpcji. Obecność Romów w sferze rozrywki: święta, uroczystości, obrzędy	128
4.2.2.1 Wydarzenia artystyczne i rozrywkowe z udziałem artystów romskich	128
4.2.2.2 Postać Cygana w wiejskich obrzędach zapustnych	131
4.2.3 Temat <i>makro</i> : Romowie na sztandarach wielokulturowości ..	132
4.2.3.1 Wydarzenia promujące wielokulturowość w przestrzeni fizycznej	133
4.2.3.2 Sfera publicystyki. Stosunek do wielokulturowości w mediach oficjalnych	135
4.2.3.3 Stosunek do wielokulturowości w mediach społecznościowych: bogactwo czy zagrożenie dla społeczeństwa?	139
4.2.4 Temat <i>makro</i> : <i>Cygan czy Rom?</i> Prawo do samookreślenia	142
4.2.4.1 Synonimia wewnątrztekstowa w mediach oficjalnych	144
4.2.4.2 Użycie etnonimów w mediach społecznościowych	145
4.2.4.3 Opór wobec zmiany. Strategie dyskursywne	151
4.2.5 Temat <i>makro</i> : Romowie jako element społeczeństwa obywatelskiego	155
4.2.5.1 Stosunek do pracy	155
4.2.5.2 „Złodziej”, „oszust” i „pasożyt”. Stosunek do cudzego i wspólnego (społecznego) mienia	157
4.2.5.3 „Brudas” – Romowie jako zagrożenie dla zdrowia i środowiska	160
4.2.5.4 Kwintesencja stereotypizacji – dowcipy i memy	163
4.3 Romowie a system wartości polskiego społeczeństwa	166
4.3.1 Temat <i>makro</i> : Dziecko w polskim społeczeństwie	166
4.3.2 Temat <i>makro</i> : Zagłada. Milczenie <i>versus</i> mowa (nienawiści)	170
4.3.3 Temat <i>makro</i> : Polskość. „My” <i>versus</i> „Oni”	178
4.3.3.1 Prawo do reprezentowania Polski na forum międzynarodowym	181
4.3.3.2 Kto jest Polakiem?	183

4.4 Podsumowanie – kierunki współczesnego dyskursu	188
ZAKOŃCZENIE	191
BIBLIOGRAFIA	197
Literatura podmiotu	197
Literatura przedmiotu	201
Spis tabel	217
Spis rysunków	218
Załącznik A: Pełny spis materiałów źródłowych analizowanych w rozdziale 4	219
Załącznik B: Spis skrótów do materiałów źródłowych cytowanych w rozdziale 4	224
Summary	225

Podziękowania

Książka ta powstała przy wsparciu i pomocy wielu mądrych, życzliwych ludzi z różnych stron świata. Jestem im wszystkim bardzo wdzięczna.

Szczególne podziękowania pragnę złożyć:

Instytutowi Języka Polskiego PAN za roztoczenie nade mną opiekuńczych skrzydeł w trakcie powstawania i redagowania książki,

prof. dr. hab. Włodzimierzowi Gruszczyńskiemu za szczodre dzielenie się erudycyjną wiedzą i trzymanie mnie w korbach konceptualnej dyscypliny,

dr Dorocie Adamiec za analityczną ostrość spojrzenia na język i terminologię, którą się w pracy posługiwałam, oraz za intelektualne inspiracje i wiarę, że książka ta powstanie,

prof. dr. hab. Katarzynie Molek-Kozakowskiej i prof. dr. hab. Piotrowi Borkowi za wszelkie krytyczne uwagi i sugestie,

dr Ewie Wampuszyc za cenne rady w trakcie pracy nad książką i pani Magdalenie Świerzowskiej za opiekę edytorską,

mojej Rodzinie: Dzieciom, Siostrze, a przede wszystkim Mężowi – za czułość, cierpliwość i codzienną wymianę myśli,

nieocenionym Przyjaciółom z Ann Arbor, z Warszawy i z Ołomuńca, którzy od wielu lat tworzą środowisko intelektualne, które inspirowało do krytycznej refleksji nad otaczającą nas rzeczywistością,

Romom, którym zawdzięczam głęboką refleksję nad mechanizmami braku akceptacji inności.

WPROWADZENIE

Książka „Od Cygana do Roma” poświęcona jest analizie języka, który tworzy i kształtuje dyskurs dotyczący miejsca i roli mniejszości romskiej w polskim społeczeństwie. Analiza obejmuje relację między dwiema grupami, romską i polską, jednakże w centrum moich dociekań znajduje się punkt widzenia i tożsamość tej drugiej, stanowiącej społeczeństwo większościowe. Przewodnikiem po pracy i po części jej pierwszoplanowym „bohaterem” jest język – występuje w roli śledczego i detektywa, w roli twórcy i burzyciela wizerunku, w roli stróża idei i wartości, jest także materiałem dowodowym i rejestrem myślenia społeczeństwa. Stąd też wynika interdyscyplinarny charakter przedstawionych badań; krzyżują i przenikają się w nich tematy i metody badawcze z pogranicza językoznawstwa, historii, socjologii, antropologii społecznej i psychologii stosowanej – każda z tych dyscyplin bada użycie języka z innej strony.

Przedstawione rozważania dotyczą przede wszystkim procesu renominacji leksykalnej *Cygan* → *Rom*¹ i zagadnień, które ten proces spowodowały, które go kształtują i które są jego wynikiem. Wprowadzone tu pojęcie renominacji oznacza „powtórne nadanie nazwy”, zastąpienie egzoetnonimu *Cygan* endoetnonimem *Rom*. Uważna obserwacja reakcji społeczeństwa na analizowaną zmianę językową, postulowaną przez mniejszość romską, odsłania myślenie grupy większościowej o sobie i o *innym*. Pożegnanie z „Cyganem” i „Murzynem” częstokroć nie odbywa się bezboleśnie, narusza bowiem skamieliny nie tylko językowe, ale i mentalne.

---

¹ W pracy kursywą oznaczone są wypowiedzi metajęzykowe, elementy języka odnoszące się do aparatu pojęciowo-terminologicznego, zwroty i wyrazy obcojęzyczne oraz cytowane przykłady z materiałów źródłowych (literatura podmiotu). Podane kursywą cytaty z materiałów źródłowych są również zaznaczone cudzysłowem, podobnie jak wszystkie przytoczenia cudzych wypowiedzi.

Pochodzenie Romów jest jednym z najsilniejszych argumentów przemawiających za zmianą nazwy *Cyganie* na *Romowie* – dlatego też w rozdziale pierwszym, wstępnym, ukazana została wędrówka Romów z Indii do Europy oraz fascynująca historia „detektywistycznych” poszukiwań i badań językowych, które pozwoliły ustalić genezę narodu romskiego. Dopiero w drugiej połowie XX wieku wyniki badań językoznawców zostały bezspornie potwierdzone przez inną dziedzinę wiedzy, genetykę. Badania genetyczne nie tylko potwierdziły indyjskie korzenie Romów, ale też – co dla omawianych zagadnień bardzo ważne – całkowicie odmienne pochodzenie innych grup określanych wspólnym mianem *Cyganie*.

Wizerunkowi Cyganów poświęcony został rozdział drugi. Jest on zarówno przeglądem istniejącej literatury dotyczącej reprezentacji Cyganów w polskim piśmiennictwie, jak i jej uzupełnieniem. Pokazuje, jak kształtował się dyskurs o Cyganach/Romach, jak ich postrzegano, co o nich mówiono, jak ich nazywano. Bez kulturowego i historycznego kontekstu nie można zrozumieć „mentalnego skansenu”², którym stał się wizerunek Cygana. W analizowanym materiale uderza niezmiennosc dyskursu, pomimo iż kształtował się on na przestrzeni wieków w warunkach dynamicznych zmian historycznych, geopolitycznych i światopoglądowych. Zmieniały się granice, monarchie, rządy, systemy, a „Cygan” pozostawał „Cyganiem”.

Rozdziały trzeci i czwarty dotyczą współczesnego dyskursu na temat Romów. Łączy je wspólna metoda badawcza – Krytyczna analiza dyskursu (KAD). KAD jest modelem niejednolitym, bogatym w różnego rodzaju narzędzia, które umożliwiają włączenie w obszar analizy bardzo szerokiego kontekstu historycznego, społecznego i mentalnego, tym samym pozwalając badaczowi dyskursu odnieść się do całości wiedzy, przekonań, wartości, w których dyskurs ten się kształtował. KAD koncentruje się na autentycznych, naturalnie występujących wypowiedziach i tekstach rzeczywistych nadawców. W centrum analizy znajdują się jednostki językowe większe niż słowa czy zdania – teksty, wydarzenia komunikacyjne, akty mowy, różnorodne gatunki reprezentujące werbalne i pozawerbalne aspekty interakcji i komunikacji. W procesie badawczym interpretacji i reinterpretacji poddawanych jest wiele aspektów gramatyki tekstu – spójność, środki stylistyczne, figury retoryczne i strategie konwersacyjne. Toposy retoryczne i strategie argumentacyjne są szczególnie istotne w badaniach mechanizmów ludzkiego myślenia, jednostkowych i grupowych wizji świata, systemów wartości, mechanizmów relacji społecznych oraz procesów kształtowania i utrwalania dynamiki władzy (van Dijk, 2007; van Leeuwen, 2008; M. Krzyżanowski, 2008, 2010; Wodak, 2011; Wodak, Meyer, 2016). Z tego względu KAD jest modelem często używanym w badaniach dotyczą-

---

² Pojęciem „mentalnego skansenu” w odniesieniu do wizerunku Romów posłużyła się dr Joanna Talewicz-Kwiatkowska w wywiadzie dla onet.pl (Kalwas, 2021).

cych tematyki tożsamości narodowej, idealizacji narodowej przeszłości, kreowania stereotypów etnicznych, opozycji *my : oni* (van Dijk, 2000, 2009; Reisigl, Wodak, 2009; Wodak, 2016; Molek-Kozakowska, Chovanec, 2017). Dyskurs wokół mniejszości romskiej jest częścią tej właśnie tożsamościowej problematyki – do narzędzi KAD chętnie sięgają językoznawcy i socjologowie zajmujący się medialnym wizerunkiem Romów (Szewczyk, 2016a, 2017, 2018; Catalano, 2013; Schneeweis, 2015; Svobodová, 2016; Chovanec, 2017; Breazu, Machin, 2021).

W niniejszej pracy narzędzia Krytycznej analizy dyskursu służą omówieniu renominacji leksykalnej *Cygan* → *Rom* na tle globalnego dyskursu postkolonialnego na temat samostanowienia i samoidentyfikacji. Rozdział trzeci przedstawia trudności związane z uzyskaniem wewnątrzgrupowego konsensusu wśród wielu grup etnicznych dążących do prawa do kształtowania swojej tożsamości i związanej z nią narracji; Romowie nie są w tym kontekście wyjątkiem. Znaczną część rozdziału stanowi analiza zjawiska poprawności politycznej i zagadnienie przenikania się dyskursów – dyskurs na temat poprawności politycznej zawłaszcza dyskurs na temat renominacji i negatywnie wpływa na społeczną percepcję zmiany nazwy.

Rozdział czwarty poświęcony jest szczegółowej analizie tekstów i kontekstów, w których pojawiają się leksemy *Cygan*, *cygański* i *Rom*, *romski*. Głównym elementem analizy są strategie, którymi posługują się, świadomie lub nie, różne strony dyskusji w celu uzasadnienia swoich działań, przekonań, intuicji, nawyków myślowych. Podstawę materiałową badań stanowią nie tylko teksty, których głównym tematem są Romowie, ale również te, w których występują oni jako „statyści” – nie można jednak powiedzieć, że przypadkowo – każdy tekst jest realizacją dyskursu. Tak zróżnicowany, rozproszony zbiór wypowiedzi pokazuje wielowątkowość dyskursu o Romach, od obecności kultury romskiej w obrzędach i tradycjach wiejskich, ludycznych, przez miraż tolerancji i akceptacji wielokulturowości w społeczeństwie monokulturowym, po zagadnienia natury aksjologicznej – stosunku do pracy, mienia publicznego, dbałości o środowisko i poszanowania godności drugiego człowieka. Rozdział zamyka analiza dyskusji na tematy tożsamościowe, wykraczająca poza dyskurs o Romach i dotycząca definicji *siebie* w opozycji do *innego*: Kto może reprezentować Polskę na forum międzynarodowym? Kto, w opinii społeczeństwa większościowego, jest Polakiem?

W pracy poruszone są trzy ściśle ze sobą powiązane zagadnienia badawcze. Pierwsze należy do dziedziny leksyki i jest związane z frekwencją występowania egzoetnonimu i endoetnonimu. Zgromadzony materiał umożliwia prześledzenie zakresu renominacji leksykalnej i poziomu utrwalenia użycia endoetnonimu *Rom* w mediach oficjalnych i społecznościowych. Pokazuje też tempo zmian i mechanizmy, które spowalniają lub przyspieszają proces renominacji. Drugie zagadnienie

dotyczy konotacji semantycznych badanych leksemów i ich pochodnych, przede wszystkim różnic w przypisywanemu im wartościowaniu – nienacechowanemu lub nacechowanemu pozytywnie albo negatywnie. Trzecie zagadnienie odnosi się zarówno do sfery aksjologicznej, jak i tożsamościowej. Staram się zbadać, w jaki sposób dyskurs o Romach odzwierciedla pozycję, system wartości oraz tożsamość etniczną grupy większościowej, jak jest przez nią postrzegane miejsce (prawa, przywileje, obowiązki) mniejszości etnicznych i narodowych oraz jak artykułowane są oczekiwania w stosunku do mniejszości.

Podstawę materiałową pracy stanowią trzy obszerne zbiory tekstów: 1) kluczowe teksty dotyczące przedstawień Cyganów w literaturze i w publikacjach naukowych im poświęconych od momentu pojawienia się Romów na ziemiach polskich do lat 80. XX wieku (początku użycia endoetnonimu); 2) artykuły i powiadomienia zawierające etnonim *Rom*, które ukazały się w dwóch najbardziej poczytnych dziennikach („Gazeta Wyborcza” i „Super Express”) na początku lat 90. XX wieku – wtedy właśnie wyraźnie zaznaczył się proces renominacji leksykalnej; 3) ponad tysiąc zróżnicowanych gatunkowo tekstów (np. artykuły, ogłoszenia, memy, komentarze internautów) zaczerpniętych w okresie pełnego roku, od 1.08.2019 do 31.07.2020, z niemalże 500 źródeł internetowych za pomocą wyszukiwarki „Google Alerts”. Ten właśnie materiał stał się podstawą do opracowania wniosków dotyczących współczesnego dyskursu na temat Romów.

Kluczowymi pojęciami niniejszej pracy są pojęcia *dyskursu*, *tekstu* i *kontekstu*. *Dyskurs* jest rozumiany szeroko, w wymiarze pragmatycznym, jako „całokształt przekazów funkcjonujących w społecznym obiegu, a więc zarówno obszar komunikowania się w życiu codziennym [...], obszar komunikowania się w ramach instytucji [...], obszar komunikowania właściwy dla określonych »światów społecznych«” (Czyżewski, Kowalski, Piotrowski, 2010, s. 18). Dyskurs tworzą zatem powszechnie podzielane wyobrażenia, konstruowane zgodnie z określonym celem, które służą utrzymaniu porządku społecznego, hierarchii wiedzy i władzy (dosłownej i symbolicznej), i w ten sposób kształtują rzeczywistość społeczną. Dyskurs jest formą praktyki społecznej (działania społecznego); tak też rozumieją pojęcie teoretycy Krytycznej analizy dyskursu, modelu badawczego, którego założenia wpłynęły na strukturę i ostateczny kształt mojej pracy.

Tekst jest przejawem dyskursu, jego produktem, wydarzeniem dyskursywnym, kształtowanym w dialektycznej relacji z sytuacją, instytucją i strukturą społeczną, w ramach której zachodzi. Jest więc przez wyżej wymienione czynniki kształtowany, ale również je kształtuje; wpływa na procesy poznawcze, formuje społeczną tożsamość człowieka i grup ludzi oraz określa relacje między nimi. Tekst zarówno może być wypowiedzią werbalną – ustną lub pisemną, jak też może być traktowany

w szerokich kategoriach semiotycznych, włączających w definicję tekstu elementy wizualne. W jednym i w drugim wypadku tekst jest konkretną realizacją i odbiciem dyskursu lub wielu dyskursów, semiotycznym wymiarem wydarzeń (Wodak, Weiss, 2005). Anna Duszak podaje bardzo zwięzłą definicję dyskursu – dyskurs jest to tekst w kontekście (Duszak, 1998, s. 7).

Kontekst to środowisko (kognitywne, historyczne, społeczne, polityczne, kulturowe), w którym tekst występuje i które objaśnia. Kontekst obejmuje zarówno czas, miejsce, strukturalne ograniczenia i normy, jak i sposoby, w jakie uczestnicy interakcji – mówiący, widzowie i słuchacze – postrzegają określoną sytuację (Wodak, M. Krzyżanowski, 2011, s. 316). Za van Dijkem przyjmuję, iż kontekst jest nie tyle sytuacją komunikacyjną, ile modelem sytuacji społecznej; jest oparty na poznaniu i rozpoznaniu, obejmuje naszą wiedzę na temat wielu społecznych sytuacji i umiejętność użycia języka w zależności od tychże sytuacji. Nasze rozumienie kontekstu i zachowanie w określonym kontekście jest uwarunkowane przez dominujący dyskurs, wymusza pożądany model myślenia i działania oraz kontroluje zarówno proces produkcji, jak i odbioru dyskursu (van Dijk, 2008, s. 215).

Przedstawienia wymagają też kryteria, którymi kierowałam się przy użyciu nazw *Cygan* i *Rom*. W kontekście historycznym i w odniesieniu do stereotypowego wizerunku używany jest egzoetnonim *Cygan/cygański*, natomiast w odniesieniu do przedstawicieli grupy etnicznej i kultury – endoetnonim *Rom/romski*. W sytuacji, w której niejednoznaczny lub bardzo szeroki kontekst historyczny bądź sytuacyjny uniemożliwia rozdzielenie etnonimów, stosowane jest złożenie *Cygan/Rom*. W ten sam sposób zaznaczona jest kontynuacja wizerunku Cygana/Roma. W odniesieniu do kobiet romskich używam etnonimu *Romka*, a nie *Romni*, chociaż nazwę *Romni* sugeruje wielu badaczy zajmujących się problematyką romską; jako Romkę określa samą siebie naukowczyni romskiego pochodzenia dr Joanna Talewicz-Kwiatkowska w wywiadach polskojęzycznych i tę nazwę przyjął w pracy.

Podejście do tematu, reprezentowane w niniejszej monografii, jest podejściem badaczki języka. Bliskie jest mi stanowisko Zoltana Baranya, który we wstępie do książki na temat sytuacji Romów w Europie Środkowo-Wschodniej zaznacza, że nie jest ani romologiem, ani apologetą kultury romskiej, ani aktywnym działaczem występującym w obronie praw romskich, ale podobnie jak Andreás Bíró zajmuje się tematyką romską, ponieważ nie akceptuje, kiedy ktoś cierpi tylko ze względu na to, kim się urodził (Barany, 2002, s. 19). Niemożność akceptacji sposobu, w jaki często mówi się o Romach – a tym samym o nich myśli – była głównym powodem powstania tej pracy.

1. POCHODZENIE ROMÓW

„Jesteśmy Narodem” – zadeklarowali Romowie w 2000 roku podczas V Światowego Kongresu Romów (*World Romani Congress*) – „mamy wspólną tradycję, tę samą kulturę, takie samo pochodzenie, ten sam język; jesteśmy Narodem” (za: Kaprański, Kołaczek, Talewicz-Kwiatkowska, 2015, s. 84). Deklaracja podkreśliła istnienie wspólnoty, którą tworzą jej członkowie pomimo terytorialnego rozproszenia, poczucie odrębnej – kulturowej i językowej – tożsamości oraz świadomość wspólnych korzeni. Wspólne pochodzenie było jednym z najistotniejszych elementów kształtowania romskiej tożsamości w kategoriach podmiotu politycznego. Nie wszyscy Romowie mówią po romsku, nie wszystkie dialekty są wzajemnie zrozumiałe i trudno jest mówić o jednej, monolitycznej kulturze romskiej. Pochodzenie jest natomiast czynnikiem niezmiennym, do którego cała wspólnota może się odwołać, nawet jeśli tylko w sensie symbolicznym – takim symbolem jest choćby flaga romska, która nawiązuje do współczesnej flagi indyjskiej. Pochodzenie jest przede wszystkim czynnikiem odróżniającym Romów od innych grup określanych wspólnym mianem *Cyganów* – stanowi kluczowy głos w dyskusji na temat użycia etnonimów *Cyganie* i *Romowie* i jest argumentem używanym za zmianą lub przeciwnie zmianie nazwy w języku.

1.1 Teorie na temat pochodzenia Romów

Odpowiedź na pytanie, skąd pochodzą Romowie, długo stanowiła niewiadomą. Niewątpliwie przyczyniła się do tego niepiśmienność Romów – aż do drugiej połowy XX wieku ich historia pisana była przez nie-Romów i ta perspektywa stwo-

rzyła ogólnie przyjętą narrację. Hipotez na temat pochodzenia Romów było bardzo wiele, od zupełnie pozbawionych podstaw naukowych po teoretyczne rozważania, niejednokrotnie bardzo trafne, ale zawierające wiele nieścisłości. Wokół Romów krążyły legendy, że są potomkami mieszkańców zaginionej Atlantydy lub że przybyli na Ziemię z Księżyca. Niektórzy twierdzili, że są zorganizowaną grupą przestępców i złodziei malujących twarze na czarno, inni dowodzili, że pochodzą od Żydów, którzy po fali średniowiecznych pogromów latami ukrywali się w jaskiniach (za: Hancock, 2002, s. 3, 31–32), a jeszcze inni wyprowadzali genealogię Romów od Kaina (za: Mróz, 1987, s. 195–198). Polski historyk, Adam Naruszewicz, uznał, że są potomkami Jaćwingów: „*teraźniejsi Cyganie, włóczęgowie po naszych kraiach, i właściwy swój język mający, są jeszcze plemieniem dawnych Jazygów, których czasy następne i sfalszowane w przechodzie tylu wieków nazwisko, naprzód w Jadźwingów, potem w Jazyganów, a nakoniec w Cyganów przemieniło*” (Naruszewicz, 1803, s. 314).

Ograniczona wiedza na temat geografii i kultur świata w czasach średniowiecza spowodowała, że przypisywano Romom egipskie pochodzenie (*Aigiptoi*). Ciemna karnacja Romów i odmienny ubiór dobrze wpisywały się w wyobrażenia o dalekim Egipcie. Romowie nie protestowali i również twierdzili, że pochodzą z „Małego Egiptu”³ (Mirga, Mróz, 1994, s. 42). Stąd pochodzi powszechnie używany angielski etnonim *Gypsies*, hiszpański *Gitanos*, albański *Evgit*, holenderski *Gyptonaares*, grecki *Egiftos* lub *Giftoi* w Grecji, a w języku rosyjskim – *lud Faraona*. Courthiade (2012, s. 53–54) wiąże pojawienie się etnonimu *Cygan* z pierwszą wyprawą krzyżową, która wyruszyła w 1096 roku w celu zdobycia Jerozolimy i obrony wschodniego chrześcijaństwa przed islamem. Kiedy wyprawa dotarła do Jerozolimy w 1099 roku, miasto było już od roku w rękach egipskich Fatymidów, którzy wcześniej zwyciężyli Turków seldżuckich. W rękach Seldżukidów znajdowali się najemnicy lub brańcy z Indii; z dużym prawdopodobieństwem praprzodkowie Romów. Po zdobyciu Jerozolimy wszystkim pokonanym przypisano jedną nazwę – Egipcjanie.

Polski etnonim *Cyganie*, czeski *Cikáni*, serbski i bułgarski *Цигани*, litewski *Čigonai*, węgierski *Cigányok*, turecki *Çingeneler*, norweski *Sigøynere*, niemiecki *Zigeuner* pochodzą od nazwy greckiej manichejskiej sekty *Atsiganoi*, „niedotkniętych”, błędnie interpretowanej jako „nietykalni”. Nietykalni stanowili najniższą kastę w Indiach, a ich dotyk uważany był za nieczysty. Natomiast *Atsiganoi* uważali, że to świat zewnętrzny powoduje skalanie grzechem i unikali z nim zetknięcia. Członkowie sekty żyli w skrajnej ascezie i ubóstwie. W IX wieku zaczęli zyskiwać znaczenie polityczne, co pociągnęło za sobą falę prześladowań, i już na początku XI wieku przestali całkowicie istnieć. Nazwa sekty została potem przeniesiona na

---

³ Mały Egipt – część Azji Mniejszej, aż do XIX wieku mylnie identyfikowanej jako Egipt afrykański.

Romów, którzy spełniali wyobrażenia o zachowujących odosobnienie i podróżujących po świecie pątnikach (Courthiade, 2012, s. 33, 55–56).

Niektórzy badacze języka i kultury romskiej nie potwierdzają teorii o powiązaniu greckiej sekty z etnonimem *Cygan*. Yaron Matras (2015, s. 22) uważa, że etnonim pochodzi z języka tureckiego, od starego słowa *Çingene* o nieznanym etymologii, które następnie zostało zapożyczone do języka greckiego, podobnie jak wiele tureckich wyrazów zaczynających się na /ts/ (tureckie /ç/).

Wzmianki o indyjskich korzeniach Romów pojawiały się sporadycznie w różnych świadectwach i dokumentach już od XV wieku. Pierwszy zawarł tę informację w swoim dzienniku brat Girolamo Fiocchi z Forli w 1422 roku. Informacja o pochodzeniu Romów znalazła się też w wydanej w 1603 roku w Pradze „Historii świata” Davida ben Szalomona Ganza, jak również w rejestrze jednej z podmarsylskich wsi we Francji z roku 1636 (Courthiade, 2012, s. 16, 18). Ze względu na nikłą wiedzę Europejczyków na temat Bliskiego i Dalekiego Wschodu informacje te nie odegrały znaczącej roli i nie zaistniały w świadomości powszechnej. Pochodzenie Romów ciągle pozostawało w sferze domysłów i hipotez.

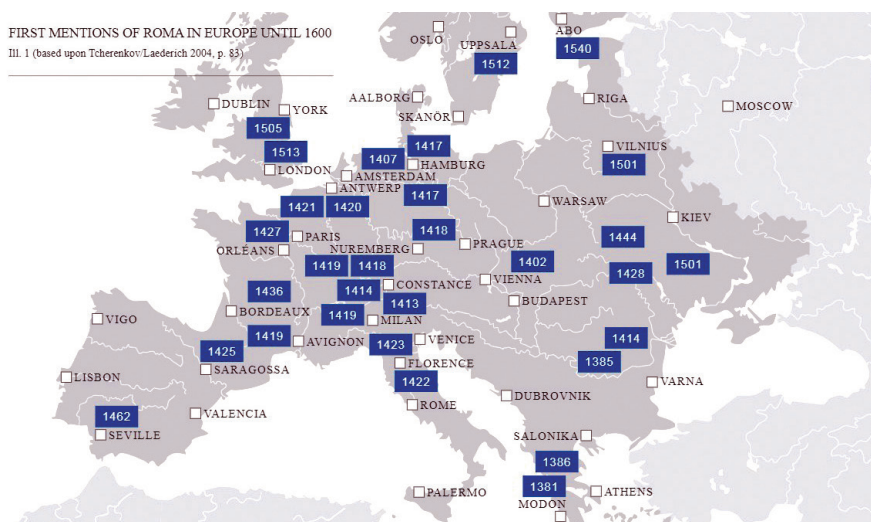
1.2 Archiwa i rejestry

Cyganie, jako *Atsigani*, pojawili się po raz pierwszy w zapisie mnicha z góry Athos dotyczącym Konstantynopola i „czarodziei i łajdaków”, których w 1050 roku wezwał cesarz bizantyjski Konstantyn Monomachus, aby wytępilli drapieżne zwierzęta grasujące po parku cesarskim (Mróz, 1987, s. 200). Nie mamy jednak całkowitej pewności, czy rzeczywiście wzmianka o ujarzmicielach zwierząt odnosiła się do Romów. Bardziej wiarygodnym poświadczeniem są rejestry podatkowe z Konstantynopola, w których w 1283 roku pojawiły się zapisy odnotowujące podatki zebrane od „Egipcjan i Tsigani” (Marushiakova, Popov, 2001, s. 16). Od 1430 roku Romowie występowali już jako osobna kategoria podatników na całym terytorium imperium osmańskiego (Marushiakova, Popov, 2001, s. 29). Tak więc wpisy podatkowe stały się pierwszym dowodem, opartym na faktach, datach i liczbach, potwierdzającym obecność Romów u przedmurza Europy.

Wczesną wędrówkę Romów w głąb Europy dokumentują archiwa z XIV wieku. W 1362 roku pojawiła się w księgach Republiki Raguzy (obecny Dubrownik) wzmianka o dwóch „Egipcjanach”, Vlachu i Vitanusie, a z 1378 roku pochodzi zapis o nadaniu klasztorowi w Rile (Monastyr Rilski) wsi, w skład których wchodziły *Agupovi kleti* – chaty, szałaszy Egipcjan (Fraser, 2001, s. 53). Druga połowa XIV wieku była czasem ekspansji tureckiej i związanych z nią ogólnych zamieszek i migracji ludności na Bałkanach – niepokoje nie ominęły i Romów, część z nich

opuściła Bałkany i powędrowała na zachód i północ Europy, część została przymusowo osiedlona. Na Wołoszczyźnie i w Mołdawii Romowie zostali sprowadzeni do rangi niewolników – byli cenną siłą roboczą przede wszystkim ze względu na swoje umiejętności kowalskie (Fraser, 2001, s. 54–55; Hancock, 2002, s. 18) i jako osobna kategoria własności zaczęli pojawiać się w spisach dóbr bojarów; do dziś zachowały się rachunki zakupu romskich niewolników z XVI wieku (Hancock, 2002, s. 22). Niewolnictwo w księstwach rumuńskich zniesione zostało dopiero w 1856 roku.

Część Romów uniknęła niewolnictwa; dokładne ustalenie, ilu Romów pozostało na terenie księstw rumuńskich, a ilu podążyło dalej, w głąb Europy, nie jest możliwe. W 1382 roku w księgach miasta Agram (obecnie Zagrzeb, w XIV wieku miasto było częścią królestwa Węgier) pojawiają się nazwiska Cygan, Cigan, Čikan i Czyganyčyn. Nie do końca wiadomo, czy odnoszą się do Romów, ale już zapisy z początku XV wieku nie budzą wątpliwości. Pojawienie się grup romskich jest odnotowane w wielu aktach miejskich i kronikach kościelnych. W 1407 roku pojawili się w Saksonii, gdzie zapisani zostali jako Tatarzy (10 lat później jako Tatarzy z Egiptu), w 1414 roku w Bazylei jako *Heiden* (poganie; częsty równoważnik *Cygana* w krajach niemieckojęzycznych), w 1416 roku w Siedmiogrodzie jako przybysze z Egiptu, w 1420 roku w Brukseli jako przybysze z Małego Egiptu (Fraser, 2001, s. 56–58). Pod koniec XV wieku pojawienie się Romów odnotowano niemalże w całej Europie. Pierwsza wzmianka o Romach w Polsce pochodzi z 1401 roku – Mikołaj Czigan wniósł opłatę dzierżawną w przykrakowskim mieście Kazimierzu (Mróz, 2007, s. 24).

Rysunek 1. Wzmianki o Romach w europejskich księgach do roku 1600 (Factsheets on Roma)

Na początku XV wieku traktowano Romów z życzliwą ciekawością. Postrzegani byli jako pielgrzymi lub pokutnicy, otrzymywali pomoc, żywność i wsparcie w miastach i miejscowościach, przez które wędrowali. Jednak już pod koniec XV wieku stosunek do nich uległ zmianie.

Można, jak sądzę, wyrazić pogląd, że tak naprawdę to Cyganów stworzyli, a w każdym razie ukształtowali Europejczycy po przybyciu ich z Azji; i to nie na Bałkanach, ale dopiero w XV w., gdy zawitali do Europy Zachodniej. Wytworzone wobec Cyganów uprzedzenia, sądy, stereotypy, niekorzystny wizerunek wynikający z zaszeregowania poprzez Biblię do występnej, przeklętej gałęzi gatunku ludzkiego, pociągnęły za sobą kształtowanie opinii szerszej (np. poprzez literaturę, dokumenty i ogłoszenia kościelne bądź panujących), a co za tym idzie, powszechnego niechętnego stosunku do nich (Mróz, 1987, s. 206).

Koniec średniowiecza i początek renesansu przyniosły też zasadnicze zmiany struktury społecznej i stosunku do posiadania, do pracy, a przede wszystkim do braku stałego miejsca pobytu. Wędrowni Romowie w świadomości społeczeństw większościowych stali się włóczęgami i pasożytami unikającymi pracy. Oskarżano ich o szpiegostwo, rozboje i porywanie dzieci (Talewicz-Kwiatkowska, 2013, s. 30). Pierwsze przejawy niechęci do Romów zarejestrowano we Francji w 1453 roku, pierwszy akt prawny przeciwko Romom został wydany w Lucernie w 1471 roku, od 1500 roku zaczęły pojawiać się antyromskie ustawy w państwach niemieckich (spowodowało to napływ Romów do Polski), aż po ustawę z 1571 roku zezwalającą na bezkarne zabicie Roma. Pod koniec lat 30. XVI wieku wydany został dekret nakazujący wygnanie Romów z Moraw, w 1541 roku z Czech; podobne akty ukazały się w Szwajcarii, następnie w Niderlandach. Od XVI wieku dokumenty, ustawy i akty antyromskie pojawiły się w państwach Półwyspu Iberyjskiego, na Wyspach Brytyjskich (stamtąd deportowano część Romów do Norwegii), we Francji, w Norwegii, w Finlandii i na Półwyspie Apenińskim. Ta fala niechęci i wrogości stała się początkiem kolejnej migracji i zasadniczo wpłynęła na kształt kultury romskiej. Koczowanie i wędrownictwo przestały być wyborem, stały się przymusem (Hancock, 2002, s. 32; Mróz, 2007, s. 134–138).

1.3 Tropem języka

Język romski jest „dokumentem unikalnym i bardzo wiernym, ponieważ żaden autor nie miał szansy wpłynąć na jakąkolwiek zmianę w jego strukturze, dla poparcia tej czy innej lansowanej przez siebie tezy” (Courthiade, 2012, s. 16). To właśnie język pozwolił odkryć indyjskie korzenie Romów, określić moment opuszczenia

przez nich terytorium Indii oraz przesledzić ich wędrówkę przez Pakistan, Afganistan, Iran, Armenię, Bizancjum aż do południowo-wschodniej Europy na Bałkany.

1.3.1 Badania językoznawcze. W 1776 roku Sámuel Augustini ab Hortis (węgierski Niemiec, mieszkający na terenach obecnej Słowacji) opublikował w Wiedniu monografię o Cyganach na Węgrzech: „*Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn*” (za: Mann, 1997, s. 129). Augustini przytoczył relację węgierskiego studenta teologii, Stefána Vályiego, który w czasie studiów teologicznych w Lejdzie na początku lat 70. XVIII wieku poznał kilku studentów z Malabaru i, ku swojemu zdumieniu, był w stanie zrozumieć wiele słów, których używali w rozmowie między sobą (Hancock⁴, 2010a, s. 7; Hübschmannová, 2002; Mann, 1997, s. 129). Mimo iż w Malabarze językami dominującymi były języki drawidyjskie, studenci posługiwali się sanskrytem, językiem literackim klasy wyższej, językiem elit. Stefán Vályi zauważył podobieństwo między niektórymi słowami z sanskrytu a słowami, których nauczył się w dzieciństwie od Romów pracujących w posiadłościach swojego ojca w północno-zachodnich Węgrzech. Chociaż Augustini nie przywiązywał wielkiej wagi do opisanego przez siebie wydarzenia (Mann, 1997, s. 131), jego relacja zapoczątkowała współczesne studia romskie. Odkryciem Augustiniego zainteresowało się wielu ówczesnych językoznawców – Johann Rüdiger w Halle, Hartwig Bacmeister w Petersburgu, Christian Büttner w Jenie, Johann Biester w Getyndze i William Marsden w Londynie (Matras, 2015, s. 131). W 1783 roku Heinrich Grellman przepisał całe fragmenty monografii Augustiniego i pracy Rüdigera, podając je jako własne w publikacji „*Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*” (za: Mann, 1997, s. 129). Praca Grellmana, ukazująca Romów w bardzo negatywnym świetle, miała duży wpływ na zajmujących się tematyką cygańską polskich autorów. Korzystali z niej Ignacy Daniłowicz (1824), Teodor Narbutt (1830), Tadeusz Czacki (1835) i Kazimierz Wóycicki (1861a, 1861b).

W XIX wieku znaczący wkład w studia nad językiem romskim mieli niemiecki językoznawca August Pott i słoweński filolog Franz von Miklošič. Pott w 1844 roku wydał pierwszą historyczno-porównawczą gramatykę dialektów romskich i porównał romski leksykon z sanskrytem i nowożytnymi językami indyjskimi. Miklošič opublikował w latach 1872–1880 zbiorczą charakterystykę istniejących euro-

---

⁴ W 1990 roku Ian Hancock, romski działacz i językoznawca z uniwersytetu Austin w Teksasie, pojechał do Lejdy, aby przeprowadzić badania na temat Stefána Vályiego. Student o tym nazwisku nie studiował na uniwersytecie w Lejdzie, natomiast jego nazwisko figuruje w spisie studentów Uniwersytetu w Utrechcie (Hancock, 2010a, s. 7).

pejskich dialektów romskich, omawiając szlaki migracji Romów. Stworzył też zarys romskiej gramatyki historyczno-porównawczej i leksykon języka romskiego (Romani Project). Wybitną dziewiętnastowieczną pozycją była również praca greckiego uczonego Alexandra Paspatiego „*Etudes sur les Tchinghianes*”, opisująca dialekt Romów mieszkających na przedmieściach Konstantynopola (Fraser, 2001, s. 20).

W 1926 roku Ralph Turner opublikował w „*Journal of the Gypsy Lore Society*” kluczowy artykuł dotyczący miejsca języka romskiego wśród języków indoaryjskich – przedstawił w nim tezę, że Romowie pochodzą z Indii Środkowych i dopiero stamtąd wywędrowali na północny zachód (Romani Project). Teza Turnera do dziś uznawana jest przez językoznawców za najbardziej wiarygodną. XX wiek przyniósł również szczegółowe opracowania różnych dialektów romskich (nazwiska językoznawców podaję za publikacją Romani Project): grupy dialektów wołoskich (Gilliat-Smith, 1914–1915), walijskiego (Sampson, 1926), szwedzkich Kelderasy (Gjerdman i Ljungberg, 1963), jak również polskich Lowarów (Pobożniak, 1964). W latach 60. powstały pierwsze prace doktorskie w dziedzinie lingwistyki romskiej: Kirila Kostova (w Bułgarii), Jana Kochanowskiego (we Francji) i Donalda Kenricka (w Wielkiej Brytanii). W 1979 roku Hancock gościnnie zredagował numer „*International Journal for Sociology of Language*” poświęcony romskiej socjolingwistyce. Był to pierwszy naukowo opracowany zbiór artykułów obejmujący zagadnienia dotyczące romskiego języka (Romani Project). Od 1986 roku organizowane są cyklicznie międzynarodowe konferencje poświęcone romskiej kulturze i lingwistyce.

Do wybitnych językoznawców zajmujących się językiem romskim pod koniec XX i na początku XXI wieku należą m.in.: Milena Hübschmannová (Czechy), Ian Hancock (USA), Yaron Matras (Anglia) i Marcel Courthiade (Francja). Szczegółową bibliografię prac wydanych w XX wieku opracowali Petter Bakker i wspomniany już Yaron Matras: „*Bibliography of Modern Romani Linguistics: Including a Guide to Romani Linguistics*” (2003). Bibliografia zawiera ponad 2500 tytułów prac opublikowanych w latach 1900–2003 w ponad trzydziestu językach. W 2000 roku Matras, Bakker i Halwachs zainicjowali projekt stworzenia elektronicznej bazy danych dialektów romskich ROMLEX, która łącznie obejmuje 134 676 leksemów romskich (Romani Lexicon Project). Od 2024 roku jest dostępny po rosyjsku wstępny projekt internetowego „Etymologicznego słownika języka romskiego” (Kozhanov, Osłon).

1.3.2 Nieistniejąca księga wyjścia. Wiedza na temat pochodzenia Romów zrodziła kolejne pytania. Jedno z nich dotyczyło ustalenia momentu, w którym praprzodkowie Romów opuścili terytorium Indii. Najdłużej, bo od roku 1829, a w niektórych źródłach aż do dziś, utrzymywała się teoria oparta na fragmencie perskiej „Księgi Królów” (*Sahname*) poety Aboulkasema Ferduasiego z XI wieku, w którym autor

opisuje historię 12 tysięcy⁵ muzyków Luri wysłanych w prezencie przez indyjskiego władcę Szankalę (Szangulę) swojemu zięciowi, szachowi perskiemu Bahramowi Gurowi w pierwszej połowie V wieku. Po roku Luriowie zostali zwolnieni ze służby i najprawdopodobniej powędrowali na zachód (Courthiade, 2012, s. 24; Fraser, 2001, s. 36; Hancock, 2002, s. 5). Źródła historyczne potwierdzają prawdziwość „podarku” Szankalę, jednak nie istnieją dowody wskazujące na związek Romów z Luriami. „Księga Królów” była przede wszystkim dziełem poetyckim, opierającym się na legendach i mitach, nie można jej traktować jako dokumentu historycznego. Jako dzieło poetyckie traktowali „Księgę” także jej tłumacze, bracia Werner – zamiast słowa *Luriowie* użyli słowa *Gypsies*, aby „oddać bezpośrednio swe odczucia w stosunku do tej populacji i przemówić bardziej obrazowo do brytyjskiego czytelnika” (Courthiade, 2012, s. 25). Takie najprawdopodobniej jest źródło błędu, który przetrwał w wielu opracowaniach popularnych i naukowych, i który niesłusznie wskazuje na związek Romów z Luriami oraz na ich pojawienie się na terytorium obecnego Iranu już w V wieku.

Niektórzy językoznawcy (Kaufman, Halwachs i Windfuhr, za: Courthiade, 2012, s. 22) również datują exodus Romów z Indii na okres V–VI wieku i opuszczenie Persji jeszcze przed jej podbojem przez Arabów w VII wieku. Wskazywałby na to brak arabskiego słownictwa w romskim leksykonie, nieuzasadniony w świetle dominacji kultury arabskiej na obszarze państw irańskich Azji Środkowej. Brak arabskich słów w języku romskim nie jest jednak dowodem rozstrzygającym. Arabowie stanowili nieliczną elitę rządzących, natomiast język perski nadal był językiem ludzi nienależących do elit, mniej wykształconych – większość społeczeństwa posługiwała się nim w życiu codziennym. Praprzodkowie Romów mogli z dużym prawdopodobieństwem żyć w Persji pod panowaniem arabskim bez bezpośredniego kontaktu z językiem elit (Fraser, 2001, s. 38).

Obecnie większość językoznawców podaje początek XI wieku jako przybliżoną datę opuszczenia Indii przez praprzodków Romów. Tę tezę potwierdza wiele zjawisk językowych, m.in. proces utraty rodzaju nijakiego w językach indyjskich. Do VI–VIII wieku wszystkie miały trzy rodzaje gramatyczne: męski, żeński i nijaki. W okresie nowoindyjskim większość z nich straciła rodzaj nijaki, proces ten zakończył się w X wieku. Niemalże wszystkie dawne rzeczowniki rodzaju nijakiego w języku romskim przekształciły się w rzeczowniki rodzaju męskiego. Tylko niewielka grupa przybrała formę żeńską – rodzaje w dialektach języka romskiego są zbieżne z klasyfikacją rodzajową w językach nowoindyjskich. Według Hancocka (2002, s. 7) zjawisko to potwierdza, że do końca X wieku języki się nie rozdzieliły, praprzodkowie Romów nie opuścili jeszcze swojej ojczyzny. Z tezą Hancocka zga-

---

⁵ Courthiade podaje liczbę 10 tysięcy (2012, s. 24).

dzają się Courthiade (2012, s. 22), Matras (2015, s. 136) i Mróz (2007, s. 32, 34), zgodnie twierdząc, że język romski ma typ struktury języków nowoindyjskich. Języki staroindyjskie (staroaryjskie) miały bardzo skomplikowany system odmiany rzeczowników, podobny do łaciny i starożytnej greki. System ten został uproszczony we wszystkich nowożytnych językach Indii, indolodzy datują początki tej zmiany na wiek IX i X. Jest to dodatkowa wskazówka, że Romowie pozostali w Indiach przynajmniej do IX wieku n.e. (Matras, 2015, s. 136).

1.3.3 Język romski jako kronika wczesnej wędrówki. Język romski składa się z ponad 60 dialektów. Leksykon wspólny dla wszystkich dialektów liczy niewiele ponad 1000 rdzeni leksykalnych, z czego około 800 ma pochodzenie indyjskie, chociaż rzadko się zdarza, aby wszystkie występowały w obrębie jednego dialektu. Około 200–250 rdzeni pochodzi z języka greckiego, około 70 z języków irańskich, a około 40 z ormiańskiego. W każdym dialekcie, poza wspólnym leksykonem, znajdują się różne warstwy zapożyczeń leksykalnych z języków europejskich; rdzeń indoaryjski jest najważniejszym elementem słownictwa podstawowego (Matras, 2002, s. 21). Zapóżycczenia z języka arabskiego są prawie nieobecne, jednak wydaje się, że słowo *mahrmo* (skalanie, nieczystość), kluczowe dla kultury romskiej, pochodzi właśnie z arabskiego (Matras, 2015, s. 150).

Język romski jest spokrewniony ze współczesnymi językami indoaryjskiej rodziny językowej: m.in. z hindi, urdu, pendżabskim, radżastani, gudżarati i bengalskim, zachował też niektóre stare formy z sanskrytu (język literacki i liturgiczny starożytnych, średniowiecznych i wczesnonowożytnych Indii) oraz prakrytów (potoczne i literackie języki Indii od III wieku p.n.e. do VIII wieku n.e.) (Matras, 2015, s. 129). Pokrewieństwo uwidacznia się zarówno w zasobie słownictwa, jak i w strukturze gramatycznej i dźwiękowej. Słownictwo podstawowe, takie jak: *pani* (woda), *sap* (wąż), *kan* (ucho), *pandź* (pięć), *rat* (noc), *mačho* (ryba), jest niemalże identyczne z odpowiednimi słowami w wielu językach indyjskich (Matras, 2015, s. 17), podobnie jak słownictwo dotyczące najbliższych związków rodzinnych: *phen* (siostra), *phral* (brat), *dad* (ojciec), *daj* (matka), *rom* (mąż), *romni* (żona) (Matras, 2002, s. 25–26). Zauważalne są także wspólne cechy fleksyjne. Przymiotniki rodzaju męskiego mają końcówkę -o: *baro* (duży), *kalo* (czarny), a rodzaju żeńskiego -i: *bari*, *kali*; niewątpliwe są też podobieństwa między formantami fleksyjnymi występującymi w językach indyjskich i w dialektach języka romskiego, np. formant dopełniacza przymiotników jest identyczny w dialekcie wołoskim romskiego i w językach hindi oraz marwari, różnica zaznacza się tylko w jego łączliwości albo bezpośrednio z rdzeniem, albo z innym formantem. Nawet w warstwie fonetycznej można dostrzec pokrewieństwo mimo tysiąca lat „rozłąki” – spółgłoski dźwięcz-

ne przydechowe (/bh/, /gh/, /dh/) obecne w językach indyjskich konsekwentnie przeszły przez proces ubezdźwięcznienia (/bh//ph/, /gh//kh/, /dh//th/) w języku romskim. Natomiast spółgłoski retrofleksyjne /d/, /t/ w większości przekształciły się w /r, r/ lub /l/ (Hübschmannová, 2002; Matras, 2002, s. 36).

Podobieństwo z językami hindi, gudżarati i radżastani wskazuje na pochodzenie języka romskiego z centralnej części Indii, natomiast wymowa niektórych słów i niektóre formy fleksyjne wykazują pokrewieństwo z językami używanymi w północno-zachodnich regionach subkontynentu indyjskiego, np. z językiem kaszmirskim. Odzwierciedla to wędrówkę pra-Romów – kiedy niektórzy romscy przodkowie opuścili centralną część Półwyspu Indyjskiego (około 500 roku n.e.), nie emigrowali od razu w kierunku Europy, ale pozostali przez kilka stuleci w północno-zachodnich regionach Indii aż do końca pierwszego tysiąclecia n.e. (Matras, 2015, s. 136). Dalszą wędrówkę dokumentują wpływy i zapożyczenia językowe z obszarów, przez które protoplaści Romów przywędrowali na Półwysep Bałkański.

Język romski kształtował się na terenach Persji, Armenii i Cesarstwa Bizantyńskiego, wskazuje na to warstwa zapożyczeń z perskiego, kurdyjskiego, osetyńskiego, ormiańskiego i, przede wszystkim, z greckiego. Językoznawcy zakładają, że kontakt z językami irańskimi i ormiańskim miał miejsce przed kontaktem z językiem greckim – jest to założenie uzasadnione ze względu na położenie geograficzne grup posługujących się tymi językami. Ale możliwe jest również, że wpływy te miały miejsce w tym samym lub bardzo zbliżonym okresie. Wschodnia Anatolia, w której mówiono zarówno jednym z języków irańskich, jak i ormiańskim, była częścią Cesarstwa Bizantyńskiego (Romani Project).

Zapożyczenia z języków irańskich mogą wskazywać na bliskie kontakty romskich przodków z ludnością rolniczą. Sugerują to następujące słowa zapożyczone z języka perskiego: *ambrol* (gruszka), *avgin* (miód), *pošom* (wełna), *sir* (czosnek), *xer* (osioł), *tover* (topór/siekiera) i z osetyńskiego: *vurdon* (wóz) (Matras, 2002, s. 23–24). Pierwszy kontakt protoplastów Romów z chrześcijaństwem nastąpił najprawdopodobniej za pośrednictwem języka ormiańskiego: *kirvo* (rodzic chrzestny), *xung* (kadzidło), *Patradji* (Wielkanoc). Natomiast leksykon przejęty z języka greckiego pokazuje, że właśnie na terenie Bizancjum Romowie przyswoili sobie słownictwo związane z obróbką metali i najprawdopodobniej stamtąd wynieśli umiejętności kowalskie, wysoko cenione we wszystkich miejscach, przez które później wędrowali (Hancock, 2010b, s. 282). Na Bałkany przybyli z Tracji (obecnie Nizina Tracka) – przez starożytną Macedonię do Grecji, a następnie ruszyli w kierunku północnym (Fraser, 2001, s. 47). Do języka romskiego weszło wtedy słownictwo z języków południowosłowiańskich, takie jak: *vodros* (łóżko), *dosta* (dość), *čelo* (cały), *kralis* (król), *stanya* (stodoła) i *zelano* (zielony). Obecność tych zapoży-

czeń w większości dialektów romskich sugeruje, że mieszkali wśród południowych Słowian przez dłuższy czas (Matras, 2015, s. 140).

1.3.4 Praprzodkowie Romów. Między językiem a historią. Większość badaczy wiąże przybycie Romów do Europy z wyprawami Ghaznawidów (dynastia pochodzenia tureckiego) do Indii i ekspansją Turków seldżuckich w latach 40. XI wieku. Turkowie seldżuccy początkowo służyli u Ghaznawidów; w momencie śmierci sułtana Mahmuda z Ghazny w 1030 roku doszło do buntu Seldżukidów, którzy zmusili Ghaznawidów do wycofania się w głąb Indii. Ghaznawidowie dokonali szeregu wypraw łupieżczych i zagarnęli tysiące brańców, których następnie popędzono do Kabulu i wschodniej Persji, na rynki handlu niewolnikami. Jest bardzo prawdopodobne, że przodkowie Romów zostali zmuszeni do opuszczenia Indii właśnie jako brańcy wojenni (Mróz, 2007, s. 43–45).

Hancock uważa, że Romowie są potomkami wojska wysłanego do obrony Indii przed inwazją Ghaznawidów. W czasie walk część armii indyjskiej albo została odcięta od reszty wojsk i zmuszona do ucieczki w kierunku zachodnim, albo wzięta w niewolę i wraz z najeźdźcami udała się na zachód. O militarnym rodowodzie świadczy duża ilość słownictwa wojskowego w języku romskim, pochodząca z języków indyjskich, a zwłaszcza terminy, których Romowie używają na określenie nie-Romów (Hancock, 2010a, s. 13). Natomiast słownictwo związane z innymi zawodami niż wojskowe jest już w większości zapożyczone z języków kolejnych narodów, przez których terytoria przewędrowali przodkowie Romów.

Courthiade również wiąże pochodzenie Romów z najazdami Indii przez Mahmuda z Ghazni, ale przede wszystkim z najazdem jego wojsk na miasto Kannaudź w północnych Indiach. Kannaudź było dynamicznie rozwijającą się metropolią, o populacji ponad 50 000 mieszkańców. W grudniu 1018 roku wojska Ghaznawidów podbiły miasto, pojmały i uprowadziły wszystkich jego mieszkańców, niezależnie od ich pozycji społecznej, wieku i płci. Mieszkańcy Kannaudź mogli być właśnie praprzodkami Romów (Courthiade, 2012, s. 43–44).

Matras (2015, s. 136–137) przychylił się do teorii wskazującej na wędrówkę pra-Romów do Europy wraz z wojskami Turków seldżuckich i sugeruje, że protoplaści Romów mogli zostać wcieleni do armii Karachanidów (wczesna dynastia turecka panująca w Turkiestanie od X wieku) nie jako wojownicy, ale jako obsługa taborów wojskowych – rzemieślnicy i muzycy. Pod koniec XI wieku Karachanidzi połączyli siły z Turkami seldżuckimi i wspólnie wyruszyli do Anatolii, a następnie do Europy. Pra-Romowie musieli wejść w styczność z Karachanidami, na to wskazuje w języku romskim nazwa *koraxaj/koraxano*, pochodząca od tureckiego słowa *Karakhan*, które wśród bałkańskich Romów oznacza Turków lub muzułmanów. Niektóre grupy romskie w za-

chodniej Europie używają tego samego słowa w odniesieniu do obcych lub cudzoziemców. Wskazywałoby to nie tylko na kontakty Romów z Karachanidami i Seldżukidami, ale także na opozycję *swój* : *obcy* w relacjach między tymi grupami etnicznymi.

Niezależnie od tego, czy przodkowie Romów byli wojownikami, jeńcami czy brańcami wojennymi, niewątpliwie należeli do kast i grup o różnym statusie społecznym, wbrew popularnym teoriom przypisującym Romom związek z grupami najniższej stojącymi w hierarchii społecznej w Indiach. Należy pamiętać, że historycznie siły wojskowe składały się zarówno z wojowników, jak i z taborów wojskowych obsługujących potrzeby armii – z warsztatów naprawczych, lazaretów i całego zaplecza zaopatrzenia. Jeśli protoplastami Romów byli wojownicy, wysoko postawieni Radżputowie, obsługiwani byli przez niższe kasty w taborach wojskowych. Jeśli protoplastami byli brańcy wojenni, na pewno nie należeli do jednej klasy społecznej – najędźdźcy nie zadawaliby sobie trudu, aby uszanować podziały kastowe i plemienne. Tym bardziej odnosi się to do kategorii niewolników (Mróz, 2007, s. 45).

Przypisywanie Romom przynależności do „nietykalnych”, najniższej kasty w indyjskim społeczeństwie, jest spowodowane nie tylko błędną interpretacją nazwy *Atsiganoi*. Opiera się również na najprostszych, stereotypowych skojarzeniach dotyczących zawodów, którymi najczęściej parali się Romowie aż do pierwszej połowy XX wieku; były to: kowalstwo, wrózenie, handel i tresura zwierząt, muzyka i taniec. To spowodowało, że badacze poszukiwali analogii i możliwych powiązań z grupami w Indiach, które uprawiały podobne zawody. Niski status społeczny Romów w Europie nie jest też wystarczającą podstawą do przypuszczeń, że pochodzą z grup czy kast stojących najniższej w hierarchii społecznej i klasowej w społeczeństwie indyjskim (Mróz, 2007, s. 18, 23).

Związki Romów z najniższymi klasami społecznymi w Indiach podważają również obecne badania genetyczne. W 2011 roku przeprowadzone zostały badania na temat czynników ewolucyjnych, które ukształtowały strukturę puli genów Romów linii męskiej. Badaniom poddano dwie węgierskie i jedną słowacką grupę Romów; wszystkie trzy wykazały powinowactwo genetyczne z wyższymi kastami z Indii (Pamjav, Vágó-Zalán, Béres, Nagy, Chang, 2011, s. 25).

1.4 Tropem genetyki

Historia badań genetycznych Romów liczy już ponad 100 lat. Romowie, jako endogamiczna grupa etniczna, o wyraźnie odmiennych cechach antropologicznych, wzbudzała duże zainteresowanie naukowców od momentu wyodrębnienia się genetyki jako osobnej dziedziny biologii.

Pierwsze systematyczne badania nad dziedziczeniem cech fizycznych opierały się na antropometrii i były przeprowadzane przez niemieckich genetyków pracujących na potrzeby ideologiczne Trzeciej Rzeszy (Kalaydjieva, Gresham, Calafell, 2001). Korzystali oni z archiwów założonych jeszcze w 1899 roku przez służby policyjne w Monachium (Kenrick, Puxon, 2009, s. 15). Za badaniami antropometrycznymi podążyły szeroko zakrojone badania genealogiczne, które z kolei posłużyły rozwojowi teorii o czystości krwi. Niedługo potem Cyganie (Romowie i Sinti⁶) obok Żydów uznani zostali za zagrożenie dla czystości rasowej Niemiec, odczłowieczeni i skazani na zagładę. Dehumanizacja pozwoliła niemieckim pseudonaukowcom na przeprowadzanie na Romach eksperymentów najpierw w obozach internowania, a następnie w obozach koncentracyjnych. Badania bliźniąt miały być kluczem do zrozumienia, które cechy ludzkie są dziedziczone genetycznie, a które są środowiskowe. W 1936 roku powstało w Berlinie Centrum Badań nad Higieną Rasową i Biologią Populacyjną, które zajmowało się rejestrem, identyfikacją i klasyfikacją Romów i Sinti oraz pseudobadaniami nad dziedzicznością przestępczości (Kenrick, Puxon, 2009, s. 15). Romowie z rodzin mieszanych (niemiecko-romskich) uznani zostali za najbardziej niebezpiecznych. Dokładna liczba europejskich Romów i Sinti zamordowanych w czasie II wojny światowej nie jest ustalona – ginęli nie tylko w gettach i obozach koncentracyjnych, ale też poza nimi. Wędrowni Romowie byli rozstrzeliwani, żywcem paleni i topieni na szlakach swoich wędrowek, a egzekucje nie były rejestrowane (Hancock, 2002, s. 46–47; Kenrick, Puxon, 2009, s. 75). Przyjmuje się, że w czasie wojny zginęło od pół do półtora miliona Romów i Sinti (Hancock, 2002, s. 48).

Powojenne badania genetyczne koncentrowały się głównie wokół tezy o pochodzeniu Romów z subkontynentu indyjskiego, przede wszystkim w kontekście analizy różnego rodzaju dziedzicznych jednostek chorobowych – Romowie stanowili idealną badawczą grupę populacyjną ze względu na genetyczną jednolitość. Wtedy właśnie nauki przyrodnicze jednoznacznie potwierdziły teorie językoznawców o pochodzeniu Romów z Azji Południowej.

Wczesne badania skupiały się głównie na badaniach grup krwi, badaniach serologicznych i poziomu haptoglobiny (białko odpowiedzialne za wychwyt wolnej hemoglobiny we krwi) w połączeniu z badaniami statystycznymi. Jedno z pierwszych istotnych powiązań między Romami a populacją Indii wykazały badania nad zbliżoną frekwencją występowania osobników z grupą krwi B, bardzo wysoką zarówno wśród mieszkańców Azji, jak i wśród Romów (Beckman, Takman, Arfords, 1965; Tiwari, Bhasin, 1968; Rex-Kiss, L. Szabo, S. Szabo, Hartmann, 1973; Harper, Williams, Sunderland, 1977, za: Kalaydjieva, Gresham, Calafell, 2001). Szczegó-

⁶ Sinti są osobną romską podgrupą, zamieszkującą przede wszystkim tereny Niemiec.

łowe badania zawężyły również obszar, z którego pra-Romowie wywędrowali do północno-zachodniej części Półwyspu Indyjskiego (Rex-Kiss, 1973, za: Kalaydjieva i in., 2001). W 2001 roku naukowcy z Edith Cowan University w Perth w Australii i Uniwersytetu Pompeu Fabra w Barcelonie przeszukali w amerykańskiej *National Library of Medicine PubMed/MEDLINE* bazę danych od 1960 do 2000 roku w celu znalezienia publikacji związanych z badaniami genetycznymi Romów (Kalaydjieva i in., 2001). Wynikiem ich poszukiwań było 41 publikacji w dziedzinie chorób dziedzicznych (13,8% wszystkich wyników), 44 publikacje (14,8%) dotyczyły genetyki molekularnej, a 39 (13,1%) omawiało zagadnienia genetyki populacyjnej. Zespół raz jeszcze przeanalizował dane zebrane w ciągu 40 lat, wykorzystując porównywalne badania alleli (wersje genu) we krwi wśród Romów w różnych krajach europejskich, Europejczyków i populacji północnych Indii. Wyniki analizy wykazały, że większość Romów jest genetycznie bliższa mieszkańcom Indii niż Europejczykom, jak również są oni genetycznie znacznie bardziej heterogeniczni niż autochtoniczne populacje europejskie.

Gwałtowny rozwój genetyki molekularnej w latach 90. XX wieku przypieczętował prawdziwość teorii o indyjskim pochodzeniu Romów. Najsilniejsze dowody przyniosły wyniki genetycznej analizy wrodzonej miastennii (osłabienia mięśni szkieletowych) u pacjentów romskich. Identyczna forma miastennii, spowodowana mutacją 1267delG, występuje jedynie u osób pochodzących z Indii (Morar i in., 2004, s. 604). Równoległe badania pokazały, że 47,3% Romów nosi chromosomy Y haplogrupy H-M82 (dziedziczone po ojcu), a u 30% Romów występuje haplogrupa mitochondrialna M (dziedziczona po matce) – taka częstotliwość chromosomów i mitochondrialnego DNA rzadko występuje poza terenem Azji Południowej (Kalaydjieva, Morar, Chaix, Tang, 2005, s. 1086; Martínez-Cruz, Mendizabal, Harmant, 2016, s. 939). Szczegółowe badania haplogrupy mitochondrialnej M przeprowadzili polscy i rosyjscy naukowcy wśród grupy Polska Roma. Wyniki pełnego sekwencjonowania mitochondrialnego DNA pokazały, że badana linia M* należy do haplogrupy M5 specyficznej właśnie dla Indii (Malyarchuk, Grzybowski, Derenko, Czarny, Miscicka-Slivvka, 2006, s. 201). W tym samym artykule znajduje się ciekawa informacja – wśród 4,3% polskiej populacji Romów występuje haplogrupa K (HVS I sekwencja 16224-16234-16311) obecna u 24% Żydów aszkenazyjskich, a nieobecna wśród etnicznych Polaków (Malyarchuk i in., 2006, s. 200).

Szczegółowe porównania haplotypów i haplogrup wśród populacji Romów i różnych grup w Indiach pozwalają również na określenie rejonu na Półwyspie Indyjskim, z którego pochodzili przodkowie Romów. Najwyższy wskaźnik prawdopodobieństwa wykazuje północ, na drugim miejscu znajduje się centralna część Indii (Martínez-Cruz i in., 2016, s. 940). Stosunkowo niedawne prace rozszerzają obszar

pochodzenia pra-Romów do graniczącego z Indiami Pakistanu oraz wskazują na moment wkroczenia pra-Romów do zachodniej Eurazji (Europy), które nastąpiło 750–900 lat temu (B.I. Melegh, Banfai, Hadzsiev, Miseta, B. Melegh, 2017), czyli na okres, w którym do języka romskiego weszły zapożyczenia z języków bałkańskich.

Wyczerpujący przegląd badań omawiających analizy DNA wykracza poza ramy tej pracy, jednak zestawienie zbieżnych wyników badań dwóch różnych naukowych dyscyplin – językoznawstwa i genetyki – niezaprzeczalnie wskazuje na odrębność etniczną Romów wśród innych grup określanych wspólną nazwą *Cyganie*. Romowie, Jenisze, Podróżnicy Irlandzcy (*Irish Travellers*) to różne grupy etniczne i utożsamianie ich ze sobą jest nieuzasadnione. Przykładem może tu być analiza genetyczna Podróżników Irlandzkich, która wykazuje ich znaczące pokrewieństwo z populacją irlandzką, jednocześnie potwierdzając genetyczną odmiennosć od populacji romskiej i indyjskiej (North, Martin, Crawford, 2000, s. 463; Relethford, Crawford, 2013, s. 188).

1.5 Tropem kultury

Kultura romska składa się z wielu elementów – częściowo jest dziedzictwem tradycji wyniesionych z Indii, częściowo dokumentuje wpływ kultury narodów, wśród których Romowie mieszkali, a częściowo odzwierciedla reakcję na wrogość, której doświadczali na przestrzeni wieków.

Wiele zwyczajów romskich wywodzi się z kultury (lub kultur) Indii, jednak nie można z całą pewnością potwierdzić jednoznacznego związku – społeczeństwa bliskie geograficznie dzieliły wiele tradycji. Pochodzenie z Indii sugeruje podobieństwo w zakresie ubioru, przygotowania posiłków, muzyki, sposobu tańca, nadawania imion czy zwyczajów pogrzebowych.

Według Hancocka (2002, s. 71) niektóre tradycje i zachowania bezwzględnie wywodzą się z kultur ludów Indii. Struktura i funkcjonowanie romskiego sądu wewnętrznego *kris* u Romów wołoskich odzwierciedla indyjski trybunał *panchayat* lub *nasab*. Niektóre romskie grupy na Węgrzech, Słowacji i w Transylwanii utrzymują skalę muzyczną indyjskiego *bhairava*, a także uprawiają rodzaj muzyki ustnej znanej w Indiach jako *böl* i nazywanej *bega* w języku romskim. Palenie rzeczy zmarłego czy praktykowane aż do XX wieku rytualne samobójstwo wdów w niektórych grupach romskich odzwierciedla rytuał *sati* w Indiach (s. 72). Wśród większości Romów podczas przygotowywania posiłków i ich spożywania, jak również podczas wszystkich czynności związanych z utrzymywaniem higieny osobistej, konieczne jest zachowanie ścisłych zasad zapobiegających skalaniu, podobnie jak w ajurwedyjskiej koncepcji zachowania czystości rytualnej. Członkowie tej samej

grupy mogą wspólnie spożywać posiłki bez ryzyka skalania, natomiast spożywanie posiłków z innymi, obcymi, jest postrzegane jako nieczyste (s. 75). Zarówno w Indiach, jak i wśród Romów istnieje zwyczaj nadawania dzieciom dwóch imion, oficjalnego i nieoficjalnego, używanego jedynie w kręgu najbliższych; wiele dzieci poznaje swoje oficjalne imię dopiero kiedy zaczyna uczęszczać do szkoły. Niektóre grupy romskie w Europie zachowują elementy siaktyzmu, kultu bogini – Radżputowie czcili boginię-wojowniczkę Parvati, nazywaną również Sati-Sara, której odpowiednikiem jest święta Sara, romska bogini losu. Zarówno Sati-Sara, jak i święta Sara noszą korony, obie są nazywane *Kali* (Czarna) i obie mają błyszczące twarze pomalowane na czarno. Co roku, 24 maja, Romowie z wielu stron Europy zjeżdżają się do miasteczka Saintes-Maries-de-la-Mer na południu Francji, aby złożyć hołd Kali Sarze. Pielgrzymi czuwają całą noc w krypcie, gdzie znajduje się posąg świętej Sary. Następnego dnia posąg jest przenoszony do morza, podobnie jak posąg Sati-Sary jest niesiony w procesji do wód Gangesu w Indiach (Hancock, 2002, s. 72–73; Lee, 2002).

Wyżej wymienione zwyczaje i rytuały są przejawem romskiego światopoglądu i postrzegania praw rządzących światem. Wiele grup romskich jest wiernych niepisanemu kodeksowi moralnemu – *Romanipen* (*Romipen*, *Romania*), który oznacza bycie Romem, romskość, tożsamość romską, i jest holistycznym systemem wartości, który przenika wszystkie aspekty życia. Pomiędzy karmą w Indiach a *Romanipen* jest uderzające podobieństwo, oba pojęcia odnoszą się do ładu, równowagi we wszechświecie, do akceptacji przeznaczenia i życia z nim w zgodzie (Hancock, 2010b, s. 108; Matras, Leggio, 2017, s. 158).

Odwołania do kultury Indii, podkreślenie indyjskich korzeni są dla Romów bardzo istotne w procesie kształtowania się współczesnej tożsamości i ponadterytorialnej wspólnoty. Wspólne pochodzenie jednocy, daje poczucie ciągłości, jest podstawą do bycia postrzeganym jako naród, jako całość, jako podmiot, agens. Postulat zastąpienia egzoetnonimu *Cyganie* endoetnonimem *Romowie* jest przejawem tej właśnie dążności do jednoczenia się, do świadomego kształtowania polityki tożsamościowej.

2. CYGANIE. JAK ICH WIDZĄ, TAK ICH PISZĄ. JAK ICH PISZĄ, TAK ICH WIDZĄ

Przytoczone powyżej przysłowie obrazuje pułapkę „cygańskiego błędnego koła”, w którą wpadło polskie piśmiennictwo dotyczące wizerunku Cyganów. „Błędne koło” nie jest tu rozumiane dokładnie tak, jak definiuje je logika – *idem per idem*, czyli „to samo przez to samo”. Jest raczej złożeniem *idem per idem* z innym rodzajem błędu logicznego: *ignotum per ignotum* „nieznane przez nieznane”. Polska cyganologia, prasa, publicystyka, literatura piękna i ludowa, kształtując i jednocześnie powielając wizerunek Cyganów w mozaice gatunków piśmienniczych od XVI do XX wieku, powtarzała najczęściej błąd, który sparafrazować można jako *idem per ignotum*, lub bardziej precyzyjnie *idem per ignorantiam* – to samo w wyniku niewiedzy. Cezura czasowa końca XX wieku nie jest tu przypadkowa; zgromadzony na potrzeby niniejszej pracy materiał językowy z drugiej dekady XXI wieku pokazuje, że wraz z wprowadzeniem i upowszechnieniem użycia etnonimu *Romowie* konotacja etnonimu *Cyganie* również ulega przekształceniu. Równoległe funkcjonowanie obu nazw ma wpływ na odmienne postrzeganie tej samej grupy etnicznej – choć ekstensja pozostaje niezmienną, intensja ulega przekształceniu. Przedstawiony w tej części pracy wizerunek Cyganów obejmuje więc czas, kiedy jeszcze nie pisano o nich jako o Romach, choć granica czasowa jest trudna do jednoznacznego okre-

ślenia. W 1985 roku etnonim *Romowie* został użyty w oficjalnej nazwie romskiego stowarzyszenia (Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne Romów), natomiast w kwestionariuszach CBOS, dotyczących stosunku Polaków do różnych narodów, etnonim *Romowie* pojawił się po raz pierwszy w 1998 roku, w nawiasie za etnonimem *Cyganie*. Dlatego omawiane przeze mnie materiały źródłowe rzadko wykraczają poza wiek XX, wyjątek stanowią wyraźne przykłady powielania wizerunku, obecne w literaturze dwudziestopierwszowiecznej.

2.1 Przybycie do Polski

Pierwsi Romowie przybyli do Polski z dwóch kierunków, z południa, z Węgier, przez Czechy lub Słowację, oraz z zachodu, z terenów niemieckich. Ich przybycie poświadczają nie tylko dokumenty historyczne. Dokumentuje to przede wszystkim język [sic! znów język!], którym się posługują. Dialekt Romów Karpackich zawiera wiele zapożyczeń z języka węgierskiego, natomiast dialekt Romów z grupy Polska Roma zawiera wiele zapożyczeń z języka niemieckiego. Dialekty te różniły się znacząco, jeszcze w połowie XX wieku obie grupy, ze względu na odmienny zasób leksykalny, miały trudności z porozumiewaniem się (Ficowski, 2013, s. 499). Najstarsza wzmianka archiwalna poświadczająca obecność Romów na terenach Polski pochodzi z 1401 roku i dotyczy Mikołaja Cygana z Kazimierza (obecnie dzielnica Krakowa), który wniósł do kasy miejskiej opłatę dzierżawną w wysokości połowy grzywny. Pierwsza topograficzna wzmianka, Cyganowo, jest niedużo późniejsza, z 1404 roku. Kolejne zapisy pojawiają się w aktach miejskich Lwowa, w aktach ziemskich z Sanoka, potem z samego Krakowa (Mróz, 2001a, s. 19–33). Opłaty, które wnosili Romowie do kas miejskich, poświadczają, że byli w większości osiadli. Mikołaj Cygan z Sanoka określany jest jako wojewoda sanocki (1427–1428), wówczas stanowisko może niezbyt wielkiej wagi, ale potwierdzające jego stałe osiedlenie się w Sanoku (Mróz, 2001a, s. 33). W drugiej połowie XV wieku Romowie zaczęli pojawiać się w Polsce centralnej – tam najprawdopodobniej trudnili się uprawą roli, handlem lub rzemiosłem (Mróz, 2001a, s. 40). Nie ma przesłanek, które pozwoliłyby przypuszczać, że Romowie na początku XV wieku byli postrzegani jako grupa etniczna, byli raczej traktowani jako jednostki. Dopiero u schyłku XV wieku są odnotowani jako osiadłe lub wędrowne wspólnoty. Pierwsze dokumenty dotyczące obecności Romów na ziemiach polskich całkowicie nie pasują do późniejszego wizerunku Cyganów z XVIII i XIX wieku, w którym dominuje stereotyp włóczęgi, beztróskiego muzykanta, złodzieja i koniokrada (Mróz, 2001a, s. 31). Negatywny wizerunek przywędrował na ziemie polskie znacznie później, wraz z Romami uciekającymi przed represjami na zachodzie Europy.

Kierunki przybycia Romów do Polski i różne okoliczności, które spowodowały, że stali się „polskimi”, są do dzisiaj widoczne nie tylko w języku, ale też w kulturze i tożsamości Romów obecnie zamieszkujących Polskę. Polscy Romowie dzielą się na dwie główne grupy o różnych tradycjach – osiadłą i historycznie wędrowną. Romowie Karpaccy przybyli z południa najprawdopodobniej w czasie tzw. migracji wołoskich w XV–XVII wieku jako grupa świadcząca usługi w społeczeństwie rolniczo-pasterskim. Przybysze trudnili się objazdowym kowalstwem i muzykowaniem, a w XVIII wieku zaczęli osiedlać się na stałe. Mieszkają i pracują wśród swoich polskich sąsiadów od co najmniej trzech wieków. Bliskie sąsiedztwo i trwałe osadzenie w jednym regionie miało duży wpływ na kształtowanie się ich kultury; ztracili część cech tradycyjnych utrzymywanych przez grupy historycznie wędrowne, dlatego przez tych ostatnich są postrzegani jako gorsi, mniej „romscy”. Natomiast w społeczeństwie pozostają ciągle na marginesie polskiej większości, traktowani jako obcy (Bartosz, 2004, s. 94).

Romowie o tradycjach wędrownych dzielą się na dwa odłamy. Najliczniejszą i najstarszą grupą są uciekinierzy z Zachodu – Polska Roma. Koniec średniowiecza w Europie to czas, w którym nasiliło się w świadomości społeczeństw przypisanie do miejsca, do określonej władzy miejscowej. Wędrowni Romowie, przemieszczający się po Europie za pracą, w poszukiwaniu środków utrzymania, posługujący się niezrozumiałym językiem i nienależący do żadnego władcy, zaczęli wzbudzać lęk i niechęć. Wyraźnie podkreślana w średniowiecznej doktrynie chrześcijańskiej opozycja jasności i ciemności również wpłynęła na sposób postrzegania Romów – ich ciemna karnacja zaczęła być kojarzona z grzechem i nieczystością (Hancock, 2002, s. 57). Dlatego przełom XV i XVI wieku przyniósł szereg antyromskich ustaw i aktów prawnych. Według Mroza wtedy właśnie zaczął się tworzyć „etos cygański”, który nadał życiu, organizacji społecznej i kulturze Romów charakter ucieczkowy (Mróz, 2001a, s. 44). Nieprzychylnie nastawienie do Romów przeniknęło również na terytorium Polski wraz z uciekinierami z Niemiec, a nawet przed ich przybyciem. Romowie uciekali przed wyjątkowo okrutnymi represjami, torturami i śmiercią. Nie mogli już udać się na zachód, tam czekał ich podobny los, więc skierowali się na wschód. Negatywna opinia ich wyprzedziła, poczucie zagrożenia przed obcością i odmiennością zaowocowało wrogością do przybyszy. Za tym podążyło prawo; pierwszy polski akt „antycygański” został zapisany w Statutach Sejmu Warszawskiego w 1557 roku, chociaż archiwalne dokumenty aż do drugiej połowy XVI wieku nie odnotowują wykroczeń popełnionych przez Romów (Mróz, 2001a, s. 123, 125).

Język grupy Polska Roma charakteryzuje duża ilość słownictwa niemieckiego, świadectwo dłuższego przebywania na terenach niemieckojęzycznych. Ci właśnie

Romowie nazwali swoich pobratymców z południa zamieszkujących tereny wyżynne – Bergitka Roma – od niemieckiego słowa *berg*, czyli góra. Kulturowo i tożsamościowo bliscy grupie Polska Roma są Sasytka Roma, Romowie „niemieccy”, mieszkający na zachodzie i północy Polski, oraz Chaładytka Roma, Romowie „rosyjscy”, mieszkający przy wschodniej granicy Polski. Nie wiadomo, kiedy Polska Roma przyjęła swoją nazwę. Najprawdopodobniej nastąpiło to w momencie przybycia do Polski drugiego odłamu tradycyjnie wędrownych Romów, Kełderaszy (Kalderaszy) i Lowarów, w latach 60. XIX wieku. Nazwa *Polska Roma* określała przynależność terytorialną i wskazywała na „pierwotność w Polsce, na rolę gospodarzy” w stosunku do przybyszów (Mirga, Mróz, 1994, s. 107). Kełderasze (Kotlarze) i Lowarowie (Koniarze) przywędrowali do Polski po zniesieniu niewolnictwa w Mołdawii i na Wołoszczyźnie. Część z nich pozostała w Polsce, a część ruszyła dalej; obecnie potomkowie tej fali migracji mieszkają rozsiani po całym świecie i powiązani są siecią silnych relacji rodzinnych i zawodowych (Mirga, Mróz, 1994, s. 111).

Oprócz Romów Karpackich, Polska Roma, Kełderaszy i Lowarów w Polsce zamieszkuje również grupa Romów z Rumunii, którzy zaczęli przybywać do Polski na początku lat 90. XX wieku, tuż po upadku reżimu Ceaușescu. Ich także można nazwać uciekinierami – uciekli przed skrajną biedą i brakiem tolerancji we własnym kraju. Niektórzy traktowali Polskę jako kraj tranzytowy w drodze do Niemiec, jednak wielu z nich pozostało. Brak znajomości języka, umiejętności pisania i czytania, a tym samym możliwości zatrudnienia, spowodował, że przez dłuższy czas zajmowali się głównie żebraniem, tworząc w ten sposób stereotyp „Cygana/Rumuna” żebraka.

Podział Romów na historycznie osiadłych i wędrownych jest najbardziej ogólną klasyfikacją bardzo zróżnicowanej grupy etnicznej. Ułatwia i porządkuje opis Romów zamieszkujących Polskę, natomiast jest niewystarczający do opisu miejsca polskich Romów w całej romskiej grupie etnicznej. Wszelkie próby ogólnej, całościowej klasyfikacji Romów na świecie pozostają tylko próbnymi schematami, bardzo istotnymi, jednak niespełniającymi wymogów uniwersalności. Nazwy poszczególnych romskich grup nie są oparte na jednolitej regule, pochodzą od miejsc osiedlania się Romów, miejsc, przez które wędrowali, od uprawianych zawodów, od imion przodków i nazw rodowych, a niekiedy etymologia jest niewyjaśniona. Klasyfikacje wprowadzone przez badaczy nieromskich różnią się od wewnętrznych romskich podziałów, a te z kolei obciążone są oceną wartościującą w odniesieniu do innych, „nieswoich” grup (Mirga, Mróz, 1994, s. 115–121).

2.2 Odwrócenie autostereotypu. Kultura romska i polska

Równie trudne są próby jednolitego opisu kultury romskiej. Wielowiekowe funkcjonowanie w społeczeństwie większościowym bardzo mocno wpłynęło na kształtowanie się tożsamości, wierzeń i obyczajów Romów. Nie możemy mówić o jednej, modelowej kulturze romskiej, ale o wielu kulturach, które łączą wspólne elementy (Talewicz-Kwiatkowska, 2014, s. 227). Na temat kultury, tradycji i tożsamości Romów mieszkających w Polsce powstało wiele opracowań, natomiast do dziś brakuje szczegółowych prac porównawczych dotyczących wewnętrznego zróżnicowania między poszczególnymi odłamami. Pionierską monografię na temat kultury wszystkich grup romskich opracował na początku lat 50. XX wieku Jerzy Ficowski (1953). To jemu zawdzięczamy pierwszy usystematyzowany opis sposobu życia, wierzeń, tradycji i przesądów romskich, jak również przegląd literatury cyganologicznej – do połowy lat 50. niezbyt obszernej.

Perspektywa etnograficzna nie jest głównym celem niniejszej pracy, przedstawie tylko te cechy kultury romskiej, które miały decydujący wpływ na kształtowanie się i utrwalenie wizerunku Cyganów/Romów w społeczeństwie większościowym. W przeważającej mierze są to różnice w sposobie życia i systemie wartości, które wyznaczają odrębność etniczną i powodują postrzeganie innych grup etnicznych jako bardziej lub mniej „swoje” lub obce. Tożsamość romska, ukształtowana po przybyciu do Bizancjum i Europy, łączy elementy kultury i wierzeń indyjskich praprzodków oraz narodów, z którymi Romowie w czasie swojej wędrówki się spotykali i z którymi wchodzili w relacje. Aby zachować odrębność i przetrwać, czasem nawet w sensie biologicznym, wykształcili swój kodeks moralny – *Romanipen* – zbiór zasad życia i postępowania, wyraźnie odróżniający ich od otoczenia. Organizacja wewnętrzna, spójność grupy, autorytet przywódców musiały być bardzo silne, aby wpływy zewnętrzne nie zagroziły romskiej tożsamości (Mirga, Mróz, 1994, s. 138). Konsekwencje tej dążności do hermetyczności kulturowej są daleko idące – Romowie definiują się w opozycji do nie-Romów. W języku romskim nie-Rom to *gadzio*, który ze względu na niestosowanie się do wielu zasad związanych z kategorią czystości i skalania przestrzeganych przez Romów z grupy Polska Roma, Kelderasz i Lowarów, nie spełnia wszystkich wymogów bycia „człowiekiem najprawdziwszym” (Bartos, 2004, s. 171). Pojęciu skalania – nieczystości duchowej i rytualnej – podporządkowane są zachowania wyznaczające granice tego, co stosowne lub nie, dozwolone lub nie, a czasem wręcz wykluczające ze społeczności. Granicę czystości ludzkiego ciała wyznacza horyzontalny podział na wartościowaną pozytywnie część górną, powyżej pasa (czystą) i wartościowaną negatywnie część dolną, poniżej pasa (nieczystą) (Mirga, Mróz, 1994, s. 148). Po-

dział „góra–dół” wpływa na sposób dobierania garderoby, prania, sprzątania i organizacji samego miejsca zamieszkania. Kolejne dychotomie i idące za nimi zasady to rozgraniczenia ze względu na płeć, wiek, aktywność prokreacyjną, świat żywych i umarłych, przynależność do swoich lub obcych. Środowisko Romów jest środowiskiem „czystym”, dającym energię i siłę. Świat zewnętrzny, nieromski, uszczupla zasoby pozytywnej energii, zagraża skalaniem.

Zwiążłą ilustrację zderzenia się kultury polskiej z kulturą romską podają Mirga i Mróz w książce „Cyganie. Odmienność i nietolerancja” (1994). Punktem centralnym poniższego fragmentu jest nieczystość, brud, zarzucane sobie wzajemnie przez obie grupy etniczne.

Cyganie są brudni – to powszechne przekonanie wśród Polaków i nie jest specjalnie trudno poszukać wyjaśnienia takiego sądu. Wpływa nań ciemniejsza karnacja, czasami widok gromady ubrudzonych cygańskich dzieci [...]. Polacy są brudni – to również powszechne przekonanie wśród Cyganów, i tu także nietrudno znaleźć wyjaśnienie. Jest nim wygląd roboczej odzieży i rąk ludzi pracujących na roli, w gospodarstwie wiejskim (a z nimi w trakcie wędrówek najczęściej mieli Cyganie do czynienia) [...], ale nade wszystko fakt, że pod jednym dachem znajdują się pomieszczenia mieszkalne i sanitarne (co zawsze było surowo oddzielone i łatwe do rozdzielenia podczas wędrowania), czyli te, które służą wydalaniu, a więc są nieczyste, (fakt) że polskim wieśniakom nie przeszkadza parzenie i patroszenie w miednicy kury (czyli przygotowanie jedzenia, czegoś, co idzie do wnętrza), a potem wykorzystanie tej miednicy do prania lub nawet umycia twarzy czy nóg. [...] Jedzenie rękami w restauracji (często nie mytymi), załatwianie potrzeb fizjologicznych w parku, gdy jednocześnie posiada się łazienkę w mieszkaniu, jest dla przeciętnego Polaka przejawem brudu i prymitywizmu cygańskiego, wyrazem braku kultury [...]. Załatwianie potrzeb fizjologicznych w domu [...] zamiast wyjść z nieczystościami poza domostwo, nieposiadanie osobnych dla kobiet i mężczyzn służących higienie sprzętów, korzystanie z tych samych naczyń do różnych celów – dla przeciętnego Cygana jest przejawem brudu i prymitywizmu Polaków, wyrazem ich braku kultury i przynależności do świata natury (Mirga, Mróz, 1994, s. 147–148).

Brytyjski antropolog społeczny, Michael Stewart, opracował dwubiegunowy schemat wartości podsumowujący różnice w etosie pracy między tradycyjnym społeczeństwem wiejskim a mieszkającą w jego bliskości społecznością romską. Badania Stewarta prowadzone były wśród Romów Wołoskich mieszkających na obrzeżach miasta Harangos na Węgrzech.

Tabela 1

Porównanie systemów wartości mieszkańców wsi węgierskich i Romów

(M. Stewart, 1997, s. 237; tłum. autorki: EMP)

Rolnik/Chłop	Cygan (Gypsy) ⁷
ziemia kształtuje człowieka	brak przywiązania do ziemi
ciężka praca, wysiłek	transakcja, interes
mozolny trud	negocjacje, dogadywanie interesu
sumienność	spryt
produkcja	obróć dobrami
autonomia poprzez unikanie wymiany	autonomia poprzez unikanie pracy
żmudne czynności	działania natury magicznej
oszczędność	rozrzutność
akumulacja majątku rodzinnego	braterskie dzielenie się ze społecznością
przeszłość ma wpływ na życie	przeszłość nie jest istotna

Zaproponowane przez Stewarta porównawcze podsumowanie dwóch systemów wartości i sposobów myślenia znajduje pełne odzwierciedlenie w relacjach między Romami a mieszkańcami polskich wsi. Aż do lat 60. XX wieku wieś stanowiła niszę ekonomiczną, w której funkcjonowali zarówno Romowie wędrowni, jak i osiadli. Wieś nie tylko dawała możliwości zarobkowania, ale też umożliwiała wymianę towarów pierwszej potrzeby (Mirga, 1989, s. 97–98). Dlatego w powszechnej świadomości wizerunek Cygana ukształtował się przede wszystkim w mentalności społeczności wiejskich. Dopiero wymuszony, nowy sposób zarobkowania spowodował migrację Romów i mieszkańców wsi do miast – ci ostatni przywieźli ze sobą bagaż obserwacji i dotychczasowych doświadczeń z romskimi sąsiadami lub romskimi grupami wędrownymi.

Brak przywiązania Romów do ziemi jest różnicą konstytutywną w przedstawionym schemacie porównawczym – Romowie, choć dorywczo pracują w gospodarstwach wiejskich, nie są rolnikami (Mirga, Mróz, 1994, s. 180). W Europie długo obowiązywały restrykcyjne przepisy niepozwalające Romom się osiedlić, tak więc przywiązanie do ziemi nie jest ich cechą tożsamościową. Romowie tradycyjnie wędrowni, jak i osiadli, uprawiali zawody wymagające przynajmniej częściowego przemieszczania się: kowalstwo, wróżbiarstwo, muzykowanie i handel. Egzystencja ekonomiczna opierała się więc na zarobkowaniu usługowym, na cyrkulacji dobrami, a nie na ich wytwarzaniu. W romskiej kulturze funkcjonuje pojęcie *romani bući*, romskiej pracy, która opiera się na uzyskaniu wysokiego zarobku w stosunkowo krótkim czasie, zrobieniu „dobrego interesu”. Tak wypracowany dochód jest najbardziej ceniony, a Rom mający umiejętność szybkiego zarobkowania jest w swojej grupie

⁷ Stewart używa etnonimu *Gypsies* w odniesieniu do społeczności romskiej.

darzony dużym szacunkiem (Mróz, 2001a, s. 257). *Romani bući* przeciwstawiane jest pojęciu *gadżikani bući* (roboty *gadziowskiej*), która odnosi się do „pracy stałej, mozolnej, przeważnie na roli, przynoszącej wprawdzie korzyści, ale pozbawiającej człowieka radości z odpoczynku, nie dającej efektu z krótkiego, lecz intensywnego wysiłku” (Bartosz, 2004, s. 177). W raporcie „Romowie – bezrobocie. Elementy opisu położenia społecznego Romów w Polsce w 1999 roku” przytoczone są wypowiedzi Romów, którzy przedstawiają swój stosunek do żmudnej, monotonnej pracy; 56% zapytanych o chęć podjęcia pracy zarobkowej odmówiło odpowiedzi, a niektórzy swoje zdanie uzasadniali słowami: „u Cyganów nie ma tego” (Leśniak, 2008, s. 19).

Walka o przetrwanie i zapewnienie sobie bytu i spokojnej starości, przejawiająca się u mieszkańców polskich wsi gromadzeniem zasobów i oszczędności, objawia się u Romów w innej formie. Romowie inwestują w rodzinę, ród, klan, czyli społeczność, wychodząc z założenia, że tam właśnie znajdą oparcie na starość i pomoc w czasach kryzysu. Widoczne jest to w urządzaniu niezwykle wystawnych przyjęć, które, choć pochłaniają duże zasoby finansowe, budują bliskie relacje, wspólnotę. Obserwacja romskich przyjęć i spotkań często rodzi wśród ich polskich sąsiadów podejrzliwe pytanie, skąd Romowie, stereotypowo postrzegani jako nieparający się regularną pracą, mają środki na taką „rozrzutność”, której w kategoriach polskich nie postrzega się jako kluczowej inwestycji na przyszłość. Wspólną cechą obu społeczności jest natomiast pozytywne postrzeganie hucznego obchodzenia ważnych uroczystości religijnych, te są celebrowane wystawnie również wśród Polaków (Nowicka, 1999, s. 27).

Spryt i „kombinowanie” jako przeciwstawienie sumienności pojawia się w opiniach na temat Romów bardzo często. W kulturze ludowej „cygański spryt” był podkreślany jako cecha bardzo pozytywna, budząca szacunek. Natomiast „kombinowanie” należy do współczesnego wizerunku Romów i jest postrzegane negatywnie⁸.

Zaproponowany przez Stewarta schemat pokazuje dwie odmienne struktury społeczne i mentalne, oparte na odwrotności autostereotypu – to, co cenione w jednej społeczności, nie uchodzi za najbardziej istotne w drugiej, lub jest wręcz oceniane negatywnie. W tym należy doszukiwać się źródeł wzajemnego braku zrozumienia. Badania Ewy Nowickiej i Justyny Gorlewskiej przeprowadzone pod koniec lat 90. XX wieku w trzech podhalańskich wsiach pokazują, że nieumiejętność interpretacji romskich zachowań jest spowodowana brakiem wiedzy i często chęci poznawczej:

Mimo bliskości, więcej, wspólnoty terytorialnej, ludność chłopska nie wykazuje de facto żadnego zainteresowania kulturą swoich sąsiadów, przyczynami ich (a)społecznych zachowań: »A Cygany to są takie obojętne. Na Cyganów ludność nie

---

⁸ Zjawisko przesunięcia wartościowania cechy sprytu z pozytywnego bieguna wartości na negatywny omówione zostanie w 4. rozdziale pracy.

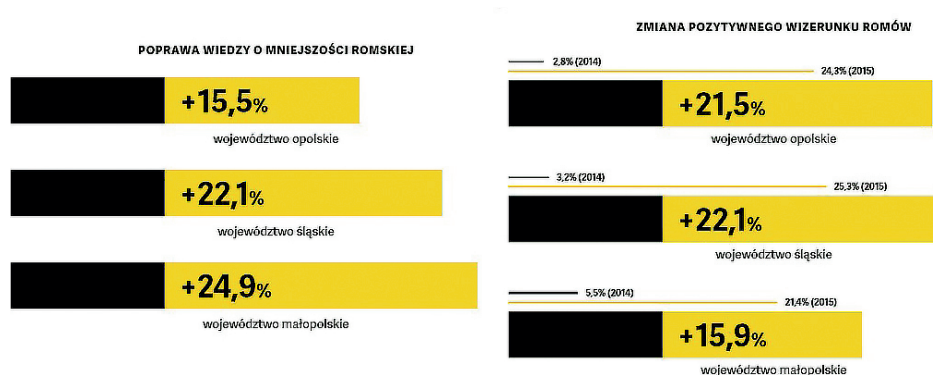

zwraca uwagi, bo to jest drobnostka. Przyzwyczaili się ludzie, no i wiedzą, że Cygan idzie sobie, a biały idzie sobie, każdy idzie gdzie ma potrzebę i nie interesuje się» (J. Gorlewska, 1999, s. 69).

Jednak wyjście poza „obojętność”, poza własne kategorie postrzegania i rozumienia rzeczywistości, jest jak najbardziej możliwe. Pokazują to wyniki szeroko zakrojonej multimedialnej kampanii społecznej „Jedni z wielu” przeprowadzonej w województwach opolskim, śląskim i małopolskim w latach 2014–2015. Wraz ze wzrostem wiedzy na temat współczesnych Romów zmieniło się do nich nastawienie na bardziej pozytywne. Rezultaty kampanii przedstawia tabela 2.

Tabela 2

Wyniki kampanii społecznej „Jedni z wielu” (Jedni z wielu, 2015)

Wzrost sympatii w stosunku do Cyganów/Romów wiąże się również z bardziej otwartym podejściem społeczeństwa polskiego do idei wielokulturowości. Pozytywny trend odnotowują rokrocznie komunikaty Centrum Badań Opinii Społecznej. Badania stosunku Polaków do innych narodów są prowadzone od 1993 roku.

2. CYGANIE. JAK ICH WIDZĄ, TAK ICH PISZĄ. JAK ICH PISZĄ, TAK ICH WIDZĄ

Tabela 3

Badania stosunku Polaków do innych narodów. Porównanie odpowiedzi respondentów (CBOS, 2023; dane podane są w procentach)

Rok	'94	'95	'96	'97	'98	'99	'00 ⁹	'01	'02	'03	'04	'05	'07	'08	'09
Sympatia	6	10	12	10	10	13	-	17	15	16	15	13	14	21	-
Niechęć	75	73	70	71	69	64	-	56	60	61	56	65	59	51	-

Rok	'10	'11	'12	'13	'14	'15	'16	'17	'18	'19	'20	'21	'22	'23
Sympatia	23	22	24	20	20	18	11	21	12	17	20	26	26	16
Niechęć	47	49	50	52	55	58	67	50	59	57	46	42	37	50

Romowie (pod nazwą *Cyganie*) zostali włączeni do kwestionariusza w 1994 roku. Od 1994 do 1997 roku w komunikatach z badań występuje etnonim *Cyganie* (CBOS, 1997, s. 2), w latach 1998–1999 za etnonimem *Cyganie* pojawia się w nawiasach etnonim *Romowie* (CBOS, 1998, s. 2). Od 2000 roku kolejność jest odwrotna, etnonim *Cyganie* występuje w nawiasach za etnonimem *Romowie*. Wprowadzenie podwójnego etnonimu w ankiecie z 1998 roku świadczy o coraz bardziej rozpowszechniającym się funkcjonowaniu etnonimu *Romowie* w społeczeństwie. Badania CBOS pokazują również, że w latach 90. stosunek Polaków do Cyganów/Romów i do Rumunów był bardzo podobny. Ta zbieżność może wynikać z faktu, że w tym czasie do Polski przybywali Romowie z Rumunii i Bułgarii, potocznie nazywano ich Rumunami.

Różnorodne badania opinii społecznych również dokumentują postępujący wzrost opinii pozytywnych dotyczących społeczności romskiej, chociaż ciągle dominuje stosunek negatywny. Przychylna postawa wobec Romów przeważa wśród młodszego pokolenia, wśród ludzi z wyższym wykształceniem, wśród mieszkańców miast i tych, którzy mają bezpośrednie sąsiedzkie kontakty z Romami (Celińska, Gutkowska, 2014, s. 163, 169). Zauważalny spadek nastawienia pozytywnego w badaniach CBOS z 2023 roku (s. 2–3) jest rezultatem kryzysu w czasie pandemii koronawirusa (nasilił się stereotyp niedbającego o higienę Cygana), jak również wojny w Ukrainie. W obliczu ogromnej liczby uchodźców w społeczeństwie odżyły antyromskie stereotypy i stare podziały na swoich i obcych, kulturowo podobnych i kulturowo odmiennych. Romscy uchodźcy często nie byli przyjmowani do ośrodków recepcyjnych lub udzielano im mniejszej pomocy niż etnicznym Ukraińcom.

⁹ W 2000 roku badania były prowadzone według odmiennych kryteriów, z tego powodu ich wyniki nie są włączone do powyższej tabeli; na stronie CBOS brakuje też danych z 2009 roku.

Ci ostatni niejednokrotnie sprzeciwiali się umieszczeniu w tych samych ośrodkach uchodźców pochodzenia romskiego (Amnesty International, 2023).

2.3 Polska literatura cyganologiczna – Cyganie jako przedmiot opisu i badań

W tej części pracy używała będę terminologii, którą posługiwali się autorzy opracowań na temat Romów – aż do późnych lat 80. XX wieku powszechnie używany był egzoetnonim *Cygan*. Obecnie w literaturze przedmiotu możemy się spotkać z użyciem obu etnonimów, egzoetnonimu *Cygan* i endoetnonimu *Rom*, czasem używanych wymiennie jako środek stylistyczny, czasem jako celowe podkreślenie ciągłości tradycji, a czasem w zależności od odniesień do historycznego lub współczesnego kontekstu; ostatnie podejście jest również zastosowane w dalszej części mojej pracy. Poniższy przegląd literatury przedmiotu nie koncentruje się na podsumowaniu i weryfikacji wiedzy na temat historii i kultury Cyganów/Romów, ale na języku opisu Cyganów i cygańskości, który ukształtował dyskurs publiczny. Mróz uważa, że w polskiej cyganologii można wręcz mówić o nawyku w sposobie opisu Cyganów, który spowodował, że na ich temat krążyło „wyjątkowo dużo informacji bałamutnych czy wręcz nieprawdziwych” (Mróz, 1995, s. 342). Nawyk ten ukształtowały przede wszystkim wczesne polskojęzyczne prace poświęcone Romom, dlatego też są one omówione bardziej szczegółowo niż późniejsze opracowania. Sparafrazowane w tytule tego rozdziału przysłowie „jak ich piszą, tak ich widzą” odnosi się właśnie do schematu widzenia Romów przez pryzmat pierwszych dotyczących ich opisów.

2.3.1 Wizerunek Cyganów w literaturze cyganologicznej do końca XIX wieku.

Pojęcie *literatura cyganologiczna* jest tu rozumiane jako zbiór tekstów uznawanych za publikacje lub wypowiedzi naukowe na temat Cyganów w czasach, kiedy powstały, nawet jeśli późniejsze badania podały w wątpliwość ich zawartość merytoryczną. Poniższa ilustracja języka opisu Cyganów opiera się na materiale z dziewięciu prac: rozpraw, rozdziałów większych prac, wykładów oraz haseł encyklopedycznych w całości poświęconych Cyganom. Poniżej podaję spis analizowanych źródeł wraz z kryteriami ich wyboru.

1564 – Marcin Bielski: „O Cyganiach tułaczach”. Rozdział o Cyganach jest częścią pierwszej drukowanej polskojęzycznej historii powszechnej: „Kronika, tho iesth Historia Świata”, która ukształtowała renesansowe widzenie świata (Bielski, 1564).

1746 – Benedykt Chmielowski: „Cygani” – hasło w encyklopedii „Nowe Ateny”, pierwszej polskiej encyklopedii czasów nowożytnych (Chmielowski, 1746).

przed 1813 – Tadeusz Czacki: „O Cyganach” – pierwsza polska rozprawa naukowa na temat Cyganów. Czacki zmarł przed jej opublikowaniem, praca ukazała się w druku dopiero w 1835 roku (Czacki, 1835), jednak krążyła w rękopisie wśród współczesnych Czackiemu historyków. Znali jej treść Joachim Lelewel, Hugo Kołłątaj, Teodor Narbutt i najprawdopodobniej Ignacy Daniłowicz (Mróz, 1995).

1824 – Ignacy Daniłowicz: „O Cyganach wiadomość historyczna”. Monografia Daniłowicza jest oparta na znanej niemieckojęzycznej pracy cyganologa Heinricha Grellmanna i odzwierciedla wyraźnie negatywny stosunek autora do Cyganów. Daniłowicz (profesor historii na Uniwersytecie Wileńskim) szczegółowo opisuje historię, zwyczaje i sposób życia Cyganów. Monografia zawiera też słowniczek cygańsko-indyjsko-polski (Daniłowicz, 1824).

1830 – Teodor Narbutt: „Rys historyczny ludu cygańskiego”. Monografia Narbutta stanowi w znacznej mierze odpowiedź Daniłowiczowi i cechuje ją życzliwy stosunek do Cyganów, choć sam autor zaznacza, że daleki jest „od pisania apologii” (Narbutt, 1830, s. 7). Narbutt, jako jeden z pierwszych polskich cyganologów, zamieszcza komentarz na temat korelacji zachowań grupy mniejszościowej z jej odbiorem przez społeczeństwo większościowe: *„zglębienie rzeczy historycznych, tyjących się tego ludu, przekonywa takóž, że bardziey okolicności, pod któremi zostawał i zostaie, winne są iego zepsuciu, a niżejliby z natury, iak mniemam, miał bydź wyrzutkiem rodzaju ludzkiego”* (Narbutt, 1830, s. 7). Monografia Narbutta zawiera słownik polsko-łacińsko-cygański wraz z etymologią cygańskich wyrazów.

1842–1843 – Adam Mickiewicz: „Rzecz o literaturze słowiańskiej wykładana w Kolegium Francuzkiém”. Wykład Mickiewicza z 23 maja 1843 roku jest jedynym analizowanym w tej części tekstem, którego nadrzędnym tematem nie są Cyganie; wykład jest poświęcony pojęciu własności. Włączenie wypowiedzi Mickiewicza do literatury cyganologicznej XIX wieku wydaje się uzasadnione ze względu na rolę poety i pisarza zarówno w Polsce, jak i w środowiskach emigracyjnych. Wystąpienia Mickiewicza przyciągały parryską elitę intelektualną, były spisywane, a następnie tłumaczone przez słuchaczy na wiele języków (Mickiewicz, 1851).

Do analizowanych tekstów weszły również trzy hasła encyklopedyczne, w których hasło *Cygani* stanowiło obszerny, kilkustronicowy artykuł. Autorzy haseł odwoływali się do monografii Czackiego, Daniłowicza i Narbutta, często dosłownie przytaczając obszerne fragmenty.

- 1839 – K.P.: „Cygani”, „Encyklopedia Powszechna. Zbiór wiadomości najpotrzebniejszych dla wszystkich stanów” (K.P., 1839); istotny jest dokonany przez autora wybór słownictwa i środków stylistycznych, które w większości odzwierciedlają zbieżność jego poglądów z negatywnym stanowiskiem Daniłowicza, a nie przychylnym Cyganom Narbutta. Autorzy późniejszych publikacji, nie tylko encyklopedycznych, często cytują fragmenty hasła K.P.
- 1861 – Kazimierz Władysław Wóycicki: „Cygani”, „Encyklopedia Powszechna” (Wóycicki, 1861a). Wóycicki dosłownie przytacza obszernie fragmenty z Encyklopedii z 1839 roku; jego hasło jest przykładem utrwalenia się sposobu opisywania Cyganów w literaturze przedmiotu XIX wieku.
- 1894 – Hasła: Jana Homolickiego: „Cygani” (Homolicki, 1894), Władysława Smoleńskiego: „Cygani w dawnej Polsce” (Smoleński, 1894), Adama Antonego Kryńskiego: „Cygani język” (Kryński, 1894) z „Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej” opracowane są już według współczesnych nam reguł. Od autorów haseł wymagano ścisłego trzymania się instrukcji wydawniczych: artykuły miały odzwierciedlać najbardziej współczesny stan wiedzy, być utrzymane w tonie sprawozdawczym i obiektywnym, bez odautorskiego komentarza (WEPI, 1890, Nota od wydawców).

Analiza języka wczesnej literatury cyganologicznej nie obejmuje tekstów przyczynkarskich, choćby wywodu etymologicznego Adama Naruszewicza, przypisującego Cyganom pochodzenie od Jadźwingów, krótkich haseł encyklopedycznych i krótkich artykułów popularnonaukowych – zwykle były to teksty powielające istniejący stan wiedzy i epatujące czytelników folklorem cygańskim (Pawlak, 2017). Nie obejmuje również kluczowej dla przełomu wieków „Encyklopedii Powszechnej” Orgelbranda z 1899 roku, zawarte w niej hasło „Cyganie” jest kompilacją informacji z wcześniejszych źródeł.

Wizerunek Cyganów omówiony został w oparciu o siedem głównych kategorii tematycznych. Po cytatach źródłowych podane jest nazwisko autora i numer strony wydania, z którego cytat pochodzi; rok wydania znajduje się w powyższym spisie cytowanych źródeł. Zróżnicowanie tematyczne w obrębie każdej podkategorii zaznaczone jest wcięciem akapitowym. Materiał pokazuje zarówno rozwój wiedzy o Cyganach (np. pochodzenie języka), kształtowanie się terminologii, jak i utrwalone w języku postrzeganie Cyganów i powtarzalność środków językowych służących ich opisowi.

1) Pochodzenie:

„*Stek z różnych Nacji, [...] Cudzoziemcami się wyznają, albo Egypcyanami*” (Chmielowski, 686); „*mówiąc o sobie nazywają się Romma, co znaczy naród; Romm albowiem u Indyan znaczy męża, a Romni żonę*” (Czacki, 62); „*Cygani są Indyana-*

mi” (Daniłowicz, 72); „W starożytnych wiekach wyszedł z Indyi wschodniej, iakimś trafem politycznym wyparty” (Narbutt, 7); „Cyganie są rodem z Indyi wschodnich, z nad brzegów Malabaru” (K.P., 524); „lud, którego ni początku ni celu nikt nie wie” (Mickiewicz, 159); „po braku męstwa, odwagi i działalności, a nawet energicznych namiętności, po łagodnym, a nawet lęklwym charakterze, nie trudno odgadnąć ich pochodzenie z Indyi” (K.P., 524); „A jakkolwiek C-ów nie można utożsamiać z żadnym z żyjących obecnie ludów indyjskich, to jednak faktem jest, że ojczyzny tego narodu szukać należy w Indyach” (Homolicki, 528).

2) Język:

„Mowę sobie zmyślili ku kradzieży godną, aby ich nikt nie rozumiał, jeno sami siebie” (Bielski, 262); „Języków umiewają kilka, ale nie doskonale; mają jakiś osobliwy, który swoim własnym Egipskim nazywają; ale certius, że to jest Tatarski z Wołoskim i Węgierskim pomieszany” (Chmielowski, 687); „język Malabarski iest podobny do języka cygańskiego. [...] język cygański, nie zgadza się z Indyjskim tam tylko, gdzie zachodzą słowa Arabskie lub Perskie” (Czacki, 66–67); „język czygański jest Indyjskim” (Daniłowicz, 116); „w samym języku cygańskim są wyrazy prawdziwie indyjskie pochodzenia maiące” (Narbutt, 149–150); „język cygański, oczyszczony od późniejszych naleciałości obcych, należy do grupy indo-europejskich i wykazuje nader blizkie pokrewieństwo z narzeczami nowo-indyjskimi, jakeimi posługują się mieszkańcy północno-zachodniej części Indyj Wschodnich” (Homolicki, 528).

3) Charakterystyka ogólna:

„Lud [...] chytry, tajemny, plugawy, dziki [...] łotrostwo; wiele dobrych ludzi zamordowali potajemnie” (Bielski, 261–262); „Gens po świecie vagabunda, których Patria: ubi bene” (Chmielowski, 686); „lud wędrownny, czyli bardziey zbiór włuczęgów” (Czacki, 59); „Lud tułaczy” (Wóycicki, 35);

„Wszelkie nowości trudno jest w nich zaszcześcić: bo każde od dawnego zboczenie, łatwo spostrzeżone i zgromiono bywa” (Daniłowicz, 5); „wstręt do nowości a uparte przywiązanie do nawyknień” (K.P., 524; Wóycicki, 36);

„przenoszą niepodległość i narodowość swoją nad skarby świata” (Narbutt, 113); „odznaczają się [...] przywiązaniem do swej narodowości i tradycyj od wiecznych” (Wóycicki, 43);

„Celują także i w muzyce” (Czacki, 76); „niepośledni muzycy” (Wóycicki, 42); „Do muzyki mają C. niepoślednie zdolności” (Homolicki, 530);

„Cyganów [...] udarowania przyrodzone nie mało obiecują” (Narbutt, 6); „żywe rzeczy objęcie i prędkie zgłębienie, cechują ich umysł” (Narbutt, 80); „mają szczególną przytomność umysłu, która ich nie opuszcza w naytrudniejszych okolicznościach”

(Narbutt, 101); „*Lud ten jest zdolny do wszystkiego, ma odwagę, zręczność, bystrość rozumu*” (Mickiewicz, 160); „*zdolności umysłowych nie można bynajmniej odmówić C-om*” (Homolicki, 530);

„*W mówieniu prędkość, łatwość niepospolita, wyrazistość mowy iesta dopomagaią*” (Narbutt, 78); „*Mowa prędką, wyrazistą, gestami zawsze popartą*” (Homolicki, 530);

„*miłość macierzyńska, w najwyższym stopniu w nich się znajduje. [...] Upośledzona niepłodnością Cyganka, gotowa ukraść cudze iakiebgdź dziecko, aby się tylko imieniem chlubiła matki*” (Narbutt, 92–93); „*przywiązanie do dzieci*” (K.P., 525).

W opracowaniach przemieszczające się grupy cygańskie określane są jako „*bandy*”¹⁰, „*kupy*” i „*hordy*” – „*wędrowne*”, „*tułacze*”, „*koczownicze*”, „*kołujące*”, „*snujące się*”. Istotną cechą opisów jest podkreślenie wszechobecności Cyganów w całej Europie. Środkiem intensyfikacji jest często używany czasownik *rozlać*, sugerujący niekontrolowane rozprzestrzenianie się.

„*Taki to rodzaj ludzi rozlał się po Europie przed trzema wiekami, a w niczem jeszcze dotąd się nie zmienił*” (K.P., 526); „*lud cygański rozlał się po wszystkich krajach Europy*” (Wóycicki, 36); „*Bądźcobgdź, dopiero w XV stuleciu lud cygański rozlał się po wszystkich krajach Europy*” (Homolicki, 528).

4) Wygląd:

„*Lud czarny*” (Bielski, 261); „*Ciało sobie czernią, alias gęsim smalcem smarują, jeszcze w kolebce, aby tak czarnego nabierali koloru*” (Chmielowski, 686); „*pleć brunatno żółta, nie tyle z natury [...] jak raczej z obrzydliwej nieczystości, i skwarzenia przy ogniu lub w dymie [...]. Oczy wielkie, czarne, nadzwyczaj żywe i charakterystyczne; długie hebanowego koloru włosy [...], zęby białe, świetnym połyskiem od skopconego odbijające ciała*” (Daniłowicz, 31); „*Włos głowy kruczy, prosty nie kędzierzawy, u niewiast cudnie piękny*” (Narbutt, 77); „*Ciemna ich pleć, czarne jak węgiel włosy, ogniste oko*” (K.P., 524); „*oko duże, czarne, gestami rzęsami obrosłe, iskrzące w gniewie czy namiętności*” (Wóycicki, 39); „*Jakoż śniada oliwkowa ich pleć, czarne, krucze włosy, ogniste spojrzenie*” (Wóycicki, 36); „*pleć śniadą, zbliżoną do koloru oliwkowego [mają], włos kruczy, oko czarne, długimi rzęsami obrosłe, iskrzące w gniewie czy namiętności*” (Homolicki, 530);

„*[Żony] w płachtowiskach chodzą*” (Bielski, 261–262); „*Płucienna płachta, przez ramiona lub głowę rzucona*” (Daniłowicz, 55); „*obwiała się w płachty*” (Narbutt, 85); „*Charakterystycznym strojem są płachty nie zszyte*” (Wóycicki, 40);

¹⁰ Rzeczownik zbiorowy *banda* miał konotację neutralną.

„Cyganka jest to piękność w guście wschodnim” (Narbutt, 78); „[Cyganka] wyglądała ona zawsze obok Rosyanek, jak na przykład tu w ogrodzie botanicznym wygląda gazela przy owcach” (Mickiewicz, 161); „Ruchy ich, zwinne i zgrabne, mają cechę wrodzonej elegancji” (Homolicki, 530);

„Rzadko cyganka w tańcu, znaczącym u niej cechę rozkoszy i żądzy, stara się zachować ukrytą i podobającą się skromność. Rzut oka lubieżny [...]. Im młodsze dziewczęta, tem więcej bezwstydną” (Daniłowicz, 43–44); „[Taniec Cyganki] zależy on na wywiłaniu się zreczném [...] na wystawianiu żądzy rozkoszy, przy najmniejszym okazaniu skromności. Oko, iesta, ręce, nogi, wszystko przypomina uczucie wewnętrzne goracej pożądliwości” (Narbutt, 122); „szkaplerze, agnuski, różańce [...] a pod temi świętościami krew namiętna, gorąca, nie mająca wniczém hamulca, oddana cięlesności a niemysłcząca o duszy” (Wóycicki, 37).

5) Sposób życia i zarobkowania:

„Z dziećmi swymi włóczę się [...], niedługo na miejscu trwając” (Bielski, 262); „[lud] po różnych błąka się krajach [...] tułają się” (Chmielowski, 686–687); „Mieszkania ich w Satyrach alias z weret nad wozem rozciągniętych, ad instar żołnierskich namiotów” (Chmielowski, 686); „mała ich liczba ma gdzie niegdzie domy własne, wszyscy inni uważają całą ziemię za mieszkanie, namioty za domy przewoźne” (Czacki, 59); „z niewypowiedzianą szybkością przenoszące się nocą cygaństwo” (Daniłowicz, 17); „W kraich nadreńskich [...], snują się w bandach próżniackich i są szkodliwi, [...] we Włoszech są różne klasy Cyganów; unaturalizowanych [...] są osiedli stale i żyjący z przemysłu użytecznego kraiowi” (Narbutt, 69);

„Dni całe przepędzają na gadaniu w gronie swoich, przy tytuniu i lulce, pasąc konie, albo leżąc na wolnym powietrzu” (Narbutt, 98); „hurtem przewalają się w słomie, zawsze rzeźwi i weseli, bo to rzecz niesłychana żeby Cygan był smutny” (Mickiewicz, 160);

„Na szpiegi jeżdżą do nieprzyjacielskich krain; końmi frymarczą, wytrychy złodziejom czynią” (Bielski, 262); „z wrózek, z kradzieży, z handlu koni, [...] z czarów, a czasem Czarnoksięstwa, z żebrania [...] Złotnictwo, Ślusarstwo i Kowalstwo, Rzeszotarstwo, konowalstwo, wszystko Imperfecte umieją” (Chmielowski, 686); „Rola ich nie zatrudnia, kowalstwo nayılubieńszym rzemiosłem [...]. Mężczyźni nayıwięcej zatrudniają się handlem koni [...] kobiety przepowiadając dobrą lub złą przyszłość” (Czacki, 59); „najmowanie się za mamki dla ulubionych szczeniąt mułmana; taniec i wróżba; są zwyczajne kobiet zatrudnienia” (Daniłowicz, 43); „roboty kowalskie, a czasami słóarskie i mosiężne” (Daniłowicz, 58); „niesposobni do rolnictwa” (Daniłowicz, 62); „Bardzo niechętnie biorą się Cygani do rolnictwa” (Narbutt, 123); „Kowalstwo, tokarstwo, stolarzskie drobne roboty, rymarstwo, szewstwo podleysze, konowalstwo, są przedmiotami ich zarobku wszędzie. Przy każdym rzemiosle najmniej narzędzi

używają, zręczność i industria zastępuje ich niedostatek” (Narbutt, 120); „Kobiety w dzieciństwie tańcem, w młodości lubieżnością i rozpustą, a w starości wrózeniem, dopomagają mężczyznom, ale głównym [...] sposobem życia [...] handlowanie (końmi)” (K.P., 525); „Cygani służyli w wojsku francuzkiem, byli majtkami zręcznymi na flocie” (Wóycicki, 37); „Cygan chętniej żyje z pracy cudzej, niż z własnej – z żebraniny, kradzieży i t.p. Handel końmi [...] jest ulubionem zajęciem C-ów. [...] znaczna liczba ich jest kowalami, kotlarzami, pobielaczami; oprócz tego wyrabiają sprzęty z drzewa [...] trudnią się konowalstwem i oprowadzaniem niedźwiedzi” (Homolicki, 530).

6) Zasady etyczne w pracy i życiu codziennym:

„Lud próżnujący; rozmaite igrzyska wymyslać, aby [...] nic nigdy nie robili ani służyli” (Bielski, 261–262); „Próżniactwo iest pospolitym ich nałogiem” (Czacki, 59); „cygan, wtedy tylko momentalnie pracuje, gdy doymujący głód zmusi” (Daniłowicz, 40); „Lud gromadny, pracą się żywić nie nawykły” (Narbutt, 51); „Unikając od ciężkiej pracy każdy niemal Cygan, nierad się zaimie rzemiosłem, trudów potrzebuicem” (Narbutt, 120); „lenistwo do pracy [...] i próżniactwo” (K.P., 524); „C. nie są zdolni do pracy wytrwałej” (Homolicki, 530);

„są misterni złodzieje, zwłaszcza żony ich z których kradzieży mężowie żywią [...] matacze, mężowie rozmaitym szyderstwem się obchodzą” (Bielski, 261–262); „złe za dobre frymarczą, to z zdzierstwa [żyją]” (Chmielowski, 686); „Chęć zjednania ufności, politowania, i dobrego przyjęcia, od razu ich skłoniła do bezczelnego udawania siebie za plemie Egipskie” (Daniłowicz, 25); „Ślepego, kalekę, lub przestarzałego bez zębów konia, umie cygan uczynić rączym, spasyłym i ognistym rumakiem” (Daniłowicz, 41); „Tchórzostwo, niedostatek i próżniactwo, wykształciły w nich oszustwo i kradzież, które za czasem stały się ich główną cechą” (K.P., 524); „lud, któremu trudno narzucić teraźniejsze pojęcia o własności” (Mickiewicz, 159); „Potrafią oni ukryć wszystkie wady konia i najkorzystniej sprzedać; wyraz cyganić stał się synonimem oszustwa” (Homolicki, 530).

7) Stosunek do religii:

„Gdzie się przywloką, tam wiarę trzymają, aby im dawano” (Bielski, 262); „Religia częścią Rzymska, częścią Grecka, zgoła pro ratione kraju, w jakim się tułają” (Chmielowski, 686); „Cygan zachowuje taką religią, iaką zastaie w miejscu gdzie się na czas zatrzyma” (Czacki, 83); „Nie przyniósłszy żadney religii, nawet bałwochwalczey cygan z własney oyczyzny, [...] stosuje się do wyznania kraju w którym momentalnie przebywa, [...] w każdej wiosce wierzy inaczej” (Daniłowicz, 55); „przymowali religią kraiową” (Narbutt, 67); „sami żadney religii nie mając, do żadney się też nie garną” (K.P., 525); „znamieniem ich moralném zdaje się być zupełny brak uczucia

religijnego” (Mickiewicz, 160); „*W rzeczach religijnych odznaczają się C. zupełną obojętnością, przyjmują wiarę i odmieniają obrząd i lub wyznania stosownie do okoliczności*” (Homolicki, 530).

W przytoczonych przykładach opisy Cyganów są uderzająco podobne pod każdym względem, tworzą spójny wizerunek obejmujący przede wszystkim cechy zewnętrzne, łatwo zauważalne i poddające się generalizacji. Cechy pozytywne – inteligencja, życiowa mądrość, umiejętności, uroda, miłość macierzyńska – są wyraźnie widoczne dopiero w zestawieniu wypowiedzi wielu autorów, nikną jednak w ogólnym opisie, zdominowanym przez cechy postrzegane skrajnie negatywnie – złodziejstwo i niechęć do pracy. Na szczególną uwagę zasługuje sposób opisu romskich kobiet i nadmierna seksualizacja ich wizerunku: lubieżność, rozkosz, żądza, bezwstydnosć, cielesność. Podobne opisy są charakterystyczne dla literatury kolonializmu, w której rdzenne kobiety przedstawiane są jako egzotyczne, uwodzicielskie, dzikie i rozwiązłe z natury – wizerunek niezwykle użyteczny do uzasadnienia własnej wyższości i usprawiedliwienia eksploatacji seksualnej.

2.3.2 Cyganologia w XX wieku. W pierwszej połowie XX wieku publikowane były, z towarzyszącym im komentarzem, materiały archiwalne dotyczące Cyganów w świetle prawodawstwa polskiego XVII i XVIII wieku (Mróz, 1995, s. 346). Rozwijały się badania językoznawcze, zwłaszcza dialektologia (prace Edwarda Klicha i Jana Rozwadowskiego). Ukazały się, zebrane jeszcze w XIX wieku, „Pieśni cygańskie” Izydora Kopernickiego, w wydaniu dwujęzycznym, romskim i francuskim. Prace dialektologiczne kontynuował po II wojnie światowej Tadeusz Pobożniak, z wykształcenia indolog, któremu zawdzięczamy gramatykę języka Lowarów.

Wczesna powojenna literatura cyganologiczna przyniosła przełom w badaniach o charakterze etnograficznym i socjologicznym. Można zaryzykować stwierdzenie, że polska cyganologia XX wieku dzieli się na dwie epoki – przed Jerzym Ficowskim i po nim. W 1953 roku Ficowski wydał pierwszą polską monografię dotyczącą historii i kultury Cyganów, opartą na wnikliwych „badaniach terenowych” – jest to o tyle nieścisły termin, że pobyt Ficowskiego wśród Cyganów z grupy Polska Roma nie był zaplanowanym badaniem naukowym¹¹. Ficowski, były żołnierz AK i uczestnik powstania warszawskiego, musiał przez pewien czas zniknąć z pola widzenia aparatu służb wewnętrznych; ułatwiła mu to wędrownia z przemieszczającym się

---

¹¹ Emilia Kledzik, w monografii „Perspektywa poety. Cyganologia Jerzego Ficowskiego” (Kledzik, 2023), poddaje analizie dorobek cyganologiczny Ficowskiego; według autorki prace Ficowskiego były silnie obciążone jego własną interpretacją, wizją cygańskości.

taborem. Ficowski był uważnym i pełnym wrażliwości obserwatorem; swoje spostrzeżenia, uwagi i komentarze zawarł w monografii „Cyganie polscy”. Zawdzięczamy mu szczegółowy opis kultury – relacji rodzinnych i wewnątrzgrupowych, codziennego życia i sposobu zarobkowania, jak również kategorii rytualnej czystości i skalania, kluczowej dla zrozumienia kultury grup Polska Roma, Kełderaszów i Lowarów. Po „Cyganych polskich” Ficowski opracował i opublikował w 1964 roku kolejną, poszerzoną monografię „Cyganie na polskich drogach”, uzupełnioną w następnym wydaniu z 1985 roku. W polskojęzycznej literaturze cyganologicznej/romologicznej XX wieku jego dzieło jest najobszerniejszą pozycją, kompendium wiedzy o historii i kulturze Cyganów/Romów.

Ficowski stworzył podwaliny odrębnej dyscypliny – w 1962 roku Lech Mróz obronił pierwszą pracę magisterską o tematyce cygańskiej, a kilkanaście lat później doktorat. Kolejno powstawały następne prace magisterskie: Adama Bartosza, późniejszego wieloletniego dyrektora Muzeum Okręgowego w Tarnowie i inicjatora pierwszego romskiego muzeum, oraz Andrzeja Mirgi, Roma z grupy Romów Karpackich, późniejszego aktywnego działacza romskiego i autora wielu publikacji o tematyce romskiej. Zmiana w sposobie mówienia i myślenia o Cyganach/Romach jest bardzo widoczna w języku literatury przedmiotu od lat 80. XX wieku. Na wcześniejszych pracach ciążył „kolekcjonersko-opisowy” nawyk, wyniesiony z dotychczasowo istniejących lektur (Mróz, 1995, s. 353). Zmiana paradygmatu myślenia była częścią zmiany w skali globalnej, Romowie zaczęli być postrzegani jako odrębna grupa etniczna. W roku 1985 Cygańskie Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne w Tarnowie zmieniło nazwę na Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne Romów (Bartosz, 2012, s. 31–32) i etnonim *Romowie* oraz pochodzący od niego przymiotnik *romski* zaczęły być używane w literaturze przedmiotu. Wizerunek Cygana zaczął się rozszerzać o „romski” wymiar.

Rozdziału o cyganologii nie można zamknąć bez zaznaczenia roli języka w kształtowaniu wizerunku Cyganów w ramach propagandy sukcesu socjalistycznej władzy. Cyganolodzy – albo zmuszeni, albo prawdziwie oddani ideologii – pozytywnie wypowiadali się na temat nakazu osiedlenia się (Wielki Postój), brutalnie wprowadzonego w życie w 1964 roku i w rezultacie prowadzącego do degradacji romskiej kultury.

„Wiemy, i Cyganie zaczynają już zdawać sobie z tego sprawę, komu zawdzięczają piękną, ludzką drogę do oświaty i kultury, która otwiera się przed nimi dziś, po tysiącleciu tułaczki. Zawdzięczają ją Polsce Ludowej. Nie dziwny się im zatem, że często jeszcze są niewdzięcznikami. Stopniowo oni i ich dzieci przejrzą, zrozumieją i podziękują swoim nowym życiem ojczyźnie – nareszcie własnej” (Ficowski, 1953, s. 18).

Zdzisław Kazimierczuk (1968) opisuje Wieki Postój, porównując go do najbardziej przełomowych cywilizacyjnych osiągnięć ludzkości.

„Osiedlenie jest na pewno dla Cyganów tym, czym kiedyś dla ludzkości było wynalezienie buta, to znaczy czymś więcej niż loty do odległych planet. Jest to bez wątpienia jedna z ciekawszych rewolucji społecznych. Wyznacza ją humanitarna idea uratowania koczowników z bezkresu zacołania i nędzy, przystosowania ich do warunków nowoczesnego kraju. Opłaci się wysiłek państwa i wysiłek ludzi, którzy podjęli się obowiązku likwidowania wiekowych krzywd cygańskiego ludu. Po raz pierwszy ponad osiemdziesiąt procent cygańskich dzieci moźolnie wertuje podręczniki szkolne. I one będą naprawdę wdzięczne Polsce Ludowej” (Kazimierczuk, s. 175).

Jeszcze dziesięć lat później Albert Pawłowski i Józefat Zywert pisali o nieustabilizowanych psychospołecznie Cyganach: *„bardziej mnogie były kradzieże mieszkaniowe, głównie za sprawą nieustabilizowanych psychospołecznie Cyganek. Kradzieże te, poza nielicznymi wyjątkami, są popełniane w dzień, przeważnie w działaniu współsprawczym 2–3 osób. [...] Cyganie psychospołecznie nieustabilizowani (Nizinni, Kelderasza, Lowari i im pokrewni) najczęściej unikali zatrudnienia stałego”* (Pawłowski, 1978, s. 73, 80). Zywert podzielił Cyganów na trzy grupy: na ustabilizowanych psychospołecznie, ustabilizowanych społecznie i nieustabilizowanych społecznie, a następnie przeprowadził szczegółową charakterystykę każdej grupy (Zywert, 1978, s. 106–107). Widoczny rozdźwięk pomiędzy „wdzięcznymi” Polsce Ludowej a „nieustabilizowanymi psychospołecznie” Cyganami wiele mówi – przymusowe osiedlenie Romów zostało wprowadzone bez przygotowania, grupy romskie często pozostawały tam, gdzie dotarł do nich nakaz osiedlenia. Przeznaczano im tereny, na których nikt inny nie chciał mieszkać, lub kwaterowano w miastach w bliskim sąsiedztwie środowisk, które zarabiała na życie w sposób wątpliwie legalny. Edward Dębicki wspomina tamte czasy jako traumę całego pokolenia: *„Rządzący komuniści skazali nas na śmierć społeczną. Nie chcieli tolerować ludzi wolnych, nie liczących się z absurdami komunistycznej rzeczywistości. [...] Byłem świadkiem tych wydarzeń, dyskryminacji i upokorzeń. [...] pamięć o wymuszonym osiedleniu mnie nie opuszcza, powraca i nie pozwala zapomnieć o tym dramacie”* (Dębicki, 2017, s. 9).

2.4 Cyganie w artykułach popularnonaukowych i publicystyce

Wątki cygańskie pojawiające się w polskiej prasie – w kwartalnikach, miesięcznikach, tygodnikach i dziennikach – można podzielić na trzy kategorie tematyczne: wątek cyganologiczny, obejmujący pochodzenie, kulturę i język Cyganów; literacki, skupiający się na publikacji fragmentów utworów prozatorskich, dramatycznych i pojedynczych wierszy o tematyce cygańskiej; oraz informacyjno-publicystyczny, w ramach którego czytelnicy informowani byli o aktualnych wydarzeniach, w których pojawiali się lub uczestniczyli Cyganie¹².

1) **Nurt cyganologiczny** trudno oddzielić od cyganologii traktowanej jako dziedzina nauki – kluczowe dziewiętnastowieczne rozprawy cyganologiczne, omówione w poprzednim podrozdziale, były również publikowane (w całości lub we fragmentach) w czasopismach. Pierwszym tekstem dotyczącym Cyganów było anonimowe streszczenie pracy Grellmanna (wyjątkowo nieprzyjemnej Romom), które ukazało się w 1823 roku na łamach warszawskiego czasopisma „Lech”. Prace Grellmanna, Daniłowicza, Narbutta i Czackiego uformowały czasopiśmienniczy ton wypowiedzi na temat Cyganów.

Uzupełnieniem kluczowych prac były artykuły dotyczące specyfiki grup wędrownych w różnych regionach. Michał Kogalniczan pisał o Cyganach w Mołdawii i na Wołoszczyźnie („Magazyn Powszechny”, 1839, za: Sobieska, 2015, s. 59); omawiał tradycyjne zawody cygańskie, w tym wrózenie i żebranie pod kościołami, wyjątkowe zdolności muzyczne, relacje rodzinne – podkreślał miłość i czułość rodziców w stosunku do dzieci oraz cechy fizyczne – wyjątkowo piękny wygląd. Józef Łopacki de Stumberg („Sławianin”, 1839, za: Pawlak, 2017, s. 27) ustosunkował się do projektów „ucywilizowania” Cyganów wprowadzanych przez Marię Teresę, zakończonych niepowodzeniem, które autor uzasadniał naturą Cyganów i ich nieodpartą potrzebą nieskrępowanej wolności. Pod pozorami artykułu naukowego ukazał się pełen emocji pamflet Edwarda Mariana Gallego („Przegląd Naukowy”, 1847, za: Pawlak, 2017, s. 28). Galli pisał o wyuzdanej swawoli cygańskiej, rzekomy brak wiedzy Cyganów o swoim pochodzeniu uzasadniał chęcią „szalbierstwa i oszustwa zawsze pragnącego zakrywać prawdę”, a przy opisie cygańskich kobiet, w większości „dość brzydkich”, nie omieszczał dodać opisu ich oczu „pełnych lubieżnego ognia”. W języku Gallego widać wyraźnie wpływ opracowań autorowi współczesnych.

¹² Nurt publicystyki prasowej został w niniejszej pracy potraktowany jako uzupełnienie omawianej problematyki. Szczegółowy przegląd publikacji na temat Cyganów w czasopismach polskich XIX i pierwszej połowy XX wieku opracowała Grażyna Pawlak (2017), wątek cygański w prasie galicyjskiej i międzywojennej pokrótce zarysował Łukasz Połomski (2012), a fragmenty analizy artykułów z czasopism włączyła Anna Sobieska do swojej monografii „Dzieci Hagar” (Sobieska, 2015).

W nurcie cyganologicznym wyróżnia się artykuł Zygmunta Glogera („Przyjaciel Dzieci”, 1862, za: Pawlak, 2017, s. 29), w którym autor nie tylko porządkuje istniejącą widzę o Cyganach, ale także opisuje dyskryminujące ustawy antycygańskie i apeluje o godne traktowanie wędrownych przybyszów. Na tle epoki jest to istotny głos, tym ważniejszy, że adresowany do dzieci i młodzieży.

2) **Nurt literacki** odbiegał od cyganologicznego przedstawienia Cyganów, był dużo bardziej im życzliwy, niektóre utwory wręcz idealizowały cygańskie życie. Prasa publikowała przekłady poezji z cygańskimi motywami – z literatury rosyjskiej, niemieckiej, austriackiej, francuskiej i czeskiej. Od połowy XIX wieku podobne wątki pojawiały się w poezji rodzimej: u Michała Bałuckiego (1859/1874), Teofila Lenartowicza (1882/1895), Tadeusza Kończyca (1921), Kazimierza Przerwy-Tetmajera (1923–1924) – początek XX wieku przyniósł modę na „cygańskość” przeciwstawianą mieszczańskiemu życiu. Na łamach czasopism debiutowały też powieści i dramaty. Kwartalnik „Biblioteka Warszawska” drukował w latach 1853–1854 „Chatę za wsią” Józefa Ignacego Kraszewskiego, w 1857 roku ukazał się tamże dramat Józefa Korzeniowskiego „Cyganie”, a fragmenty „Chłopców z ulic miasta” Haliny Górskiej ukazały się w „Przeglądzie Społecznym” w 1934 roku. Utwory publikowane w czasopismach były następnie wydawane w postaci tomików poezji, powieści, zbiorów nowel, opowiadań i dramatów.

3) **Nurt informacyjno-publicystyczny** ukształtował się w drugiej połowie XIX wieku. W czasopismach zaczęły pojawiać się, obok literatury, materiałów naukowych i popularnonaukowych, aktualne wiadomości: społeczne, kulturalne i sensacyjno-kryminalne. Przekaz informacyjny zależał od częstotliwości wydawniczej czasopisma i profilu potencjalnego odbiorcy, jego zainteresowań i potrzeb. W tematyce „cygańskiej” już od samego początku pojawiły się tendencje charakterystyczne dla całej późniejszej publicystyki – aż po XXI wiek. Jedną z najczęściej stosowanych strategii dziennikarskich było usensacyjnienie, zabieg dziennikarski do dziś przynoszący czasopismom największe dochody. Powszechny brak wiedzy na temat kultury romskiej i analfabetyzm samych Romów (w większości nie wiedzieli i nie byli zainteresowani tym, co się o nich – Cyganach – pisze) pozwalał na publikowanie pozbawionych odniesienia do rzeczywistości dykteryjek i opowiadań. Pierwsza wzmianka o Cyganach w Królestwie Polskim ukazała się w 1851 roku w „Gazecie Lwowskiej” i zawierała sensacyjne informacje dotyczące kultury i obyczajowości; Cyganie, według autora, myli się tylko w czasie pełni księżyca, przed własnym ślubem i pogrzebem najbliższych, a w czasie pogrzebu „*umarłych swoich krają w sztuki i grzebią [...] kawałkami po lesie*” („Gazeta Lwowska”, 1851:4c, za: Połomski, 2012, s. 258, 260). Wzmianki o porywaniu dzieci zaczęły pojawiać się w prasie od lat 50. XIX wieku. Sensacyjny charakter miały także wyjaśnienia doty-

czące cech antropologicznych, jednym z proponowanych wyjaśnień ciemnego koloru karnacji Cyganów był zwyczaj kołysania dzieci nad ogniskiem tuż po porodzie („Gazeta Lwowska”, 1897:183, za: Połomski, 2012, s. 259).

Równie często stosowaną strategią była kolektywna kryminalizacja Cyganów. Dużą popularnością cieszyły się opisy przestępstw i publicznych awantur, w które byli, lub mogli być, zamieszani. Tego typu sensacyjne rubryki prowadził m.in. „Podhalański Kurier Tygodniowy” i „Głos Podhala”; w latach 1926–1931 Cyganie byli przede wszystkim wymieniani w rubrykach przestępczych, oskarżani o napały, gwałty, kradzieże i zakłócanie awanturami porządku publicznego (Połomski, 2012, s. 267).

Adresowany do innych czytelników był „Ilustrowany Kurier Codzienny”. Oprócz publikowania wiadomości z kraju dziennik prowadził dział korespondencji z zagranicy. W 1929 roku ukazał się tam artykuł o kulcie religijnym cygańskiej patronki, świętej Kali Sary, której posąg każdego roku przyciągał do Francji tysiące pielgrzymów („Ilustrowany Kurier Codzienny”, 1929:320, za: Pawlak, 2017, s. 43). „Ilustrowany Kurier Codzienny” poświęcił, w 1932 roku (nr 243), obszerny artykuł tematowi migracji cygańskich i osiedlaniu się przyjezdnych Cyganów w okolicach Wiednia. Codzienne życie Cyganów przedstawiane było w prasie na dwa odmienne sposoby: wyidealizowany, ukazujący motyw romantycznego wędrowca, który żyje z muzyki, żebraniiny i wróżbiarstwa („Światowid”, 1932:43, za: Pawlak, 2017, s. 45) i realistyczny, w którym szorstka relacja reporterska pokazywała życie pełne biedy, wręcz nędzy („Kurier Literacko-Naukowy”, 1938:27, za: Pawlak, 2017, s. 46).

W czasopiśmie ukazywały się też zawiadomienia o przyjazdach i występach wędrownych cygańskich trup tancerzy i śpiewaków (pierwsza wzmianka w „Dzienniku Warszawskim”, 1867:157), a także ogłoszenia i recenzje oper i operetek z motywem cygańskim. Omawiano przede wszystkim wrodzone zdolności muzyczne Cyganów: „cygańskie pacholę [...] chwytą do ręki skrzypce, klarnet lub cymbały i próbuje wygrać na nich słyszane motywy [...]. Przez te wczesne ćwiczenia słuch Cygana nabiera owej zadziwiającej wprawy [...]. Jednym prawie skokiem staje Cygan tam, dokąd inni dochodzą po długoletniej pracy” („Wędrowiec”, 1863:38, za: Janowiak-Janik, 2008, s. 182). W 1928 roku ukazał się w „Nowej Reformie” artykuł „Orkiestry cygańskie wymierają”, anonsujący schyłek popularności kapeli cygańskich wypieranych przez nowoczesne jazz-banddy: „dzisiaj żaden Rigo nie zawróci głowy nawet pokojówce z prowincji” („Nowa Reforma”, 1928:76, za: Pawlak, 2017, s. 42). Z dzisiejszej perspektywy widzimy, że kapele cygańskie/romskie przetrwały do XXI wieku i nadal cieszą się dużą popularnością.

Czasopisma obfitowały również w materiał ilustracyjny. Choć ikonografia wykracza poza ramy tej pracy, nie można o tym aspekcie nie wspomnieć – towarzyszące artykułom ilustracje i reprodukcje wpłynęły decydująco na kształtowanie się wyobra-

żeń o Cyganach. Reprodukcyjne ukazywały się głównie w „Tygodniku Ilustrowanym”, „Tygodniku Powszechnym”, „Kłosach”, „Biesiadzie Literackiej”. Dominował w nich etos wędrowny, tabory, obozy i koczowiska Cyganów, cygańscy grajkowie, a także półnagie, zmysłowe cygańskie tancerki (Kocój, Lechowski, Plebańczyk, 2012).

2.5 Wizerunek Cyganów w literaturze pięknej

Literatura poświęcona analizie wizerunków literackich Cyganów jest bardzo obszerna – w ramach tej pracy najistotniejsze wydają się trzy aspekty tematu. Pierwszym jest ukazanie najbardziej typowych skojarzeń myślowych i językowych, które pojawiają się w kontekście występujących w literaturze postaci Cyganów. Drugim – uzupełnienie dotychczasowych publikacji o dodatkowe przykłady literackich reprezentacji Cyganów, a trzecim – zasygnalizowanie kontynuacji „cygańskości” w literaturze najbardziej współczesnej. Podobnie jak w częściach omawiających literaturę cyganologiczną i publicystykę, rozgraniczam wizerunki Cygana i Roma; postać Cygana/Roma dopiero się w literaturze kształtuje.

Pierwszym utworem literackim, w którym postaciom Cyganów poświęcone zostały obszerne fragmenty, jest wierszowany traktat prawny „Worek Judaszow: to jest złe nabyćie mąietności” Sebastiana Klonowicza wydany w 1600 roku. Dzieło Klonowicza, podobnie jak wczesna literatura cyganologiczna, wyznacza podstawowe wątki „cygańskie”, które przewijać się będą w literaturze przez następnych czterysta lat. Tak więc pojawia się wątek Cygana – złodzieja i oszusta: „*Cygany [...] którzy, jakby rzemiosło, trefnie kraść umieją*” (Klonowicz, 1600/1858, s. 67), „[Cygana] *przedsięwzięcie wszystko na kradzieży, na fałszu, na szalbierstwie [...] należy*” (s. 69); wątek wędrowni: „*Zową te włóczęgi od lat Cygany*” (s. 69); wątek wróżbiarstwa i mamienia: „*Więc też Chiromantia, praktyka cygańska, właściwa zabobona zda mi się pogańska*” (s. 68); wątek niebezpiecznej Cyganki, poganki i rozpustnicy: „*Ujrysz nieuczesaną, ujrysz prostowłosą, z nieczystą i samopas rozpuszczoną kosą, jakby dopiero przyszła z jutrzni Bachusowej*” (s. 68); ale także lakonicznie zaznaczony wątek urody cygańskiej: „*Cygani, lud bardzo gładki*” (s. 69). Już u Klonowicza znajduje się przykład często później używanych porównań i przenośni: „*Szczerze z ludźmi postępuj, a nie bądź cyganem*” (s. 99), „*Nie przywódź ludzi na to, swoim słowem płonem i namową cygańską [...], żeby przystali na fałsz z ujmą swoją znaczną, a z twym zyskiem*” (s. 123).

Późniejsza literatura dodaje do wizerunku Cygana motyw porywania dzieci, motyw szajek zbójnickich, próżniactwa, nieskrępowanej wolności i jedności z naturą, motyw Cygana artysty-muzyka, podkreśla cygański spryt i przedsiębiorczość, a także opisuje krzywdy, których Cyganie często doświadczali. Jedynie w nielicz-

nych utworach Cyganie są głównymi bohaterami, w większości pełnią funkcję statystów, bezimiennych postaci dalekiego planu, które „cehuje schematyczność, jednowymiarowa, łatwa do przewidzenia funkcja symboliczna oraz epizodyczność jako zasada udziału w płaszczyźnie fabularnej” (Gryszkiewicz, 2007, s. 90). W takiej roli pojawiają się w prozie Elizy Orzeszkowej, Bolesława Prusa, Władysława Reymonta, Stefana Żeromskiego i Marii Dąbrowskiej. Symptomatyczny dla tego zjawiska jest krótki dialog z „Czarnej Perełki” Józefa Ignacego Kraszewskiego z 1871 roku: „*Nie spytaliście też, jak on się nazywał? – spytał hrabia. – A co, proszę hrabiego, może mieć Cygan za nazwisko?*” (Kraszewski, 1871/1939, s. 110). Cygan nie ma cech indywidulanych, podmiotowości, charakteryzuje go ogólnie pojęta „cygańskość”. W literaturze współczesnej ten sposób ukazywania, lub może raczej wykorzystania sylwetki Cygana, pojawia się w prozie Andrzeja Stasiuka, u którego etnonimy *Cygan* lub *Cyganka* są, jak pisze Gryszkiewicz, prawie wyłącznie „jedyną językową formą identyfikacji postaci” (2007, s. 93).

2.5.1 Złodziej i oszust. Literacki wizerunek Cygana zdominował motyw złodzieja i oszusta. Kradną Cyganie w operze Franciszka Ksiażnina (1786/1837), są złodziejami w „Pamiętniku znalezionym w Saragossie” (Potocki, 1847). U Józefa Korzeniowskiego Cygan „*kradzioną strawą żyje*” (Korzeniowski, 1857, s. 6). W „Ostapku” Teodora Tomasa Jeża naturalność cygańskiej kradzieży podkreśla stoicko Cygan Jowa: „*Cóż cygan!... kradnie tylko, sarakul, jak mu się uda, a nie uda się, nie kradnie*” (Jeż, 1875, s. 174). „*Oj dana, dana, pilnuj Cygana, bo Cygan złodziej, wozy podchodzi*” śpiewa Poziomek z bajki „O Krasnoludkach i sierotce Marysi” (Konopnicka, 1896/1960, s. 57). W 1930 roku dydaktyczną komedijkę „Ach być Cyganem” publikuje Emilia Korotyńska. Utwór ma na celu rozwianie marzeń o romantycznej wędrownicy z Cyganami, a główny bohater, zmuszany do kradzieży przez Cyganów, ze skruchą wraca do domu rodziców (Korotyńska, 1930). Ewa Szelburg-Zarembina opisuje przejazd taboru cygańskiego przez wieś: „*zamyślali się nad cudackim losem tych [...] istot, podobnych do człowieka, a żyjących nie po człowieczemu: z wrzaskliwej włóczędzy, z bezczelnych kradzieży*” (Szelburg-Zarembina, 1935/1961, s. 166).

Mit przestępczości na chwilę ucicha w literaturze Polski Ludowej, Cyganie są osiedlani i gwałtownie resocjalizowani, jak na przykład w „Złotym kolczyku” Marii i Jana Ziółkowskich (1975), a następnie powraca w XXI wieku w epizodycznych kliszach językowych powtarzanych przez bohaterów pierwszo- lub drugoplanowych: „*Cyganie po prostu chcą wziąć to, co w ich mniemaniu im się należy: cudzą własność*” (Stasiuk, 2006, s. 77); „*Ten telewizor? Cyganie wzięli, podjechali samochodem i wzięli, to pana był? No to ukradli, złodzieje, ja wszystko widzę, wszystko kradną*” (Rudnicki, 2009, s. 17).

2.5.2 Porywacze dzieci. Motyw uprowadzania dzieci funkcjonuje już od XVIII wieku, pojawia się w operze „Cyganie” Franciszka Dionizego Książnika (1786), w „Malwinie, czyli domyslności serca” Marii Wirtemberskiej (1816), następnie w „Chacie za wsią” Józefa Ignacego Kraszewskiego (1854). Cyganom przypisywano różne motywy – porywali dzieci, ponieważ postrzegane były jako błogosławieństwo, lub z powodów mniej szlachetnych – dla okupu. Motyw porwania był chętnie wykorzystywany w literaturze dziecięcej i młodzieżowej jako przestroga; pojawia się w „Bitwie pod Raszynem” Walerego Przyborowskiego (1881/1909), następnie w powiastce Emilii Korotyńskiej „Krysia u Cyganów” (1938) i w jednej z najbardziej popularnych książek dla dzieci – „Porwanie w Tiuturlistanie” (1946) Wojciecha Żukrowskiego. Do trwałości wyobrażeń o porwaniach nawiązuje Ficowski w krótkim opowiadaniu „Sokoro Mokoro” (1949): *„No, już zobaczyliśmy, możemy iść. A ciebie Cyganie porwą”* (Ficowski, 1949, s. 4); motyw pojawia się też u Jerzego Krzysztonia: *„Mariuszek któregoś dnia, gdy miał cztery latka, przepadł jak kamień w wodę... Szukały go wszędzie [...] Boże święty, Cyganie ukradli? Ależ do Grodna od lat Cyganie nie zaglądali”* (Krzysztoń, 1978/1982, s. 15), a w XXI wieku powraca echem jako wspomnienie czasów dzieciństwa w prozie Jacka Dehnela: *„Uczono ich oboje, żeby nie bali się różnych głupot wymyślanych przez dorosłych do straszenia dzieci: a to że ich Baba-Jaga zje, a to że Czarny Cygan ich zabierze”* (Dehnel, 2011, s. 309–310).

2.5.3 Uwodzicielska i demoniczna Cyganka. Wątek ten przewija się przewija się we wszystkich gatunkach literackich. W „Chacie za wsią” (Kraszewski, 1854) to niepokojąca, nieujarzmiona Cyganka Aza, w nowelach – żona wójta w „Antku” Bolesława Prusa (1880/1899), w poezji anonimowe Cyganki w wierszach Emila Zegadłowicza *„tanecznica bieży młoda – co za krewka uroda, wargi jak dwie rany, wzrok żądzą pijany [...] piersi wzniesione, piersi roześmiane, piersi zuchwale”* (1927, s. 157, 158). Sobieska zauważa, że zjawisko przypisywania Cygankom cech zmysłowej drażliwości jest w literaturze zdumiewająco niezmiennie: *„Bolesław Prus nie różni się pod tym względem od Józefa Ignacego Kraszewskiego, a Józef Łobodowski od najbardziej chyba skłonnego do seksualizacji wyobrażeń Emila Zegadłowicza”* (Sobieska, 2015, s. 271). Seksualizacja wizerunku Cyganki pojawia się w literaturze do dziś: *„Pili zatem czarodziejski absynt i Natalie była bardziej kapitanowi oddana i bardziej dzika niż najdziksza Cyganka”* (Rozpędowski, 2002, s. 161).

Przekonania o związkach Cyganek ze światem nadprzyrodzonym odzwierciedla powielany przez stulecia wizerunek wróżbiarki i czarownicy. Cyganki uwikłane w działania o charakterze magicznym występują we wszystkich epokach i gatunkach literackich – u Szymona Klonowicza (1600/1858, s. 68), Tomasza Zana

(1819/1822, s. 223–228), Józefa Korzeniowskiego (1857), Teofila Lenartowicza (1882/1895, s. 62–67), Heleny Mniskówny (1914/1921, s. 86–88), Antoniego Langego (1931, s. 64–65), a w literaturze powojennej¹³ w wielu epizodach z wróżącą bezimienną Cyganką w tle – m.in. w utworach Edwarda Stachury: *„Mosiężna Cyganka wróży zniknięcie owocu daktyli ze strumyków na lewej dłoni”* (Stachura, 1963, za: NKJP); *„Powrócę ci – przypierała go Cyganka. – Żebyś szczęśliwy był. Żeby ci szczury, myszy łachów nie pogryzły”* (Stachura, 1969/2006, za: NKJP), prozie Wiesława Myśliwskiego: *„A Cyganka mi wróżyła, będziesz długo żył. Niechbym kurwę teraz spotkał”* (Myśliwski, 1984, za: NKJP), Marii Nurowskiej: *„Cyganka ujęła rękę Eweliny, przyjrzała się liniom na wewnętrznej stronie dłoni, a potem pokręciła głową”* (Nurowska, 1992, za: NKJP) czy Tadeusza Konwickiego: *„Ela macha wolną dłoń, że zdąży. Słucha chciwie pod latarnią proroctw Cyganki”* (Konwicky, 2008, za: NKJP). Na tym tle wyróżnia się powieść dla młodzieży Marii Ziolkowskiej *„Powróżyć, karty stawiać”*, w której Cyganie są bohaterami pierwszoplanowymi. Powieść, choć utrzymana w dydaktycznym peerelowskim klimacie, opisuje wróżenie jako ciężki kawałek chleba, dodatkowo karalny i ścigany przez milicję (Ziółkowska, 1978, s. 50).

Niepokojącą demoniczność wyglądu i zachowań Cyganiek najlepiej oddają dwa porównania odwołujące się do symboliki grzechu, cielesności i pokusy, a oddalone od siebie o niemal cztery wieki: *„jak u srogiej Meduzy Forkusowej córki, miasto włosów żywe się kręciły jaszczurki, tak u sńiadej Cyganki na łbie niezakrytym równają się warkocze węzom jadowitym”* – pisał z niechęcią Klonowicz (1600/1858, s. 68), a Anatol Stern z podziwem: *„dzwonią Marie, dzwonią Teresy, w czarnym warkocz, co żmiją się wije”* (Stern, 1955/1969, s. 121).

2.5.4 Wolny wędrowiec. Wątek wędrowca dominował przede wszystkim w poezji dwudziestolecia międzywojennego, choć występował już u Książnina (1786): *„choć i głodno i chłodno, ale żyjem swobodno”* (Książnin, 1786/1837, s. 195) i u Korzeniowskiego: *„lecz za to wolny, jak ptak na gałęzi”* (Korzeniowski, 1857, s. 6). Postać Cygana i barwnego taboru cygańskiego, istniejącego poza czasem i historią, budziła chęć ucieczki w magiczny świat, nostalgię za idyllicznym dzieciństwem, symbolizowała wolność od autorytetów i przymusu. Tak zmitologizowana postać Cygana występowała w twórczości Kazimierza Wierzyńskiego (1921, 1923/1926), Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej (1926) i Juliana Tuwima (1933). „Obecność Cyganów [...] była znakiem łączności z kosmosem, z nieskończonością, z wiecznością, wreszcie także

¹³ Większość cytatów związanych z wizerunkiem wróżącej Cyganki w literaturze powojennej uzyskałam przy pomocy wyszukiwarki *Pelcra* z Narodowego Korpusu Języka Polskiego (NKJP).

z natchnieniem, prawdą, muzyką, poezją jako wartościami nie z tego świata” (Sobieska, 2015, s. 197). W literaturze powojennej wędrówka cygańska nabrała innego znaczenia, była jednocześnie wspomnieniem i marzeniem o utraconej wolności. Do motywu Cygana-wędrowca nawiązał m.in. Wierzyński (1966), pisząc o tęsknocie za bezpowrotnie opuszczonym krajem i podróży przez „miasta, ludzi i książki”, czy Andrzej Bursa w „Balladzie o Cyganeczce” – wspominając niespodziewany przebłysek życia wśród szarżyzny „fabrycznego miasteczka” (Bursa, 1958/2018, s. 156–157).

2.5.5 Muzyk i grajek. Integralną częścią wizerunku Cyganów jest muzyka, a przede wszystkim postać cygańskiego skrzypka. Wczesne teorie europejskich cyganologów dotyczące pochodzenia Cyganów oparte były właśnie na obserwacjach wyjątkowych zdolności muzycznych Cyganów, dziedziczonych z pokolenia na pokolenie; czas opuszczenia Indii wiązano z historycznymi zapisami o grupie muzyków i artystów Luri, którzy zostali podarowani szachowi perskiemu przez indyjskiego władcę Szankala (Szangula) w pierwszej połowie V wieku. W XIX wieku Cyganie przedstawiani byli jako wirtuozi improwizacji. „Przypisując muzykowi cygańskiemu rolę spadkobiercy tradycji wirtuozowskich i obdarzając go cechami typowymi dla bohatera romantycznego, dokonano zabiegu zawłaszczenia postaci muzykującego Cygana do repozytorium figur romantycznych” (Piotrowska, 2015, s. 164). Cygańscy muzycy byli obecni wszędzie:

„w restauracji
przy kapeli,
do kolacji
cygan gra –
– w budapeszcie, wiedeń, dreźnie,
madrycie, florencji, rzymie,
w saragossie, moskwie, kijowie,
tunis, piotrogrodzie, aleksandrji,
w konstantynopolu, sofji, warszawie,
krakowie, rydze, paryżu,
w londynie, niujorku, sanfrancisko,
i tak dalej,
i tak dalej” (Zegadłowicz, 1927, s. 152)

Cyganowi grajkowi nie mógł dorównać nie-Cygan: „Bierz złoto, ile w skarbcu go mam – rzekł król – a tylko graj ciągle nam!...” (Przerwa-Tetmajer, 1923–1924, s. 262); „Bo on, Cygan, żyjący z muzyki, zdejmował z nieba po jednym, po dwa śpiewające skowronki i wsadzał je do basów, żeby rozśpiewały ich drewno” (Nowak, 1986, s. 87); „Hajim dostał od ojca skrzypce i uczył się grać u Cygana” (Grynberg, 1997, s. 145);

„Trzeba mieć cygańską krew, cygańską duszę. [...] Nie-Cygan nigdy tak nie będzie grał” (Myśliwski, 2007, s. 87). Skrzypce stają się rekwizytem podkreślającym cechy „cygańskości”. Na skrzypcach gra Cygan-sierota z „Chłopców z ulic miasta” Haliny Górskiej (1934), takie też przezwisko – „Cygan” – uzyskuje utalentowany mały skrzypek z powieści Adama Bahdaja „Stawiam na Tolka Banana” (1967/1987). Bohaterowie dwóch ostatnich powieści mają jeszcze jedną charakterystyczną cechę „cygańską” – wygląd.

2.5.6 Smagły, kruczy, czarny. W opisie Cyganów dominuje semantyka czerni. Wśród środków językowych można wyodrębnić powtarzalne porównania i metafory, obecne zarówno w prozie, jak i w poezji:

„Nosili wypiętnowany na czołach ślad pochodzenia swego, kędyś z ogorzonego Wschodu czy Południa. W istocie; w twarzach i stroju tych przybłądów było coś tak nienaszonego, tak obcego”, „czarny, z piersią obnażoną i kudłami porośłą kruczemi”, „miała tę piękność nie naszą, dziką, osobliwą, bronzową, ognistą [...]”. Oczy jój czarne siały ogień”, „smagła cyganka, [...] rzekłbyś, że dwa węgle kowalskie płonęły w dzikich jój oczach” (Kraszewski, 1854, s. 13–14, 15, 22, 31–32); „Wielkie, nastroszone i krzaczące brwi ocieniały głęboko zapadłe, czarne jak węgiel i żarzące się oczy. Twarz ciemna, sucha, pomarszczona dopełniała obrazu tej istnej wiedźmy” (Przyborowski, 1881/1909, s. 88); „Było w jego smagłej cerze, ogromnych i posępnych, lub bezczelnie natarczywych czarnych oczach [...] coś obcego, nie budzącego ani współczucia, ani zaufania” (Górska, 1934, s. 46–47); „niedźwiednik miał [...] czarne jak smoła kędziory” [...], „śniade, czarnowłose Cyganki [...] wciskały się do mieszkań”, „wysocy, czarni, kędzierzawi Cyganie [...] z fajkami w białych zębach szli środkiem drogi podnosząc kurz i budząc wściekłość psów” (Szelburg-Zarembina, 1961, s. 166–167); „wrząca smołą czupryna, oczy – arabia, tors – brąz” (Tuwim, 1957, s. 166); „Miał czarne kędzierzawe włosy, śniadą twarz i duże, ciemne, niemal granatowe oczy. Jednym słowem, egzotyczny typ” (Bahdaj, 1967/1987, s. 24–25).

Czerń jest w opisach nie tylko cechą atrybutywną, służy dodatkowo podkreśleniu inności, obcości i wyznacza wyraźną granicę *my* : *oni*, przy czym *oni* opisywani są przy pomocy porównań i metafor odwołujących się do skojarzeń związanych z piekłem – „czarny jak węgiel”, „węgle kowalskie”, „oczy siały ogień”, „czarne jak smoła”, „wrząca smoła”.

2.5.7 Tabor. Wizerunek cygańskiego obozu i taboru jest najbardziej utrwaloną klišą myślową, językową i, jak już wspomniałam, ikonograficzną. Nie-romskie opi-

sy koczującej grupy cygańskiej cechuje najczęściej pozbawione refleksji spojrzenie z zewnątrz – jest to opis zjawiska, którego dynamiki postronny obserwator nie rozumie i nie jest zainteresowany jej zgłębieniem. W literaturze polskiej w ciągu ostatnich dwustu lat zmieniały się rekwizyty towarzyszące opisowi grup cygańskich, ale sam sposób relacjonowania tego, co postronny widz rejestruje, w niewielkim stopniu uległ zmianie. Ciągłość między „ówczesnością” a teraźniejszością opisu pokazują fragmenty dwóch powieści, które dzieli prawie półtora wieku od daty publikacji. „Bitwa pod Raszynem” Przyborowskiego ukazała się po raz pierwszy w 1881 roku, a „Margot” Michała Witkowskiego w 2009 roku. Przyborowski opisuje grupę Cyganów polskich, a Witkowski Romów rumuńskich, których konsekwentnie nazywa Cyganami.

Obrazek z XIX wieku:

„Wszyscy zresztą, tak kobiety jak i mężczyźni siedzący wkoło ognia spoglądali w las – nagie, okryte gdzieś tylko łachmanami dzieci powybiegały nieco naprzód. [...] Nim zdołał się rozejrzeć, został już otoczony dokoła przez cyganów, których czarne jak węgiel oczy patrzyły na niego z niedowierzaniem i nieufnością. Wszyscy byli obdarci, brudni, niechlujni. [...] [Stary Cygan] z wielką powagą wyprostował się, przemówił parę słów w cygańskim zapewne języku do otaczających [...] całe zgromadzenie powróciło do ogniska, a młody jakiś wyrostek, liczący może ze szesnaście lat, zbliżył się do Janka, wziął go za rękę i wyszczerzając szereg białych jak kość słoniowa zębów, rzekł: – Chodź, dostaniesz jeść. [...] Mokryna siedziała nieruchomie na wozie [...]. Z pod czerwonej, podartej i brudnej płachty, którą Mokryna odziana była, wydobywało się kilka kosmyków, niegdyś czarnych, dziś siwych włosów [...]. Twarz ciemna, sucha, pomarszczona dopełniała obrazu tej istnej wiedźmy [...], widoczną zatem rzeczą było, że ta szkaradna cyganicha miała jakieś znaczenie, jakąś powagę w bandzie. Jeden tylko Romno stał opodal nieruchomy na swym koniu. W świecących guzikach jego kaftana przeglądało się słońce” (Przyborowski, 1881/1909, s. 80, 82, 88, 97).

Obrazek z XXI wieku:

„Przed sobą mają także rozdziobane na gazecie kurczaki, mnóstwo kieliszków wódki, kielbasę, kremówki, w największym nieładzie i brudzie. A przy każdym stole najważniejsza jest stara Cyganicha, matka rodu, w siwym koku i największych złotych kolczykach, że aż się uszy rozciągają. Z cerą nikotynową. Obok Stary Gruby Cygan podzwania komórą i kluczykami do samochodu, bo w tym całym syfie jest jakiś przepych, bogactwo, stoją zaparkowane najnowsze modele osobówek, pokrewne temu mercowi od naszych Cyganów z parkingu, jakieś beemki, złote, srebrne i czerwone

z otwartym dachem. Obok kobieta w średnim wieku karmi piersią jedno, dwa lub może i trzy słodkie małe Cyganiątka z czarnymi łebkami. A karmiąc, nie przestaje gadać »aszrabachramasz kotlet citu czauczesku« przez komórkę. [...] obok niej z włosami na żel, zawsze, ale to zawsze siedzi Piękny Cygan w Wieku Rozpłodowym! Buhaj. Gra na grzebieniu, przepija wódkę, szczyrzy zęby. Przy innym stoliku jego odpowiednik na harmoszcze rzewnie zapitała. Potem mnóstwo dzieci w wózkach najnowszej generacji» (Witkowski, 2009, s. 204–205).

W obu opisach występuje chaotyczna, niechlujna gromada Cyganów, w obozie panuje brud i nieład, a wszędzie kręci się duża gromadka dzieci. Matrona społeczności, stara, siwa Cyganicha ma twarz ciemną i suchą lub współcześnie – nikotynową; przywódca grupy siedzi na pięknym koniu lub podzwania kluczykami od drogiego auta; młody Cygan nie uśmiecha się, ale szczyrzy zęby. A wszyscy posługują się niezrozumiałym, dziwnym, obcym „zapewne cygańskim” językiem – „aszrabachramasz kotlet citu czauczesku”.

2.6 Wizerunek Cyganów w kulturze ludowej i w przysłowiaach

Wizerunek Cygana, który przetrwał w ludowych opowieściach, spisanych w wywiadach i relacjach, ma inny wymiar niż wizerunek w cyganologicznej literaturze przedmiotu i literaturze pięknej. Cyganie przez pięć stuleci byli częścią krajobrazu wiejskiego, choć zwykle występowali gdzieś daleko, w jego tle. Stosunki między mieszkańcami wsi a Cyganami były dwoiste. Podkreśla to Ficowski: „Cygan to ktoś, kto może rzucić zły czar – ale także konował leczący konie i bydło; to łowca kur z kurnika – ale także dawca dobrej wróżby, kowal zawołany, ślusarz, niezrównany muzykant. Pewne cechy skłonności odstraszały odeń otoczenie, inne – czyniły go potrzebnym, ongiś niezbędnym nawet” (Ficowski, 2013, s. 452). Tę zależność zauważył już prawie dwieście lat temu Kazimierz Wóycicki: „[Cyganie byli] *postrachem i pomocą kmieci i wieśniaczek*” (Wóycicki, 1840, za: Ficowski, 2013, s. 452).

Strach wsi spowodowany był lękiem przed czarną magią, umiejętnie przez Cyganów wykorzystywanym. Cyganki rzucały i odczyniały uroki, przeganiały śmierć z domu, używając przy tym budzących przerażenie rekwizytów: małych diabełków, włochatych krzyży (ulepionych z wosku i pokrytych ludzkimi włosami), kości (Ficowski, 2013, s. 298–299). O lęku przed czarami Cyganek świadczą liczne porady dotyczące zapobiegania „omamieniu”: „*Jak Cyganka przyńdzie, to trza włożyć wielki palec za zapaskę, to Cyganka nic nie poradzi*” (Wieś Żabno, 1904, za: Ficowski, 2013, s. 453). Z drugiej strony wiedza Cyganów na temat ziół i metod leczenia, zarówno zwierząt, jak i ludzi, była na wsiach niezastąpiona. Symbolizuje to obecność

figury Cygana lub Żyda w wielu świątecznych obrzędach wiejskich, w zapustach, podczas żniw, w tradycyjnych obrzędach przejścia, zapewniająca bezpieczne przekraczanie granicy dwóch światów, pór roku, narodzin i śmierci (Cała, 1992, s. 119, 179). Wiedzę o zwierzętach Cyganie wykorzystywali w celach umocnienia swojej „magicznej” pozycji. Aż do pierwszej połowy XX wieku znani byli jako zaklinacze gryzoni – dzięki muzyce z piszczałek o określonej częstotliwości wywabiali szczury z młynów i siedlisk, uwalniając właścicieli od szkodników (Ficowski, 2013, s. 283–284; Caban, Kondrasiuk, 2009, s. 58–59). Prowadzili działalność usługową jako handlarze końmi, kowale, kotlarze. Grali na chrzcinach i weselach, pracowali w wędrownych trupach cyrkowych i występowali jako niedźwiednicy (Mirga, Mróz, 1994, s. 155–172). W przypadku Cyganów wędrownych przejazd taboru przez wieś przerywał monotonię codziennego życia. Wiele opowieści ludowych pokazuje, że Cyganie nie wzbudzali niechęci, a stosunek do nich był „pogardliwie pobłażliwy”. Władysław Orkan w „Listach ze wsi” pisze: *„Są okrasą egzotyczną, gdy się zjawia, nudy chałupnej. Jest też cała dziedzina osobna specjalnie cygańskiego humoru; są osobne anegdoty, żarty, powiedzenia, z budzącym już z góry śmiech akcentem cygańskim, często, choć znane wszecnie, ku rozbawie nowej przytaczane”* (Orkan, 1927, s. 153). Aleksander Żuławski wysuwa jeszcze dalej idącą tezę, stwierdzając, że „komizm polskiej wsi swoiście apoteozował Cyganów [...]. Cyganie jawili się jako postacie, z którymi się identyfikowano, bo to właśnie oni naruszali panujące stosunki społeczne” (Żuławski, 2004, s. 17). Z jednej strony kradli i oszukiwali, ale z drugiej potrafili wyprowadzić w pole – sprytem i znajomością psychiki ludzkiej – tych, którzy ciemnieżyli polską wieś, a za takich uważano pana i Żyda: *„Chłop zbiera, pan przepuszcza, a Żyd zyskuje”, „Pan z Żydem zamyśla zgubę chłopom”, „Góra z górą się nie zejdzie, a szlachta z Żydkiem zawsze”* (Cała, 1992, s. 16). Ten pozytywny stosunek do Cyganów jako „narzędzia sprawiedliwości”, karzącego za chłopską krzywdę, przewija się w licznych opowieściach ludowych różnych regionów: Śląska, Podkarpacia, Małopolski, Mazowsza, Chełmszczyzny. Cygan występował przeciwko ustalonym autorytetom, ośmieszał je i tym samym dawał słuchaczom poczucie satysfakcji. Spryt Cygana przewyższał też mądrość i wiedzę księdza. Występująca w opowieściach figura Cygana oskarżycielsko artykułowała to, czego chłop sam nie śmiałby powiedzieć wprost – obnażała wszelkie negatywne cechy kleru, przede wszystkim chciwość. Relacje „Cygan – Pan, Żyd, Ksiądz” obrazują trzy opowieści:

1) Cygan i Pan:

„Żył w pewnym mieście bardzo sławny i bardzo bogaty książę. A jak to u takich panów, co dzień gościna, a jedzenia, a picia, że się stoły jeno uginają. Zaś raz była taka gościna, a Cygan spotkał chłopą i powiada mu:

– Ty, chłopie, a nie wiesz, co tam tak fajrują?
 – Nic nie fajrują, ino to zamek księcia i tam się bawią, a gości to tam tyle, ile u mnie pcheł. No, ale ciebie to tam ani do ogrodu nie wpuszczą, bo Cyganów to tam psami szczują. [...]

– Co ty tam wiesz, chłopie – powiada Cygan. – Jak ja chcę, to mnie tam zaraz wpuszczą.

– Ale dyć to nie może być, no, ale taki zech ciekawy, że się możemy zawetować o jakie 10 reńskich.

No i zawetowali się o 10 reńskich, że Cygan nie ino wlezie do księcia pana, ale jeszcze z nim poje i wypije. [Poszedł Cygan do księcia.]

– Księciu panie, czy chciałbyś ode mnie miech złota przyjąć?

Książę pomyślał, że może to Cygan, co jaki skarb w górach znalazł, więc poprosił go do stołu, a przedstawił gościom jako króla cygańskiego [...]. Zasiadł Cygan do stołu, jadł, pił, rozmawiał, a co się dało, to chował do mieszka, aby i temu chłopu przynieść, z którym się zawetował. Książę już bardzo niecierpliwy przeprosił gości i powiada:

– Moi mili, wyjdę na chwilę z Cyganem, bo mam ważny interes do omówienia.

Wyszli i książę mówi:

– No, Cyganie, dawaj ten miech złota!

– Ale księciu, przecież ja go nie mam, ja ino pytam, czybyście go ode mnie przyjęli, jeśli go kiedyś w górach znajdzie?

Książę tak się rozgniewał, że Cygana wyciepl i jeszcze na służby przezywał. A Cygan wygrał 10 reńskich i jeszcze chłopu przyniósł resztki ze stołu pańskiego” (za: Żuławski, 2004, s. 17–18).

2) Cygan i Żyd:

„Gospodarz wyruszył w daleką drogę, na dwa dni. Noc go napadła obok lasu. Pod tym laskiem był dom. Zobaczył chłop, że się świeci i myśli, może by tu przenocować? I wstąpił. Tam mieszkał Żyd. Chłop poprosił Żyda o nocleg. Żyd się zgodził, dał mu kolację i rano dał mu śniadanie. A gospodarz mu powiedział, że zapłaci, jak będzie wracał, bo ma coś do sprzedania, bo teraz nie ma pieniędzy. Żyd się zgodził, to było za cztery jaja – na wieczór dwa i na rano dwa. Minęły trzy miesiące i ten chłop zapomniał na wieki o swoim długu. A Żyd zrobił wniosek do sądu. Obliczył tak, że z tych jaj by były cztery kury, a ile by te kury naniósł jaj przez rok! I chłopu przyszło zapłacić lepiej niż za krowę. Chłop z rozpaczyny poszedł w las, tam spotkał Cygana. Cygan się pyta, kiedy rozprawa? Za tydzień. Cygan powiedział, żeby go chłop na rozprawie wezwał na świadka. Poszedł do sądu. Sędzia się pyta – jak to było? A chłop prosi wezwać Cygana, Cygan wchodzi i mówi: – Proszę Sędzio, co mam robić, posiałem kaszę gotowaną trzy miesiące temu i ani jedno ziarno nie wzeszło. A sędzia: – ty głupi, a kiedy z gotowanego nasienia coś

wzeszło? A Cygan: – a kiedy z gotowanego jaja kurczaki wyleźli? I Żyd przegrał, i jeszcze kosztą zapłacić” (Opowieść z Huty Brzuskiej, 1985, za: Cała, 1992, s. 133–134).

3) Cygan i Ksiądz:

„Chłop i Cygan mieli skosić łąkę proboszcza. Cygan lenił się i zwlekał, przekonując chłopą, że lepiej odpocząć i się pożywić. [...] Wieczorem Cygan poradził chłopu, aby przekosił tylko wąski pas »na poprzek«, a sam zrobił to »na pozdłuż«. W ten sposób wykosił w trawie wielki krzyż. Wziął Cygan końskiego gnoju, wsadził do woreczka i powiesił na kosie. Kiedy wraz z chłopem powrócił na probostwo: ksiądz się pyta, czy łąkę wysiekli, a Cygan powiada, że wysiekli. Wtem spogląda ksiądz, co na kosie woreczek zawieszony. Powieda: »A co ty masz w tym woreczku?«. »A rój, prośe jego-mości«. Wtenczas ksiądz woła: »To mój!«. A Cygan mówi: »To mój!«. Ksiądz jesce raz powieda, że »mój«, a wtenczas Cygan oddaje torbę księdzu i powieda: »Jeśli to twój, to niech ci się obróci w koński gnój: a trawa na łące niech powstanie, niech sie ino krzyż zostanie«” (Opowieść ze wsi Studzianki, 1902, za: Ficowski, 2013, s. 453).

Obraz Cyganów w kulturze ludowej odnajdujemy również w przysłowiach, jest on już odmienny od wizerunku z ludowych opowieści, bardziej negatywny. Wynika to z różnicy gatunkowej – gadka ludowa ma bawić i przekazywać mądrość niekoniecznie czysto dydaktyczną. Jest często projekcją marzeń i ucieczką do świata, w którym słabszy wygrywa. Natomiast przysłowie jest konkretną lekcją, związałą zasadą, uogólnieniem obserwacji, niejednokrotnie powieleniem stereotypu. W przysłowiach Cyganie kradną (niemalże dziedzicznie): „Cygan dziećmi świadczy, a wszystko złodzieje”, „cygańskie kupno”; oszukują: „co Cygan, to szalbierz”, „pocziwy jak Cygan”; próżnują: „cygańska kobyła trzy dni leży, a dzień bieży”; nie potrafią uprawiać ziemi: „darzy mu się jak Cyganowi rola”; nie mają stałego miejsca: „włóczy się po świecie, by Cygan”; są biedni: „odarty jak Cygan”, „obejdzie się cygańskie wesele bez marcepanów”; mało religijni: „tak mi się chce, jak Cyganowi modlić”; ale też doceniani ze względu na wykonywane zawody: „co Cygan, to kowal”, „bez Cygana wesele się nie obejdzie”; cenią lojalność wobec wspólnoty i bliskie więzi rodzinne: „cieszy się jak Cygan dziećmi”, „dla kompanii dał się Cygan powiesić”, „Cygan w domu nie kradnie”; są sprytni: „głowa u Cygana dobra jak u pana”, „Cyganowi szpérka a gazdowi kapusta”. Przysłowia podkreślają również odmienność wyglądu Cyganów: „szkoda myć Cygana – i tak czorny zustanie”, „czarny jak Cygan”; ich sprawność fizyczną: „zwinny jak młody Cygan”, „je gibki jak Cygón”; a także są świadectwem krzywdy, której Cyganie doświadczaali: „cygańskie błoto [nieużytki, tylko na których pozwalano Cyganom obozować]”, „za jednego Cygana dziesięćciu na-

gana”, „*nie żart, panie poznański, o jednego kobyłego syna dwanaście Cyganów wisi*” (J. Krzyżanowski, 1969, s. 343–347; Seiffert, 2001, s. 91–103).

W cytowanym materiale na dodatkową uwagę zasługuje przysłowie: „*Cygan w domu nie kradnie*”. Odnosi się ono nie tylko do lojalności wobec własnej grupy, jak sugeruje Irena Seiffert (2001). Przede wszystkim potwierdza powtarzający się w wielu badaniach i osobistych wspomnieniach brak osobistego doświadczenia związanego z kradzieżą dokonaną przez Cyganów: Cyganie kradną „gdzieś indziej”, w nie do końca określonym miejscu i czasie, w sąsiednich domach lub sąsiedniej wsi, dawno temu, „za górami, za lasami”. „Informatorzy – nawet jeśli ich doświadczenia z kontaktów z Cyganami są pozytywne – stereotyp ten powielają, choć zaznaczają, że ci, którzy na przykład zimowali u nich, byli zupełnie inni. Ten ambiwalentny stosunek jest dość powszechny, [...] zdecydowana większość informatorów generalizuje podkreślając przede wszystkim stereotyp negatywny” (Mróz, 1978, s. 27). „Jedni mówią, że Cyganie kradną, oszukują, a najlepiej to potrafią cyganić-kłamać. Mnie osobiście Cyganie nic złego nie zrobili” (za: Manecka, 2001, s. 36). Omawiane przykłady pokazują niezniszczalną siłę stereotypu w sposobie myślenia o Cyganach.

2.7 Podsumowanie – dyskurs spetryfikowany

W Teorii Aktorów Społecznych Teo van Leeuvena (2008) kluczową rolę odgrywa teoria rekontekstualizacji. Rekontekstualizacja odnosi się zarówno do przeniesienia kategorii lub metod z jednej dyscypliny do drugiej (Duszak, Fairclough, 2008, s. 13), jak i do procesu, w którym semiotyczna jednostka znaczeniowa – tekst, fragment tekstu, obraz – zostaje wyodrębniona z pierwotnego kontekstu i ponownie wykorzystana w innym. W przypadku dyskursu wokół Cyganów raz wprowadzone, ustalone, zastygłe w języku i obrazie wizerunki są przenoszone z tekstu do tekstu, z jednej sytuacji historycznej do drugiej, trzeciej, kolejnej; przewijają się przez gatunki literackie i praktyki społeczne. Jest to wyraźnie widoczne w definicjach encyklopedycznych, cygańskich motywach w poezji, prozie, dramatach, prasie i w ikonografii. Opracowany przez van Leeuvena na przełomie XX i XXI wieku schemat działań aktorów społecznych (van Leeuven, 2008, s. 52) może służyć nie tylko do badania tekstów współczesnych, oferuje także narzędzie analizy, które uwypukla istnienie łańcucha powieści w dyskursie na temat Cyganów/Romów na terenach Polski od początku polsko-romskiej współegzystencji. Jednymi z najczęściej powtarzalnych praktyk w obrazowaniu Cyganów/Romów są kolektywizacja i generalizacja – odindywidualizowanie, przedstawianie grup i społeczności cygańskiej jako masy, przypisywanie wszystkim jej członkom tych samych cech

genetycznych: skłonności (do kradzieży), wad (lenistwo) i talentów (zwłaszcza muzycznego). „Uniwersalny Cygan” pojawia się w piśmiennictwie i ikonografii od przybycia Romów aż po czasy współczesne. W opisach do dziś powszechnie występuje hiperbolizacja seksualności kobiet: „*rzut oka lubieżny*”, „*rozkosz i żądza*”, „*bezwstydnosc*”, „*lubieżność i rozpusta*” (Daniłowicz, 1824, s. 43–44; Narbutt, 1830, s. 122; K.P., 1839, s. 525). Negatywnie podkreślana jest odmienność fizyczna, czerń postrzegana jest jako cecha nienaturalna, nieprzyrodzona lub szpecąca: „*Ciało [...] gęsim smalcem smaruję, [...] aby tak czarnego nabierali koloru*” (Chmielowski, 1746, s. 686); „*[pragną] nadać ciału swemu, osobliwie twarzy, odrażający kolor czarny*” (Adamski, 1828, za: Machowska, 2009, s. 282); „*pleć brunatno żółta, nie tyle z natury [...] jak raczej z obrzydliwej nieczystości*” (Daniłowicz, 1824, s. 51). Silnie zaznaczony jest także mechanizm depersonalizacji: „*lud cygański rozlał się po wszystkich krajach Europy*” (Homolicki, 1894, s. 528), niekiedy wręcz animalizacji: „*Wid'my zaraz rozlażą po borze, da po wsiach jak te pluskwy*” (Mniszkówna, 1914/1921, s. 74–75). Tendencja do dehumanizacji nasila się z czasem, zwłaszcza w mediach społecznościowych XXI wieku.

Niezmienność dyskursu potwierdzają również definicje słownikowe, które dokumentują poświadczenia językowe zaczerpnięte z wielu gatunków piśmienniczych. W rozdziale otwierającym monografię „Romowie w Polsce i Europie” Renata Dźwigoł omawia stereotyp Cygana w języku polskim na podstawie definicji zaczerpniętych z 25 słowników języka polskiego wydanych w okresie od 1854 do 2005 roku (Dźwigoł, 2007). Analizuje definicje związane z leksemami *Cygan*, *cygański*, *cyganić* i ich derywatami, i na tej podstawie wyodrębnia najsilniej zaznaczone cechy w stereotypowym obrazie Cygana.

[Cechy prymarne]:

- człowiek nieuczciwy, oszust, kłamca, złodziej,
- człowiek, który ma śniadą cerę, czarne włosy, jest specyficznie ubrany,
- człowiek, który żyje w grupie,
- człowiek, który przenosi się z miejsca na miejsce.

Pozostałe cechy budujące stereotyp Cygana to:

- człowiek sprytny,
- człowiek, który mówi niezrozumiałym językiem,
- człowiek, który mieszka (a raczej okresowo przebywa) w specyficznych miejscach,
- człowiek, który (jeśli pracuje) jest handlarzem końmi, kowalem, kotlarzem lub muzykantem (Dźwigoł, 2007, s. 21).

Wszystkie cechy wyodrębnione przez Dźwigoł są udokumentowane w zgromadzonym i badanym przeze mnie materiale. Sądzę jednak, że cecha sprytu i przebiegłości, która według autorki jest mniej powszechna, dodatkowa, należy w wizerunku Cygana do cech najsilniej zaznaczonych w powszechnej świadomości. Należy wziąć pod uwagę, że Polska aż do połowy XX wieku była przede wszystkim krajem rolniczym. W 1921 roku 75,4% ludności II Rzeczypospolitej mieszkało na wsi, w 1931 roku 72,6%, a w roku 1938 szacunki mówiły o 70% (BIP). W 1946 roku na wsi mieszkało 67% populacji (GUS, 1958, s. 4). Ludność wiejska była bardzo słabo wykształcona, jeszcze w 1921 roku 33,1% ludności w skali kraju nie umiało czytać i pisać, w tym 85% analfabetów mieszkało na wsi (Czapiewski, Janc, 2019, s. 148). Literacki opis relacji Cyganów i mieszkańców wsi nie był opisem ani tych pierwszych, ani tych drugich, narracja należała do ludzi wykształconych. Ludowa wiara w moc magiczną Cyganów i uznanie dla ich sprytu i umiejętności odnotowane były jedynie w literaturze etnograficznej, w innych źródłach tylko wyrywkowo i anegdotycznie, zwykle z nutą odautorskiej wyższości: „*prosty lud ludzą*” (Chmielowski, 1746, s. 686); „*leczą imaginarynemi lekarstwami i różnym sposobem wydrwiwaią pieniądze od łatwowiernych kobiet*” (Narbutt, 1830, s. 123); „*łatwy zarobek wśród ciemnych wieśniaków*” (Gloger, 1862, za: Pawlak, 2017, s. 29). Wiejskie postrzeganie Cyganów było częścią wizerunku, który istniał równolegle do wizerunku ukształtowanego wśród ludzi wykształconych i był równie, jeśli nie bardziej, rozpowszechniony – pokazuje to współczesny materiał językowy, w którym wizerunek pełnego inwencji Cygana „spryciarza-oszusta” przekształcił się w wizerunek Cygana „kombinatora-cwaniaka”.

Ficowski, mówiąc o wyobrażeniach na temat Cyganów w kulturze polskiej, usystematyzował je przy pomocy typologicznej triady: „w powszechnej świadomości [...] pokutują uparcie trzy wersje owych wyobrażeń: »demoniczna«, »przestępcza« i »operetkowa«” (Ficowski, 1989, s. 8). Wersja „demoniczna” odnosi się do magii, wróżbiarstwa i związków Cyganów ze światem nadprzyrodzonym, „przestępcza” traktuje Cyganów jako złodziei i oszustów, a „operetkowa” odnosi się do sielskiego wizerunku wędrującego Cygana muzykanta. Triada Ficowskiego jest ustalonym, ogólnie przyjętym wzorcem służącym analizie wizerunku Cyganów i jest powielana w różnych wersjach w literaturze cyganologicznej/romologicznej. Odwołuje się do niej Bartosz, omawiając gazetowy wizerunek Romów (Bartosz, 2008, s. 98), Wisłocki w tytule jednego ze swoich artykułów „Złodziej? Wspólnik diabła? Baron cygański?” (Wisłocki, 2004, s. 19) i Sobieska w monografii imagologicznej „Dzieci Hagar” – autorka organizuje materiał według mitów „erotycznego”, „przestępczego” i „muzycznego” (Sobieska, 2015). Typologiczna triada Ficowskiego, świetnie funkcjonująca do końca XX wieku, wymaga obecnie rozszerzenia, nie obejmu-

2. CYGANIE. JAK ICH WIDZĄ, TAK ICH PISZĄ. JAK ICH PISZĄ, TAK ICH WIDZĄ

---

je bowiem czwartego wymiaru wizerunku, który kształtuje się w odpowiedzi na zmianę sytuacji oraz statusu Romów i innych mniejszości w europejskim kontekście społecznym i politycznym.

3. „ROMIZACJA”¹⁴ CYGANÓW A PUŁAPKA POPRAWNOŚCI POLITYCZNEJ

Egzoetnonim *Cyganie* (*Cigán, Zigeuner, Tzigane, Zingaro*) i jego angielskojęzyczny odpowiednik *Gypsies* odnoszą się do bardzo zróżnicowanych grup romskich – Romów, Sinty, Manuszy, Gitanów, jak również nieromskich – Travelerów (Podróżników/Wędrowców), Jeniszy i koczowniczych społeczności Azji i Afryki. Konotacja egzoetnonimu obejmuje społeczności historycznie nomadyczne lub półnomadyczne, które, mimo odmiennego pochodzenia i różnorodności językowej, łączył wędrowny styl życia i zarobkowania. Ci, których inni nazywają *Cyganami*, samookreślali się na wiele sposobów, często nazwami, których użycie nie było powszechne lub nawet pozostawało całkowicie nieznanie społeczności zewnętrznej. Przez wiele stuleci etnonimy nadane zewnętrznie i etnonimy samookreślające funkcjonowały równolegle, w dwóch systemach kulturowych, nie pokrywały się i nie miały jednoznacznych odpowiedników (Mirga, Mróz, 1994, s. 101). Datą przełomową był rok 1971 – w Orpington pod Londynem odbył się I Światowy Kongres Romów. Jego celem było zjednoczenie różnych grup cygańskich/romskich w jedną wspólnotę, która reprezentowałaby wszystkie grupy Cyganów, Romów i Podróżników na forum międzynarodowym. Uczestnicy kongresu przyjęli i proklamowali dwa

---

¹⁴ Sformułowaniem *romizacja* posłużył się Lech Mróz w odniesieniu do procesu mobilizacji romskiej inteligencji w drugiej połowie XX wieku (Mróz, 2007, s. 9).

romskie symbole narodowe, flagę i hymn. Wtedy również padły postulaty dotyczące ujednolicenia nazewnictwa odnoszącego się do przedstawicieli romskiej grupy etnicznej; zaproponowano, aby dotychczas używane egzoetnonimy *Cygan*, *Gypsy*, *Gitano* i ich wariacje zostały zastąpione endoetnonimem *Rom* w stosunku do grup, które tak się samoidentyfikują – nazwa *Rom* nie obejmuje np. grupy Sinti z krajów niemieckojęzycznych (Davidová, 2011). Manusze z Francji również niechętnie określają się jako Romowie, ale podobnie jak Sinti uznają swoją przynależność do wspólnoty romskiej. Endoetnonim *Rom* w języku romskim oznacza dosłownie „człowiek”, „mężczyzna” lub „mąż” w zależności od dialektu, którym posługują się poszczególne grupy. Dlatego niektóre grupy romskie uważają nazwę *Romowie* za zbyt wąską. Ian Hancock, Rom i jeden z wybitniejszych znawców kultury romskiej, w tytule swojego anglojęzycznego podręcznika, będącego wprowadzeniem do romskiej historii, kultury i języka, użył określenia *the Romani people* (lud romski), które jest bardzo szerokie i obejmuje wszystkie grupy utożsamiające się z kulturą romską (Hancock, 2002). Przyjęcie endoetnonimu stanowiło istotny etap kształtowania się romskiego ruchu narodowościowego, a postulat oficjalnego uznania Romów za naród nieterytoryalny był głównym tematem V Światowego Kongresu Romów w Pradze w 2000 roku, na którym zatwierdzono tekst Deklaracji Narodu Romskiego (Kapralski, Kołaczek, Talewicz-Kwiatkowska, 2015, s. 41).

Mimo kontrowersji wokół przyjęcia jednej nazwy obejmującej wszystkie grupy romskie większość romskich intelektualistów i aktywistów od roku 1971 posługuje się etnonimami *Roma* i *Sinti* w odniesieniu do zbiorowości romskich. W 1976 roku nazwa *Roma* została wprowadzona do oficjalnych dokumentów w Indiach, a w 1981 roku Jugosławia uznała Romów za odrębny naród, chociaż tylko Bośnia i Czarnogóra konsekwentnie wprowadziły endoetnonim do języka urzędowego. W Europie Środkowej aż do roku 1989 ruch romski pozostawał jedynie ruchem elit, sytuacja zmieniła się dopiero wraz z upadkiem komunizmu (Kamusella, 2008, s. 332). W raportach i dokumentach Rady Europy do lat 80. XX wieku używana była nazwa *Nomads* (1975 i 1983) lub *population of nomadic origin* (1981), następnie *Gypsies* (1993), *Roma* (*Gypsies*) (1995), *Roma* (1995, 1997, 2002), *Roma/Gypsies* (1995, 1998, 2000), *Roma/Gypsies and Travellers* (2001), *Roma and Travellers* (2004–2010), *Roma* (od 2010 roku) (Council of Europe, 2012, s. 3). W 2015 roku znów powróciła nazwa *Roma and Travellers*, która od 2016 roku występuje we wszystkich dokumentach Rady wraz z informacją o różnorodności grup, które obejmuje:

The term »Roma and Travellers« is being used to encompass the wide diversity of the groups covered by the work of the Council of Europe [...]: on the one hand a) Roma, Sinti/Manush, Calé, Kaale, Romanichals, Boyash/Rudari; b) Balkan Egyp-

tians (Egyptians and Ashkali); c) Eastern groups (Dom, Lom and Abdal); and, on the other hand, groups such as Travellers, Yenish, and the populations designated under the administrative term »Gens du voyage«, as well as persons who identify themselves as Gypsies¹⁵ (Warmisham, 2016).

Po blisko pół wieku od I Światowego Kongresu Romów egzoetnonim *Gypsies* (i jego odpowiedniki w różnych językach) w wielu krajach został w oficjalnych dokumentach zastąpiony endoetnonimem i zaliczony w poczet słów, których użycie uznaje się za brak wrażliwości i szacunku. Wprawdzie jeszcze w 2010 roku rumuński parlamentarzysta Silviu Prigoana zgłosił wniosek, aby zmienić oficjalnie przyjętą nazwę *Romowie* z powrotem na *Cyganie*, ze względu na pejoratywne według niego skojarzenia słów *romski* i *rumuński*, jednak wyższa izba parlamentu oddaliła jego żądanie, a propozycja Prigoany wywołała oburzenie światowej opinii publicznej (Chiriac, 2011).

3.1 W kierunku prawa do samookreślenia w języku

W dążeniach do kształtowania własnego wizerunku i prawa do językowego samookreślenia Romowie nie są osamotnieni. Ich historia, podobnie jak historia rdzennych mieszkańców Europy, obu Ameryk i Australii, jest historią przez stulecia opowiadaną z perspektywy zewnętrznej. XX wiek przyniósł ogromne zmiany w strukturze geopolitycznej świata, a wraz z upadkiem systemu kolonialnego doszła do głosu wielokulturowość, zmienił się podmiot i przedmiot wiodących narracji. Nowa rzeczywistość wymagała wprowadzenia aparatu pojęciowego, który byłby w stanie opisać zachodzące procesy. W centrum analizy znalazły się stosunki między kolonizatorami i kolonizowanymi, relacje dominacji i podporządkowania, a także ich pozostałości w strukturze myślenia i funkcjonowania społeczeństw. W teorii postkolonialnej kluczowymi narzędziami opisu rzeczywistości stały się pojęcia podboju symbolicznego, kulturowego zawłaszczenia, narracji dominującej, a zwłaszcza pojęcia *subaltern* (podrzędny), *othering* (odniesienie do inności), *silencing* (uciszanie) i *erasure* (wymazanie). Narracja kształtowana przez kolonizatorów posługiwała się świadomie lub podświadomie mechanizmem „uciszania” i „wymazania” – oba pojęcia są bardzo użyteczne w analizie relacji romsko-nieromskich.

¹⁵ „Szeroko rozumiane określenie »Romowie i Podróżnicy« dotyczy różnych grup objętych działalnością Rady Europy [...]: są to z jednej strony a) Romowie, Sinty/Manusze, Calé, Kaale, Romanichale, Bojasze/Rudari; b) Egipcjanie bałkańscy (Egipcjanie i Aszkali); c) grupy wschodnie (Domowie, Lomowie i Abdalowie); a z drugiej strony grupy takie jak Podróżnicy, Jenisze oraz populacje określane administracyjnym terminem »ludzi drogi« [Gens du voyage], a także osoby, które identyfikują się jako Cyganie” (tłum. autorki: EMP).

Można [...] powiedzieć, że Romowie są klasycznym przykładem ludu »niewidocznego« w historii i uprzedmiotowionego w narracji historycznej, zwłaszcza tej reprezentującej monocentryczny dyskurs większościowy, a zatem koncentrującej się na dziejach widzianych z punktu widzenia jakiegoś jednego ośrodka, najczęściej instytucji, kategorii społecznej lub grupy posiadającej władzę dekretowania tego, co zostaje na kartach historii jako ważne (Kaprański, 2011, s. 241).

Jednym z aspektów kategorii *erasure* było również nadawanie ludom kolonizowanym lub narodom uznawanym za „niecywilizowane”, „barbarzyńskie”, „prymitywne” nazw, które nie brały pod uwagę historii tych narodów i ich członków. Właściciele niewolników nie interesowało pochodzenie siły roboczej, którą nabywali. Podobny proces dotyczył nadawania imion jednostkom. Dzieci niewolników często nie nosiły imion, które chcieli im nadać rodzice, ale te, które nadał im właściciel. Prawo do nazywania, nadawania imienia jest narzędziem władzy, rodzajem definiowania człowieka i nadawaniem mu tożsamości. Zjawisko to jest od dawna rozpoznane i dotyczy nie tylko narodów kolonizowanych. Znaczenie imienia własnego i jego związek z tożsamością podkreślał już pierwszy zapis prawny w Islandii z 1118 roku, określający wysokość kary (trzy lata wygnania) za nazwanie człowieka imieniem innym niż jego własne bez jego zgody lub w celu ośmieszenia (Pálsson, 2016, s. 7). W dziewiętnastowiecznej Polsce w niektórych rejonach dzieciom z nieprawego łoża nadawano imiona obce, dziwne, piętnujące je na całe życie jako owoc grzechu. Jan Bystron w pracy „Słowiańskie obrzędy rodzinne” podaje przykłady imion dzieci z nieślubnych związków – chłopcy otrzymywali imiona: Karpan, Markjan, Fteopumpt, Ksenofont, Onysyfor, Aftanazy, Sofron, Kieryło, Kłym, Spiridion, Pantalón, a dziewczynki: Fifrona, Ahaftija, Hłykerja, Pudencyana (Bystron, 1916, za: Koziara, Rudnicka-Fira, 2010, s. 144).

Ta właśnie świadomość i zrozumienie mechanizmu rządzącego nadawaniem imienia i nazywaniem leżała u podstaw zmiany egzoetnonimów na endoetnonimy w XX wieku. „Władza” nad nazwą własną umożliwiła kreowanie odmiennej własnej narracji, jeśli nie dominującej, to przynajmniej zauważalnej. Warto przyjrzeć się dwudziestowiecznym historiom renominacji leksykalnych grup etnicznych – cechując je uderzające podobieństwa.

3.1.1 Od Eskimosów do Inuitów. Egzoetnonim *Eskimos/Eskimosi* odnosił się do grupy rdzennych ludów obszarów arktycznych i subarktycznych Syberii, Alaski, Kanady i Grenlandii. Od 1977 roku grupy te zwykle określane są jako Inuici, mimo braku jednogłośnej akceptacji endoetnonimu wśród rdzennej społeczności. Część rdzennych mieszkańców Alaski nadal określa się nazwą *Eskimo* – etnonim *Inuici*

jest nazwą własną rdzennych mieszkańców północnej Alaski, Inuitów z Kanady i Kalaallit na Grenlandii, ale już nie obejmuje grup Jupik na Alasce i Syberii. Jupik nie określają się jako Inuici i wolą być nazywani Eskimosami, jeśli nie mogą używać endoetnonimu (Csoba DeHass, 2012, s. 13).

Pochodzenie egzoetnonimu *Eskimosi* nie jest do końca wyjaśnione. Według jednej z pierwszych i najbardziej rozpowszechnionych teorii słowo *Eskimo* wywodzi się od określenia „zjadacze surowego mięsa” w językach z grupy Alonquian (języki rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej, głównie z okolic Wielkich Jezior). W latach 50. XX wieku antropologowie zasugerowali, że słowo pochodzi od łacińskiego słowa *excommunicati*, używanego przez misjonarzy w odniesieniu do pogan, które z biegiem czasu przekształciło się w *Escoumains*, a następnie w *Esquimaux* (Benveniste, 1953, s. 242). Najnowszą teorią jest teza językoznawców z *Alaska Native Language Center* (z Uniwersytetu Alaski w Fairbanks), którzy twierdzą, że nazwa *Eskimo* pochodzi z języka Ojibwa i znaczy *to net snowshoes* (wyplatać śniegowce) (Kaplan, 2011). Natomiast endoetnonim *Inuit* w językach inuickich oznacza bycie człowiekiem, podmiotem działań (H. Stewart, 2002, s. 91), podobnie jak *Jupik* w językach jupickich – takimi samookreśleniami posługują się grupy etnicznie wcześniej określane jako Eskimosi.

Pierwsze opisy Eskimosów/Inuitów w XVI wieku przedstawiały ich jako krwiozerczych barbarzyńców, dopiero z nadejściem teorii doboru naturalnego Darwina Inuici zaczęli być opisywani bardziej pozytywnie, podkreślano ich umiejętność przetrwania w ekstremalnych warunkach klimatycznych. Temu wizerunkowi ciągle towarzyszyło lekceważące zabarwienie, Inuici postrzegani byli jako społeczeństwo o mentalności dzieci, niezdolne do osiągnięcia intelektualnej dojrzałości i tak też byli przedstawiani w sztuce, literaturze i środkach masowego przekazu. Ten silnie utrwalony wizerunek wpływał na politykę związaną z edukacją, systemem opieki społecznej i medycznej Inuitów – jeszcze w latach 50. XX wieku panowało przekonanie, że są na wczesnym etapie ewolucji jako istoty ludzkie (H. Stewart, 2002, s. 87–88). Dopiero lata 60. przyniosły zmianę wizerunku, głównie dzięki ruchowi społecznemu samych Inuitów i Jupików, którzy zwalczali stereotyp prymitywnych i naiwnych „zjadaczy surowego mięsa”. Modernizacja i gwałtowne przemiany gospodarcze w świecie spowodowały, że stereotypowy wizerunek „Eskimosa” odzianego w skóry i futra, mieszkającego w igloo całkowicie przestał odpowiadać rzeczywistości. Rdzennemu ruchowi na rzecz samostanowienia i prawa do samoidentyfikacji towarzyszył postulat odrzucenia nazwy obcej, narzuconej zewnętrznie przez tych, którzy nie postrzegali kultury rdzennych mieszkańców Północy jako równorzędnej. W latach 70. w Kanadzie egzoetnonim *Eskimo* został zastąpiony endoetnonimem *Inuit* we wszystkich urzędowych dokumentach

(H. Stewart, 2002, s. 91–92). Ze względu na duże zróżnicowanie grup etnicznych zamieszkających Alaskę rdzennych mieszkańców obecnie nazywa się albo Inuitami, albo szerzej: *Alasca native*.

Założona w 1977 roku organizacja *Inuit Circumpolar Conference* (obecnie *Inuit Circumpolar Council*) reprezentuje nie tylko Inuitów, ale także grupy Jupik, Inupiat i Czukczów (H. Stewart, 2002, s. 88; Tabbert, 1989).

3.1.2 Od Lapończyków do Saamów. Saamowie są rdenną ludnością Laponii, krainy historyczno-geograficznej, obecnie rejonu należącego do czterech państw – Norwegii, Szwecji, Finlandii i Rosji. Historycznie Saamowie trudnili się rybołówstwem, łowiectwem i wypasem reniferów – zajęciami wymagającymi półkoczowniczego trybu życia. Nie stworzyli własnej państwowości, a przez dominujące ich społeczeństwa byli uważani za kulturowo i rozwojowo podrzędną grupę; byli piętnowani i systematycznie poddawani przymusowej asymilacji, zwłaszcza językowej (Pietikäinen, 2003, s. 582). Pod koniec XVIII wieku fiński starszy duchowny w mieście Giepmä (Kemi) określił język saamski jako język diabła, a w połowie XIX wieku norwescy duchowni głosili, że języka saamskiego nie rozumie nawet Bóg (Gmerek, 2007, s. 84–85). Byciu Saamem niejednokrotnie towarzyszyło upokorzenie, poczucie wstydu, niższości, tożsamościowego rozdwojenia między kulturą przodków a kulturą większości. Wielu Saamów zostało zmuszonych do porzucenia tradycyjnego trybu życia, niektórzy wybrali asymilację jako formę fizycznego lub psychicznego przetrwania. Dopiero po II wojnie światowej zaczęło zmieniać się podejście do ich kultury, głównie dzięki ogromnemu wysiłkowi i zaangażowaniu samych Saamów. W Norwegii i Szwecji w latach 60. XX wieku powstały pierwsze szkoły z programem nauczania w języku saamskim. Lata 70. zaowocowały współpracą Saamów na szczeblu międzynarodowym, a od lat 90. głównym zagadnieniem stały się kwestie autonomii kulturowej i prawa własności ziemi. Saamom udało się stworzyć zbiorową tożsamość jako narodu, którego członkowie są obywatelami czterech różnych państw – posiadają flagę, hymn narodowy i własnych reprezentantów na forum międzynarodowym (Pietikäinen, 2003, s. 582). Ogromną rolę w walce o odbudowanie tożsamości odegrało zdobycie prawa do samookreślenia, w oficjalnych dokumentach państwowych nieużywana jest nazwa *Lapończyk/Lapończycy*. Dla wielu Saamów egzoetnonim *Lapończycy* jest obraźliwy, reprezentuje wszystkie negatywne stereotypy przypisywane im przez wiele pokoleń. Dodatkowo w języku szwedzkim słowo *Lapp/lapp* oznacza nie tylko członka narodu, ale także „łatę”, „skrawek materiału”, „podarty kawałek materiału”. I chociaż są to homonimy o różnej etymologii, powszechne jest przekonanie, że nazwa narodu pochodzi od nazwy „szmatki”, „łaty” (W. Gruszczyński, komunikacja osobista, 13.10.2020).

Egzoetnonim nie odzwierciedla też współczesnej rzeczywistości – od dłuższego czasu nazwą *lappilainen* (mieszkaniec Laponii) określa się wszystkich mieszkańców regionu niezależnie od ich przynależności etnicznej. Wybór między egzoetnonimem a endoetnonimem jest nie tylko wyborem słowa, jest przede wszystkim wyborem perspektywy, zgodą na uznanie Saamów jako niezależnej i samorządnej grupy narodowościowej (Pietikäinen, 2003, s. 596).

3.1.3 Od Indian do rdzennych mieszkańców Ameryki. Jednoznacznie pozytywna w kulturze polskiej nazwa *Indianin* jest nieustannie w centrum dyskusji w krajach historycznie skolonizowanych, gdzie często nabiera ona znaczenia dalekiego od pozytywnego. Sama nazwa jest świadectwem błędu popełnionego jeszcze w XV wieku przez Krzysztofa Kolumba, który dotarł na kontynent amerykański w przekonaniu, że dociera do wschodnich wybrzeży Azji, wówczas zwanych Indianami. Świadectwo tego błędu zachowało się do dziś w nazwach etnicznych i geograficznych, od *Indian* po *Indie Zachodnie*.

Nazwą *Indianie* określano zróżnicowane językowo i kulturowo grupy ludności autochtonicznej zamieszkujące Amerykę Północną i Południową. Wszystkie, niezależnie od przynależności do bardzo odmiennych szczepów, objęto jedną nazwą i jak w przypadku wszystkich skolonizowanych narodów sprowadzono, w najlepszym razie, do podrzędnego statusu w społeczeństwie. Odzwierciedlenie tego procesu jest widoczne w języku hiszpańskim do dziś, hiszpańskie określenie *Indio* jest w Ameryce Południowej obraźliwe, a bycie „Indianinem” kojarzy się z najniższą pozycją w hierarchii społecznej. Podobnie jest w niektórych społecznościach meksykańsko-amerykańskich w Stanach Zjednoczonych – nazwa *Indian* odnosi się do osoby z niższej klasy społecznej, do zacofanej, „gorszej” kultury (Yellow Bird, 1999, s. 5). Przyjęta przez międzynarodową organizację rdzennych mieszkańców Ameryki *International Indian Treaty Council* w 1977 roku nazwa *American Indian* nie została w pełni zaakceptowana ze względu na jej dwuznaczność. W języku angielskim Hindusi określani są jako *Indians*, powoduje to nieporozumienia, do której grupy etnicznej określenie się odnosi. Z kolei wprowadzone do obiegu w latach 60. i powszechnie używane od lat 70. określenie *native Americans* wywołało protesty wśród Amerykanów urodzonych w Stanach Zjednoczonych, nienależących do rdzennej ludności. Przymiotnik *native*, podobnie jak w zwrocie *native speaker*, nie jest precyzyjny (Yellow Bird, 1999, s. 1). Rozwiązanie, aby przymiotnik *Native* był pisany wielką literą i zawsze jako kolokacja *Native Americans*, nie zadowoliło wszystkich, ale uznano, że najlepiej odzwierciedla pochodzenie rdzennych mieszkańców. Wskazuje na to również długa historia użycia określenia, zostało ono po raz pierwszy zarejestrowane w 1737 roku w „*Oxford English Dictionary*” (Shapiro, 2001, s. 110). W Kanadzie określa się rdzenną ludność

zwrotem *First Nations*, natomiast zasadność użycia zwrotu *Indigenous people* (rdzenni, autochtoniczni, tubylczy) jest kwestionowana – przymiotnik denotuje także ludy mieszkające poza oboma Amerykami (Peters, Mika, 2017, s. 1230–1231).

3.1.4 Od „kolorowych” do Afroamerykanów i *Black*. W języku angielskim istnieje wiele etnonimów określających Amerykanów pochodzenia subsaharyjskiego. Najważniejsze z nich to *Colored*, *Negro*, *Black* i *African*. Wszystkie te nazwy funkcjonowały w języku od momentu przybycia do Ameryki europejskich osadników, natomiast w różnych okresach historycznych jedno z określeń dominowało, było bardziej powszechne i częściej używane niż pozostałe (Smith, 1992, s. 497).

W języku polskim nie istnieją dokładne odpowiedniki językowe omawianych anglojęzycznych etnonimów. Tłumaczenie etnonimu *Negro* jako *Murzyn* nie niesie pełnej ekwiwalencji znaczeniowej, określenie *Negro* jest silniej nacechowane negatywnie niż *Murzyn*. Słowo *Black* tłumaczone jako *Czarny* również nie jest tłumaczeniem trafnym – w języku polskim przymiotnik *czarny* w odniesieniu do ludzi jest nacechowany jednoznacznie negatywnie, natomiast *Black* funkcjonuje w kulturze amerykańskiej jako określenie dużo bardziej neutralne (np. *Black Power Movement*, *Black Lives Matter*). Z tych powodów w zarysie ewolucji użycia etnonimów określających Afroamerykanów w omawianych przykładach pozostawione zostało anglojęzyczne określenie *Black*.

Od połowy aż do końca XIX wieku dominowało określenie *colored* (kolorowy). Było ono akceptowane zarówno przez Afroamerykanów, jak i nie-Afroamerykanów jako bardzo pojemne, obejmujące również grupy mieszane etnicznie. Pojemność znaczeniowa słowa była też jego słabą stroną, ponieważ nie oddawała zróżnicowania grup całkowicie odmiennych – Azjaci i Afroamerykanie określani byli wspólną nazwą. Pod koniec XIX wieku zaczął wchodzić w użycie etnonim *Negro*, a zmianę etnonimu poparli czołowi afroamerykańscy przywódcy, Booker T. Washington i W.E.B. Du Bois. Wyraz *Negro* był postrzegany jako bogatszy semantycznie, mógł być używany jako przymiotnik i rzeczownik, zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej. Aż do lat 50. XX wieku był używany zarówno w „białych”, jak i w „czarnych” mediach (Smith, 1992, s. 497). Wraz z nasileniem się ruchu na rzecz praw obywatelskich na przełomie lat 50. i 60. nazwa *Negro* zaczęła być postrzegana jako symbol niewolniczej przeszłości i została zastąpiona etnonimem *black* (pisanym małą literą). Nowa nazwa podkreślała dumę z pochodzenia etnicznego i odrzucenie dotychczasowego *status quo* (Smith, 1992, s. 499). Nazwa *black* stanowiła również naturalną przeciwwagę dla nazwy *white*. Martin Luther King w swoim słynnym przemówieniu z 1963 roku użył terminu *Negro* 15 razy, natomiast przymiotnika *black* 4 razy, zawsze w zdaniach budujących analogię do *white* (Smith, 1992, s. 501). Od wczesnych lat

70. do późnych 80. nazwa *black* była używana we wszelkich organizacjach afroamerykańskich i oficjalnych ankietach urzędowych. W grudniu 1988 roku na zjeździe afroamerykańskich działaczy w Chicago Ramon Edelin zaproponowała zastąpienie słowa *black* dwuczłonowym etnonimem *African American* – nazwa przyjęła się natychmiastowo jako bardzo naturalna, zgodna z ogólnym mechanizmem etnotwórczym (określenie *Afro-American*, które funkcjonowało w języku od lat 60., zostało szybko wyparte). Podobnie jak Amerykanie pochodzenia polskiego – *Polish Americans*, Amerykanie pochodzenia włoskiego – *Italian Americans*, Amerykanie mający korzenie w Afryce zostali określani nie w kategoriach rasowych¹⁶, podkreślających odmiennność cech antropologicznych, ale w kategoriach etnicznych i kulturowych. Afroamerykańscy działacze i intelektualiści podkreślili w ten sposób swoje dziedzictwo (Smith, 1992, s. 503, 507). Od końca lat 80. oba etnonimy są używane równorzędnie. W 2013 roku *US Census Bureau* (odpowiednik polskiego Głównego Urzędu Statystycznego) ostatecznie usunęło ze statystycznych formularzy określenie *Negro* z kategorii badań *Black, African Americans or Negro* już nie tylko jako nieaktualne, ale też obraźliwe (Hall, Phillips, Townsend, 2015, s. 183). To wywołało kolejną dyskusję wokół ekwiwalencji pozostałych dwóch etnonimów. Przeprowadzone w 2014 roku badania dotyczące konotacji obu etnonimów wykazały, że etnonim *African American* jest nacechowany nieznacznie bardziej pozytywnie niż *black*. Społeczności określanej jako *black* użytkownicy języka przypisują niższy status społeczny, artykuły posługujące się nazwą *black* charakteryzuje bardziej negatywny ton wypowiedzi, niż artykuły posługujące się nazwą *African American*. Biali pracownicy oceniają wyżej pracodawcę określanego jako *African American* niż *black*, a w przypadku podejrzenia o dokonanie przestępstwa biała społeczność postrzega za bardziej podejrzane osoby określane jako *black* niż jako *African American* (Hall, Phillips, Townsend, 2015). Mimo takich wyników badań językowych frekwencja etnonimu *black* jest wyższa niż *African American* i Afroamerykanie posługują się nim chętniej – konotacja nazwy jest szersza i obejmuje większą grupę ludzi. Po tragicznej śmierci George’a Floyda amerykański dziennik „*The New York Times*” zaproponował zmianę pisowni przymiotnika *black* w odniesieniu do społeczności afroamerykańskiej, postulując konsekwentne użycie wielkiej litery – „*For many people the capitalization of that one letter is the difference between a color and a culture*”¹⁷ (NYT, 2020, s. 2).

¹⁶ W antropologii społecznej pojęcie *ras* jest definiowane jako konstrukt społeczny, który ma wątpliwą wartość opisową. Historycznie ludzkość dzielono na cztery rasy; ze względu na ogromną mobilność i mieszanie się różnych populacji różnorodność genetyczna w obrębie tej samej „rasy” jest często większa niż u przedstawicieli dwóch różnych „ras” (Eriksen, 1996, s. 29).

¹⁷ „Dla wielu osób użycie tej jednej wielkiej litery zaznacza różnicę między kolorem skóry a kulturą” (tłum. autorki: EMP).

Omówione przykłady ruchów na rzecz prawa do emancypacji i samookreślenia łączy wiele podobieństw. Najważniejszym jest dążność wszystkich dotychczas marginalizowanych narodów i grup etnicznych do uzyskania decydującego głosu w debacie na własny temat – w wypadku ludności autochtonicznej i Romów do skonstruowania zbiorowej tożsamości, a w wypadku Afroamerykanów do podkreślenia kształtowanej przez pokolenia kulturowej odrębności etnicznej i uzyskanie tego samego statusu co inne grupy (stąd też wywodził się ruch w kierunku uznania afroamerykańskiego angielskiego socjodialektu ebonics jako odrębnego języka). Wszystkim tym ruchom towarzyszą działania o charakterze nazwotwórczym. Podobne są również trudności z uzyskaniem konsensusu wewnątrzgrupowego dotyczącego wspólnego etnonimu. Wewnętrzne zróżnicowanie tożsamościowe wywołuje debatę wokół prawomocności wyboru jednego etnonimu, który nie może objąć wszystkich nazw używanych do samookreślenia członków tak niejednorodnych społeczności. Niemożność przyjęcia jednolitego stanowiska jest wykorzystywana przez przeciwników wprowadzanych zmian – wszystkie grupy zmagają lub zmagają się z brakiem powszechnej akceptacji nowej nazwy przez grupy zewnętrzne, większościowe. Akceptacja zmiany lub sprzeciw wobec niej często odzwierciedla świadomy lub podświadomy ideologiczno-emocjonalny stosunek do omawianych grup i poziom wiedzy na ich temat, określa ich miejsce w hierarchii świadomości mówiących. Wpływa też na zmianę pozycji społecznej i kulturowej grupy większościowej – zaburzeniu ulega dotychczas niekwestionowana relacja dominacji i podporządkowania.

3.2 Endoetnonim *Rom* – historia użycia w języku polskim

3.2.1 Historyczne początki. Najstarsza polska wzmianka, w której pojawia się określenie *Rom*, to wpis do ksiąg magistratu lwowskiego z 30 kwietnia 1642 roku. Stronami zarejestrowanego sporu są Stanisław Gorczyca i Paweł (Paulus) Rom. „Paweł Rom jest pierwszym znanym nam osobnikiem, który określa siebie mianem »Rom«; nie pozwala to jednak jeszcze sądzić, że ukształtowała się romska świadomość etniczna [...]. Mamy natomiast wyraźny sygnał, że wewnątrz zbiorowości słowo »Rom« funkcjonuje i jest stosowane w celu określenia przynależności” (Mróz, 2001a, s. 163). Natomiast pierwsza oficjalna wzmianka o endoetnonimie w literaturze na temat Romów pojawia się w opracowaniu „O Cyganach: wiadomość historyczna” Ignacego Daniłowicza z 1824 roku: „*Czesi Romami lub Rom ich zowią [...], dla tego, że sam ten lud tak siebie mianuje*” (Daniłowicz, 1824, s. 13). Sześć lat później ukazuje się „Rys historyczny narodu cygańskiego” Teodora Narbutta, w którym autor pisze:

„Nazywają siebie w ięzyku swoim *Rom*, w liczbie pojedynczey; *Roniengieros*, w liczbie mnogiej, po cygańsku *Romanes*. Wyraz ten przypomina miano starożytnego boga *Indyan Roma*, od którego wschodni Indyanie początek swój wyprowadzając, zapewne nazwanie *Ram*, czyli w inném wymówieniu *Rom*, przybierać zwykli. [...] Widać z tego, że starożytne nazwanie *Cyganów*, iako *Indyan*, było zawsze *Rom*, tego im Europejczycy odmówili u siebie, znać przez uszanowanie podobnego imienia *Rzymian*” (Narbutt, 1830, s. 17).

Kazimierz Wóycicki cytuje Daniłowicza (bez podania źródła) w „Encyklopedii Powszechnej” Orgelbranda z 1861 roku w haśle „Cygani”:

„Czesi *Romami* lub *Rom* ich zowią, dla tego, że sam ten lud tak siebie mianuje, lubo częściej między sobą zwą się *Faraon* albo *Sinte*, od indyjskiego wyrazu *Sinde* znaczącego tamecznego krajowca [...] dopiero w drugiej połowie XVIII wieku, za rozszerzeniem się znajomości języków wschodnich, poznano dokładnie, że *Cygani* są rodem z *Indyj Wschodnich*, z nad brzegów *Malabaru*, z prowincyi *Zingaryi*, gdzie czczono dawniej bóstwo *Rama*, czyli *Rom*” (Wóycicki, 1861a, s. 36).

Od 1861 roku polskie encyklopedie podają informację o endoetnonimie *Rom*, często również o endoetnonimach *Manusz*, *Sinti* i *Kale*. Etnonimy określające Romów pojawiają się w „Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej”: „Podobnież rozmaite są nazwy, którymi sam ten lud mianuje siebie; jedynie nazwa *Rom* lub *Manusz* – co w języku staroindyjskim znaczy człowiek jest ogólnie spotykaną u C-ów wszystkich krajów” (WEPI, 1894, s. 528). „Podręczna Encyklopedia Powszechna” podaje: „c. nadają sobie nazwę *Rom* (indyj. »człowiek«)” (PEP, 1896, s. 197). „Encyklopedia Powszechna” Orgelbranda z 1899 roku umieszcza kolejną wzmiankę, z dodatkową informacją na temat brytyjskich Romów – *Romaniczal*, z błędnym wyjaśnieniem znaczenia nazwy grupy: „*Rienzi*¹⁸ z ust *Cyganów* słyszał, że oni sami zowią się »*Rumna-chal*«, co w dialekcie *Maratów* znaczy »ludzie błędzący po równinach«. Inni podają nazwy »*Kale v. Mellele*« (czarni), »*melle*« (czarny lud)¹⁹, »*Sinde* (*Sainhawar*)«, mieszkańcy *Indu*, »*Mamusz*« i »*Rom*« (ludzie), »*romani czeve*« (dzieci ludzkie)” (Encyklopedia Powszechna, 1899, s. 77). Tak więc od końca XIX wieku uważny czytelnik zainteresowany historią „Cyganów” wie, jak siebie samych określają Romowie – informacja jest powszechnie dostępna w dwudziestowiecznych encyklopediach i polskiej literaturze cyganologicznej.

¹⁸ G. Louis Domeny de Rienzi, autor *De l’Origine des Tzengaris* z 1832 roku.

¹⁹ W haśle zastanawiają endoetnonimy *Mellele* i *Meleloczehl*; w wielu dialektach języka romskiego słowo *melalo/melało* znaczy „brudny, pobrudzony”.

W drugiej połowie XX wieku szerszej publiczności przybliżył nazwę *Rom* reportaż Tadeusza Rolkego „Rom znaczy Cygan”, opublikowany w numerze 15/1957 tygodnika „Stolica”. Fotograf odwiedził letni obóz Romów pod Pruszkowem – podstawą reportażu była seria fotografii, które tam wykonał (Archiwum Tadeusza Rolkego). W latach powojennych w kulturze popularnej jednym z najbardziej znanych zespołów muzycznych był zespół muzyki cygańskiej „Roma” – oficjalnie zarejestrowany w 1971 roku przy Estradzie Poznańskiej (Bartosz, 2012, s. 27). Popularność zespołu miała wpływ na kształtowanie znaczeniowego związku między etnonimami *Cygan* i *Rom*. Językoznawca Tadeusz Pobożniak w pracy na temat Cyganów, wydanej rok po I Światowym Kongresie Romów (na którym przyjęta została oficjalna nazwa *Romowie*), jeszcze pisze, że: „Cyganie nie mają dotąd ogólnie przyjętej nazwy i w różnych krajach i językach są różnie nazywani. [...] Nazwa Cyganie jest nadawana temu ludowi przez obcych, natomiast oni sami mówiąc o sobie używają nazwy *Rom*” (Pobożniak, 1972, s. 12–13).

Najprawdopodobniej nazwa *Romowie* została po raz pierwszy oficjalnie użyta w odniesieniu do Romów jako grupy etnicznej w 1973 roku. Na terenie obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu stanął pomnik ufundowany przez Romani Rose – przywódcę niemieckich Sintów.

Miał w sobie od początku istnienia element »prywatności«, ominął obowiązujący w Auschwitz zakaz wystawiania pomników na polach obozowych, stanowił hołd nie tylko bezimiennym ofiarom, ale też osobistej, rodzinnej stracie. Skromnych rozmiarów, niełatwy do odnalezienia, wtopił się w poobozowy krajobraz Birkenau. Lico-
wany kamieniami w większości o szarej i beżowej tonacji, niósł na sobie dwie prostokątne tablice, z następującymi tekstami w języku niemieckim i polskim: »Miejsce pamięci Romów / obozu konc. / Oświęcim-Brzezinka / Tysiące mężczyzn, kobiet / i dzieci więzionych / i torturowanych / ofiar niemieckiego / faszyzmu – zginęło / w tym obozie końcowym / konc. Brzezinka – / okrutnie męczonych, pomordowanych / i zagazowanych / ufundowany przez Związek / Roma w Niemczech 1973 / Rose O. Bamberger« (Taborska, 2017, s. 52).

W 1979 roku przy Episkopacie Kościoła katolickiego w Polsce powstało Krajowe Duszpasterstwo Cyganów/Romów (Kwadrans, 2015). Przyjęcie podwójnej nazwy świadczyło o postępującym procesie kształtowania się świadomości etnicznej, endoetnonim stawał się oficjalnie uznawanym etnonimem. W 1984 roku Cygańskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe w Tarnowie zmieniło oficjalną nazwę na Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne Romów. W 1992 roku powstało w Oświęcimiu Stowarzyszenie Romów w Polsce, które podjęło działania zbliża-

jące różne grupy romskie mieszkające w Polsce, jak również postawiło sobie za cel upamiętnienie eksterminacji Romów w czasie II wojny światowej. Członkowie stowarzyszenia współpracowali przy otwarciu w 2001 roku pierwszej ekspozycji dokumentującej zagładę Romów i Sinti w Muzeum Auschwitz-Birkenau, a następnie wystawy „Zagłada Romów Europejskich oraz rasizm we współczesnej Europie” w warszawskiej „Zachęcie” w 2006 roku (Mróz, 2015, s. 13–16). Kluczowym momentem, który przypieczętował zastąpienie nazwy *Cyganie* nazwą *Romowie* w oficjalnych dokumentach, było przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Polska, wraz z prawodawstwem unijnym, przyjęła zasady regulujące użycie języka w stosunku do mniejszości narodowych, a tym samym endoetnonim stał się ogólnie przyjętą nazwą polskiej społeczności romskiej (Mróz, 2013, s. 19).

Szczegółowa historia użycia terminu *Rom/Romowie* w odniesieniu do Romów jako grupy etnicznej w języku polskim nie jest dokładnie opracowana. Różne publikacje naukowe, popularnonaukowe i publicystyczne podają odmienne daty pierwszego oficjalnego użycia terminu w literaturze naukowej, w organach administracyjnych czy instytucjach państwowych. Wydaje się, że różnice w datach są wynikiem braku ustalenia jednoznacznej definicji określenia *oficjalny*. Adam Bartosz w „Romowie w Polsce. Kalendarium 1401–2012” odnotowuje, że w literaturze naukowej wzmianka o Romach pojawia się po raz pierwszy w 1861 roku w hasle w „Encyklopedii Powszechnej” (Bartosz, 2012, s. 16). Jednak autor wspomnianego hasła, Kazimierz Wóycicki, cytuje wcześniejszą rozprawę Daniłowicza, którą należy uznać za rozprawę naukową, chociaż zawiera ona według obecnego stanu wiedzy wiele nieścisłości. Lech Mróz uznaje, że zmiana nazwy Cygańskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego na Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne Romów w 1984 roku²⁰ była pierwszym oficjalnym użyciem endoetnonimu, ale tablica upamiętniająca zagładę Romów w czasie II wojny światowej przy pomniku na terenie byłego obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu pojawiła się wcześniej – a muzeum jest przecież placówką państwową, publiczną, oficjalną. Według Łukasza Kwadransa endoetnonim *Rom* funkcjonuje w języku polskim co najmniej od roku 1979, kiedy przy Episkopacie Kościoła katolickiego w Polsce powstało Krajowe Duszpasterstwo Cyganów/Romów (Kwadrans, 2015, s. 213).

3.2.2 Współczesny przełom. Na początku lat 90. XX wieku endoetnonim używany był już w prasie codziennej, zwykle wymiennie z egzoetnonimem *Cyganie*. Wskazuje na to użycie nazwy *Romowie* w dwóch najpoczytniejszych dziennikach tamtego okresu, w „Gazecie Wyborczej” i w „Super Expressie”. „Gazeta Wyborcza” powstała w 1989 roku, a „Super Express” wyłonił się z „Expressu Wieczornego”

²⁰ Lech Mróz podaje nazwę Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe Romów.

w 1991 roku. Według danych zaczerpniętych z komunikatów Zarządu Związku Kontroli Dystrybucji Prasy o wysokości nakładów i dystrybucji pism kontrolowanych przez ZDKP w latach 1994–1999 oba periodyki miały w latach 90. najwyższy nakład i dystrybucję (ZDKP, 1994–1999). ZDKP powstał w 1994 roku, dane z lat wcześniejszych nie są w raportach uwzględnione, jednak wysokość nakładu obu dzienników w 1994 roku wskazuje na ich wysokie czytelnictwo również przed rokiem 1994. Z tego powodu prześledziłam wczesne użycie endoetnonimu *Rom* na materiałach zaczerpniętych z tych dwóch dzienników (lata 1991–1993).

Tabela 4

Wysokość nakładów czterech najpoczytniejszych dzienników. Zestawienie danych z lat 1994–1995

Rok	1. miejsce Śnj, Rp*	2. miejsce Śnj, Rp	3. miejsce Śnj, Rp	4. miejsce Śnj, Rp	Liczba uwzględnionych dzienników
1994**	„Gazeta Wyborcza” Śnj – 511 817 Rp – 418 118	„Super Express” Śnj – 408 079 Rp – 324 611	„Rzeczpospo- lita” Śnj – 286 144 Rp – 247 224	„Trybuna Śląska” Śnj – 239 638 Rp – 199 943	23
1995	„Gazeta Wyborcza” Śnj – 495 994 Rp – 392 777	„Super Express” Śnj – 469 772 Rp – 358 294	„Rzeczpospo- lita” Śnj – 272 929 Rp – 231 970	„Dziennik Zachodni” Śnj – 174 056 Rp – 138 408	25

* Śnj: Średni nakład jednorazowy, Rp: Rozpowszechnianie płatne

** Dane z 1994 roku są opracowane na podstawie istniejących raportów ZDKP od października 1994 roku

Od momentu powstania dzienniki mają odmienne profile, „Gazeta Wyborcza” jest społeczno-politycznym czasopismem opiniotwórczym, a „Super Express” ma charakter sensacyjno-rozrywkowy.

Kontekst użycia etnonimu *Romowie* na przykładzie publikacji w dziennikach o najszerszym zasięgu i bardzo zróżnicowanym profilu odbiorców dostarcza informacji na temat ogólnych tendencji w dyskursie na temat Romów. Materiały z „Gazety Wyborczej” zostały zgromadzone przy pomocy wyszukiwarki „Gazety” w kategorii: <„Romowie”, „Wszystkie teksty od 1989”>. W wypadku „Super Expressu” wyszukiwanie odbyło się metodą tradycyjną, numer po numerze; dziennik nie posiada internetowej bazy materiałów archiwalnych do 1995 roku.

Tematyka cygańska/romska w „Gazecie Wyborczej” pojawia się od samego początku istnienia gazety; obejmuje zagadnienia związane z kulturą i obyczajami oraz omawia sytuację społeczną Romów w kontekście etnicznym. Nazwa *Rom/Romowie* w odniesieniu do zbiorowości pojawia się po raz pierwszy w artykule „Wyrok za zamach na obywateli Romów” w wydaniu z 24 listopada 1992 roku i dotyczy zamieszek na tle etnicznym w Mławie (GW, 1992a). W tym samym roku ukazują się jeszcze cztery teksty zawierające etnonim *Romowie* – na temat zamieszek i pogromu w Mławie, sytuacji Romów rumuńskich i informacja o mającym się odbyć procesie o zabójstwo wójta gminy cygańskiej z Nowej Soli. W zgromadzonym materiale etnonimy *Romowie* (79 razy) i *Cyganie* (77 razy) używane są przez dziennikarzy wymiennie, jako środek stylistyczny pozwalający na uniknięcie powtórzeń, natomiast osoby pełniące funkcje urzędowe (minister pracy Jacek Kuroń oraz przedstawiciele Stowarzyszenia Romów w Polsce Andrzej Mirga i Roman Kwiatkowski) prawie wyłącznie posługują się endoetnonimem. Andrzej Mirga podkreśla: „*My określamy się własną nazwą Roma i chcielibyśmy, by tę formę przyjęli inni*” (GW, 1992b).

Frekwencja użycia przymiotnika *romski* (6 razy) jest siedmiokrotnie niższa niż przymiotnika *cygański* (44 razy). Oba przymiotniki używane są zamiennie, kontekst ich użycia nie wykazuje różnicy znaczeniowej: „*cygańska/romska rodzina*”, „*tradycja cygańska/romska*”, „*społeczność cygańska/romska*”, „*starszysza cygańska*”/ „*romski autorytet*”. Przymiotnik *antycygański* występuje 6 razy, w tekstach nie pojawia się przymiotnik *antyromski*. Jeden raz użyty jest zwrot „*dyskryminacja dzieci romskich*”, fakt istotny ze względu na późniejsze, niemalże wyłączne użycia kolokacji „*dziecko/dzieci romskie*” – zwrot „*dziecko/dzieci cygańskie*” w XXI wieku zanika. W relacji na temat uchodźców w Niemczech (GW, 1992c) po raz pierwszy egzoetnonim *Cygan* nie pojawia się wcale, autor używa jedynie terminu „*Sinti i Romowie z Rumunii*”. Kolejnym tekstem, w którym nie występuje termin *Cygan/Cyganie*, jest dopiero sprawozdanie z festiwalu „Mniejszości w Ursusie” z listopada 1993 roku. Obok Romów pojawiają się w tekście mniejszości ukraińska, żydowska, grecka i tatarska (GW, 1993d).

Tematyka dotycząca Cyganów/Romów w „Super Expressie” jest zbliżona do tematyki omawianej w „Gazecie Wyborczej”, jednak artykuły są krótsze, zwykle o charakterze sprawozdawczym. W latach 1991–1993 egzoetnonim *Cyganie* użyty jest w tekstach 146 razy, endoetnonim *Romowie* 11 razy, przymiotnik *cygański* 45 razy. W artykułach brakuje użycia przymiotnika *romski*, nie ma również tekstów, w których endoetnonim występuje samodzielnie, bez sąsiedztwa egzoetnonimu. Pierwsze użycie nazwy *Rom* pojawia się 9 grudnia 1991 roku: „*W dniu Święta Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny 8 bm. przybyła na Jasną Górę tradycyjna ogólnopolska pielgrzymka Romów. Obok Cyganów polskich wzięli w niej udział także pąt-*

nicy z Niemiec, Węgier, Czech-Słowacji i Rumunii”²¹ (SE, 1991). W marcu 1992 roku ukazuje się informacja na temat planowanego powstania cygańskiego parlamentu w Czechosłowacji (SE, 1992a). W tekście użyte są następujące zwroty: „cygański parlament” (w tytule), „cygańska mniejszość” i „asymilacja Romów”. Również w marcu tegoż roku ukazuje się krótka notatka dotycząca wyroku w Mławie, w której wymienione jest Stowarzyszenie Romów Polskich (SE, 1992b), a w sierpniu dziennik zamieszcza informację o utworzeniu parlamentu Romów. W tytule sprawozdania występuje nazwa *Romowie* („Parlament Romów”), a w jego zawartości etnonim *Cyganie*: „22 organizacje cygańskie z Europy postanowiły powołać Europejski Parlament Cyganów. Organizacja będzie bronić praw 10 milionów Cyganów na naszym kontynencie” (SE, 1992c). W analizie artykułów z „Super Expressu” wart podkreślenia jest fakt, że aż do 23 grudnia 1992 roku *Romowie* rumuńscy i bułgarscy nie są opisywani w kategoriach grupy etnicznej, lecz jako Rumuni i Bułgarzy, dopiero w artykule „Zima przy torach” pojawia się określenie „koczowisko rumuńskich Cyganów” (SE, 1992d). Jest to wynikiem zarówno niedostatecznej wiedzy o Romach, jak i odziedziczonego po czasach PRL-u nawyku „ciszy” wokół zróżnicowania etnicznego obywateli państw bloku socjalistycznego.

W kwietniu 1993 roku oba dzienniki zamieszczają informacje na temat obchodów 50. rocznicy początku eksterminacji Romów w czasie II wojny światowej: „*Romowie ginęli tutaj tak jak bracia Żydzi i bracia Polacy*” – pisała *Gazeta Wyborcza* (GW, 1993a), a „Super Express” podał informację o koncercie poświęconym „*pamięci wszystkich prześladowanych Romów*” (SE, 1993a). W obu dziennikach odnotowana została czerwcowy wizyta delegacji romskiej u Papieża Jana Pawła II. W „Super Expressie” delegacja określona została jako „*delegacja Cyganów polskich*”, nazwa *Romowie* nie została użyta (SE, 1993b), natomiast w „*Gazecie Wyborczej*” jako „*delegacja Romów*” (GW, 1993b; GW, 1993c).

20 lat później frekwencja użycia egzoetnonimów i endoetnonimów oraz pochodzących od nich przymiotników jest zasadniczo odmienna. Analizie frekwencyjnej poddane zostało użycie etnonimów *Cyganie* i *Romowie* oraz derywatów przymiotnikowych: *cygański* i *romski* w wydaniach obu dzienników z 2013 roku. Na wybór roku 2013 wpłynęły dwa czynniki – wzmożona dyskusja wokół tematyki romskiej związana z trzema istotnymi wydarzeniami w życiu społecznym i kulturalnym oraz możliwość zastosowania analizy porównawczej w szerszym kontekście; dane pochodzące ze zbliżonego okresu i dotyczące frekwencji użycia etnonimów *Cyganie* i *Romowie* w najpopularniejszych wyszukiwarkach i portalach aukcyjnych opracował i opublikował Lech Mróz (2013). Wydarzeniem, które wzbudziło żywe zainte-

²¹ Tekst błędnie podaje nazwę święta: 8 grudnia obchodzone jest święto Niepokalanego Poczęcia, natomiast święto Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny przypada na 31 maja.

resowanie mediów, była sprawa małej Marii – w październiku zauważona została w obozie romskim w Grecji jasnowłosa i jasnooka dziewczynka, jej ciemnookich i ciemnowłosych opiekunów podejrzewano o porwanie dziecka. W tym samym roku ukazała się kolejna książka Jacka Milewskiego o tematyce romskiej „Chyba za nami nie traficie”, a w listopadzie na polskie ekrany wszedł szeroko reklamowany film Joanny Kos-Krauze i Krzysztofa Krauze „Papusza”. Te trzy wydarzenia komentowane były w prasie – w „Gazecie Wyborczej” artykuły poświęcone były przede wszystkim książce i wydarzeniu filmowemu, natomiast w „Super Expressie” głównym tematem była tożsamość jasnowłosej dziewczynki.

W 2013 roku w „Gazecie Wyborczej” (wydania krajowe i lokalne) pojawiło się 547 artykułów w wyniku wyszukiwania (według trafności) hasła *Romowie* (2013c), 187 w wyniku wyszukiwania hasła *Cyganie* (2013a), 241 w wyniku wyszukiwania hasła *cygański* (2013b) i 243 w wyniku wyszukiwania hasła *romski* (2013d). Ze względu na dużą objętość materiału analizą frekwencyjną objęłam pierwszych 10 stron wyników wyszukiwania każdego hasła jedynie w tytułach artykułów, bez uwzględnienia frekwencji w treści, a następnie połączyłam zgromadzony materiał w jeden korpus przy pomocy narzędzia do tworzenia i przeszukiwania korpusów „Korpusomat”²². Po wyeliminowaniu powtarzających się tytułów otrzymałam następujące wyniki:

- 1) W tytułach artykułów etnonim *Romowie* występuje 42 razy, zawsze w odniesieniu do grupy etnicznej.
- 2) Etonim *Cyganie* pojawia się w tytułach 10 razy – 8 razy w cytatach przytoczonych z antyromskich wystąpień lub dotyczących filmu „Papusza” i 2 razy w odniesieniu do grupy etnicznej.
- 3) Przymiotnik *romski* jest użyty w tytułach 9 razy w odniesieniu do bardzo zróżnicowanej tematyki: „romska klasa”; „romskie dziecko”; „romskie koczo-wisko”; „romski festiwal”; „romski zespół”; „romski gang”.
- 4) Przymiotnik *cygański* występuje w tytułach 17 razy, przede wszystkim w użyciach związanych z nazwami odnoszącymi się do rodzaju muzyki lub wydarzeń muzycznych: „cygański swing”; „cygański jazz”; festiwal „Cygańska Noc”; „pieśń cygańska” (Papuszy) i w odniesieniu do tradycyjnej kultury: „cygański tabor”; „cygańskie tajemnice”.

Kolejnym etapem była analiza pełnej treści wyszukanych artykułów. Badaniem objęte zostały artykuły z pierwszej strony wyników wyszukiwania haseł *Romowie* (20 tekstów) i *Cyganie* (18 tekstów – dwa artykuły dotyczyły nazwiska *Jan Cygan*).

²² „Korpusomat” jest komputerową aplikacją webową opracowaną przez Zespół Inżynierii Lingwistycznej Instytutu Podstaw Informatyki PAN (Kieraś, Kobyliński, Ogrodniczuk, 2018, 2021).

Frekwencja występowania etnonimów i pochodzących od nich przymiotników była następująca:

- 1) Etonimy *Cyganie* (178 użyć) i *Romowie* (177 użyć). Egzoetnonim *Cyganie* używany był zarówno w kontekście historycznym, jak i w odniesieniu do współczesności, natomiast endoetnonim *Romowie* niemalże wyłącznie w odniesieniu do współczesności.
- 2) Przymiotniki *cygański* (79 użyć) i *romski* (67 użyć). Kolokacje rzeczownikowo-przymiotnikowe pokazują, że rzeczowniki: *miłość, król, zespół, kultura, język, społeczność, środowisko, grupa, rodzina, koczowisko* występują w połączeniach z oboma przymiotnikami; kolokacja „*koczowisko cygańskie*” występuje jedynie w cytatach z wypowiedzi antyromskich. Natomiast rzeczowniki: *los, muzyka, wóz, obyczaj, piosenka* wchodzą w kolokacje jedynie z przymiotnikiem *cygański*; rzeczowniki: *narodowość, pochodzenie, dziecko, szkoła* jedynie z przymiotnikiem *romski*.

Zawartość dziennika „Super Express” z 2013 roku została przebadana przy użyciu wyszukiwarki Google. Do wyszukiwarki wpisane zostały dwa hasła tematyczne: *Romowie* (łącznie 15 artykułów) (SE, 2013b) i *Cyganie* (łącznie 4 artykuły) (SE, 2013a). Tylko jeden artykuł z hasła tematycznego *Cyganie* nie dotyczył bezpośrednio tematyki romskiej, opisywał „cygański styl” wystroju wnętrza domu wokalistki i pisarki Agnieszki Chylińskiej. Nieduża objętość dostępnego materiału ułatwiła analizę pełnej treści wszystkich artykułów z badanego okresu i również została przeprowadzona przy użyciu „Korpusomatu”. W samych tytułach artykułów etnonim *Cyganie* został użyty dwukrotnie, *cygański* jeden raz, *Romowie* i *romski* czterokrotnie. Przymiotnik *romski* pojawił się w całym materiale 31 razy (19 razy „*romski obóz/obóz romski*”), *Rom* – 28 razy (7 razy „*obóz Romów*”), *Cygan* – 9 razy („*Cyganie porwali*”; „*porwania dzieci przez Cyganów*”; „*Cyganie kradną dzieci*”; „*mit Cyganów porywaczy dzieci*”); *cygański* – 7 razy (aż 4 razy w stosunku do nazwy „*sosu cygańskiego*”, 2 razy „*cygański obóz*”, 1 raz „*cygańskie osady*”). W 11 tekstach egzoetnonimy *Cygan/cygański* nie pojawiły się wcale.

Nawet tak pobieżna i materiałowo ograniczona analiza użycia etnonimów *Rom* i *Cygan* w prasie codziennej pokazuje wzrastające zainteresowanie tematyką romską, całkowite przyswojenie przez język nazwy *Romowie* i częściowe wyparcie nazwy *Cyganie*. Materiał potwierdza ogólnie uznaną tendencję do zastępowania egzoetnonimu endoetnonimem lub używania obu zamiennie. Rzeczownikowe użycie egzoetnonimu przeważa w kontekście odwołującym się do historii i tradycji grupy, natomiast endoetnonim jest nazwą aktualną, używaną w perspektywie współczesnej (por. Caban, Kondrasiuk, 2009, s. 8). Przymiotnikowe użycie jest często zabiegiem czysto stylistycznym. Szczególnie interesujący jest wybór środków ję-

zykowych przez dziennikarzy „Super Expressu” w opisie negatywnego, od wieków zakorzenionego mitu o Cyganach porywających dzieci, który tak silnie odżył jeszcze w XXI wieku – to Cyganie, a nie Romowie „kradną” dzieci; czasownik *żebrac* również występuje w kolokacji z nazwą *Cyganie*.

W „Gazecie Wyborczej” uderza różnica między użyciem etnonimów w nagłówkach i w treści artykułów – częstotliwość występowania egzoetnonimu w tytułach jest ograniczona, natomiast frekwencja użyć obu etnonimów w całym badanym materiale jest bardzo zbliżona. Pokazuje to, w jaki sposób dziennik uczestniczy w dyskursie na temat Romów; chociaż endoetnonim jest terminem oczekiwanym i pożądanym, efektywny (poznawczo i emocjonalnie) przekaz treści wymaga użycia obu etnonimów – odwołania do aparatu wiedzy kulturowej czytelników.

Przeprowadzona przez Lecha Mroza analiza użycia etnonimów *Cyganie* i *Romowie* na przykładzie materiału językowego z 2013 roku w najpopularniejszych wyszukiwarkach i portalach aukcyjnych pokazuje rozbieżność między tendencją uchwyconą w oficjalnych mediach, a tendencją pragmatyczną, którą autor określa jako „merkantylną”. Określenia *Cyganie* i *cygański* są, według Mroza, bardziej nośne handlowo, a tym samym preferowane i używane świadomie: „sprzedaje się to, co jest cygańskie (muzyka, patelnie), a nie to, co jest romskie. [...] [Nawet] bardzo patriotycznie nastawiony Rom nie chce ryzykować proponowania muzyki romskiej zamiast cygańskiej [...] wykonawca romski nie może porzucić dawnej nazwy” (Mróz, 2013, s. 26). Mróz postrzega dążność młodych elit romskich do ograniczenia lub wyeliminowania egzoetnonimu jako naturalny przejaw kształtującej się dumy narodowej, ale widzi w tym trendzie niebezpieczeństwo. Konsekwencją odrzucenia egzoetnonimu może być przecięcie nici wiążącej bogate „cygańskie” tradycje z wizerunkiem współczesnych Romów; oba etnonimy powinny mieć oddzielne, choć równoległe miejsca w kulturze i w języku – zrozumienie ich wzajemnego stosunku pozwoli na pozytywne odczytanie znaczenia jednego i drugiego (Mróz, 2007, s. 13, 17). Przeprowadzona przeze mnie analiza o kilka lat późniejszego dyskursu wokół Cyganów/Romów (2019–2020) pokazuje, jak szybko następują zmiany w języku – przymiotnik romski nabrał już „merkantylnej nośności”, a proces znaczeniowego oddalania się etnonimów właśnie się rozpoczyna, choć nie można jeszcze określić, na ile jest nieodwracalny.

Sprzeciw Mroza budzi również nieprzemyślane, mechaniczne posługiwanie się nazwą *Romowie* w odniesieniu do każdego cygańskiego/romskiego kontekstu; etnolog wiąże tę tendencję z globalnym trendem poprawności politycznej, nadmierną poprawnościową „gorliwością” (Mróz, 2001a, s. 12; 2007, s. 17; 2013, s. 15). Renominacja *Cygan* → *Rom* jest na gruncie polskim najczęstszym przykładem ilu-

strującym pojęcie poprawności politycznej i ten kontekst ma znaczący wpływ na społeczny odbiór zmiany w języku.

3.3 Romowie w kontekście poprawności politycznej

W mediach, w literaturze naukowej poświęconej Cyganom/Romom i wśród samych Romów nieustannie toczy się dyskusja dotycząca zasadności zastąpienia nazwy *Cyganie* nazwą *Romowie*. O ile dyskusja wąskiej grupy znawców kultury romskiej (Romów i nie-Romów) jest oparta na analizie relacji etnicznych i społecznych oraz obejmuje aspekt historyczny, antropologiczny i językoznawczy, o tyle dyskusja na forum publicznym, zarówno w mediach oficjalnych, jak i społecznościowych, jest przede wszystkim częścią emocjonalnie nacechowanej debaty dotyczącej tematu poprawności politycznej, w której najczęściej pojawiają się określenia *Murzyn*, *Cygan* i *gej*.

Namiętności [związane z pojęciem poprawności politycznej] są tak wielkie, że sam termin rzadko bywa stosowany w znaczeniu czysto opisowym; znacznie częściej występuje w określonym kontekście emocjonalno-ideowym – jako określenie afirmatywne i wręcz apologetyczne lub przeciwnie, jako określenie pejoratywne i demaskatorskie, nierzadko z zabarwieniem ironicznym, przeistaczając się wtedy w epitet (Karwat, 2006, s. 3).

Pojęcie poprawności politycznej pojawiło się w Polsce w latach 90. XX wieku, kiedy w Stanach Zjednoczonych nabrało już częściowo znaczenia ironicznego i uległo upolitycznieniu – taka też wersja poprawności politycznej została przeszczepiona na grunt polski. Nie poprzedziła jej złożona debata na temat grup mniejszościowych, która powoli przygotowała wielokulturowe społeczeństwo amerykańskie, brytyjskie czy australijskie do akceptacji procesu emancypacji mniejszości.

Główną tezą tej części pracy jest twierdzenie, że posługiwanie się przykładem renominacji *Cygan* → *Rom* w przeważającej mierze w kontekście językowym poprawności politycznej jest niekorzystne dla ruchu mobilizacji i emancypacji romskiej – buduje niechęć w stosunku do użycia nazwy *Rom*. Romowie w dyskusjach na temat poprawności politycznej nie są traktowani podmiotowo, lecz przedmiotowo; są jedynie narzędziem w dyskusji. Temat poprawności politycznej jest makrostrukturą, w ramach której kształtuje się dyskurs na temat użycia obu etnonimów. Makrostruktura jest tu rozumiana zgodnie z teorią Krytycznej analizy dyskursu jako temat nadrzędny, któremu podporządkowane są wszystkie tworzące go i współwystępujące z nim wątki; jest całością pojęciową konstruowaną przez odbiorcę na

podstawie jego zasobu wiedzy, poglądów i przekonań (van Dijk, 2008, s. 216, 238). Przeważająca część polskiego społeczeństwa interpretuje poprawność polityczną jako zjawisko negatywne – wpływa to ujemnie na stosunek do zmiany nazwy *Cyganie* na *Romowie*. Makrostruktura poprawności politycznej w dyskusjach na temat Romów często nie jest wyrażona *explicite*, jest jednak częścią powszechnie przyjętych skojarzeń i znaczeń.

Rozważaniom, czym jest poprawność polityczna, jak jest rozumiana na gruncie polskim i jaką rolę pełni w dyskusji na temat poprawności etnonimy *Cyganie* i *Romowie*, poświęcone są dalsze części tego rozdziału.

3.3.1 Poprawność polityczna. Ewolucja pojęcia. Koncepcja poprawności politycznej pojmowanej jako umowa społeczna eliminująca nietolerancję sięga tradycji oświeceniowej i pism Jeana Jacques’a Rousseau (1762/1966), a w XX wieku pojawia się w wieloetnicznych i wielokulturowych krajach demokracji zachodniej. Samo pojęcie poprawności politycznej we współczesnym jego rozumieniu i użyciu pochodzi ze Stanów Zjednoczonych; nie można podać jego jednej, ściśle określonej definicji. Jak stwierdza amerykańista Zbigniew Lewicki, „poprawność polityczna to niedookreślony zbiór zasad, mówiących o granicach dopuszczalnego dyskursu publicznego. Z tym, że akcent położyłbym na »niedookreślony«, ponieważ nikt nigdy nie był w stanie w sposób kompletny zdefiniować, co wolno, a czego nie wolno” (Lewicki, 2006, s. 3). Zagadnienie poprawności politycznej nie ogranicza się tylko do aspektu semantycznego, obejmuje również sferę zachowań uznawanych za dopuszczalne i akceptowalne, a których granice akceptowalności są równie płynne jak granice dopuszczalnego dyskursu publicznego. Historia pojęcia pokazuje, jak bardzo jest ono wieloznaczne i do jak diametralnie różnych zjawisk, zachowań i działań się odnosi. Odmiennie definiują je jego zwolennicy i przeciwnicy. Według jednych poprawność polityczna to nic innego jak propagowanie tolerancji, pluralizmu i akceptacja istniejącej od zawsze wielokulturowości; według drugich to propagowanie permissywizmu i relatywizmu moralnego.

Zwrot *poprawny politycznie* (*politically correct*) został po raz pierwszy udokumentowany w 1793 roku w aktach Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych. Odnotowano wówczas opinię sędziego Jamesa Wilsona, który sprzeciwił się użyciu potocznego zwrotu „za Stany Zjednoczone” przy wznoszenia toastów. Wilson uznał zwrot za nieścisły, politycznie niepoprawny; toast jest wznoszony za naród Stanów Zjednoczonych, za ludzi ten naród tworzących, a nie za twór administracyjny służący interesom narodu – twór administracyjny nie powinien być nadrzędny w stosunku do obywateli (Hughes, 2009, s. 61–62). Przez następne półtora wieku zwrot pojawiał się sporadycznie w różnych kontekstach znaczeniowych.

W USA dopiero w latach 30. i 40. XX wieku określenie *poprawny politycznie* stało się częścią terminologii w kręgach amerykańskiej partii komunistycznej i zostało zdefiniowane zgodnie ze znaczeniem nadanym pojęciu przez ideologię komunizmu w ujęciu Trockiego. Oznaczało poglądy i wypowiedzi zbieżne z obowiązującą linią ideologiczną partii, a odstępstwo od niej niosło surowe konsekwencje. W tym też znaczeniu użył go Nabokov w 1947 roku w antyutopii „Nieprawie godło” opisującej życie w systemie totalitarnym (Hughes, 2009, s. 65). Określenie *poprawność polityczna* szybko się rozpowszechniło, nabrało odcienia lekceważącego i zaczęło być używane przez umiarkowanych liberałów w odniesieniu do radykalnych lewicowców, których lojalność wobec ideologii partyjnej zajmowała nadrzędną rolę w stosunku do dobra jednostek ludzkich (Wilson, 1995, s. 4). Tak więc w XX wieku pojęciu przypisano sens odwrotny do pierwotnego.

W znaczeniu, w którym pojęcie jest definiowane obecnie, czyli jako unikanie określeń i zachowań, które mogłyby urazić lub dyskryminować grupy marginalizowane, użyła zwrotu *politycznie poprawny* przedstawicielka Nowej Lewicy Toni Cade Bambara w roku 1970 w antologii „*The Black Woman*” poświęconej sytuacji Afroamerykanek. Autorka pisała o wykluczających się wzajemnie aspektach tożsamości i zachowań – bycie szowinistą wyklucza bycie poprawnym politycznie (Bambara, 1970/2005, s. 127). W latach 70. i na początku lat 80. XX wieku termin *poprawność polityczna* występował często w kontekście ruchu feministycznego. Wtedy nabrał też lekko ironicznego zabarwienia zarówno wśród liberałów, jak i konserwatystów. Lewicujący intelektualiści posługiwali się nim w odniesieniu do bardzo radykalnych działaczy z własnych kręgów, a konserwatyści, aby zaznaczyć swoje lekceważenie w stosunku do całej lewicy (Hughes, 2009, s. 63). W latach 80. termin „spoważniał”, stał się ostrym narzędziem krytyki wobec lewicujących i liberalnych poglądów oraz polityki edukacyjnej na amerykańskich uniwersytetach. Bycie „politycznie niepoprawnym” było w kręgach konserwatywnych oznaką honoru i symbolem walki o wolność wypowiedzi na tematy uznawane za drażliwe społecznie, a zwłaszcza odnoszące się do roli i reprezentacji szeroko pojętych mniejszości. Konserwatyści kwestionowali przede wszystkim zmiany w obowiązującym kanonie lektur obowiązkowych; na miejsce wielu pozycji filozoficznych, historycznych i literackich weszły lektury uwzględniające pluralistyczny punkt widzenia świata i różnorodność kulturową. W tym też czasie określenie *polityczna poprawność* zostało sprowadzone do skrótu *PC* (*political correctness*). Sztandarową pozycją lat 80. stała się książka Allana Blooma „Umysł zamknięty” (1987), w której autor poddał ostrej krytyce amerykańską edukację jako ograniczającą wolność wypowiedzi i, przede wszystkim, podważającą zasady i wartości moralne. Na początku lat 90. ukazało się wiele pozycji krytycznych pod adresem politycznej poprawności, dwie z nich

natychmiast stały się bestsellerami: „Radykałowie na etatach profesorskich” Rogera Kimballa („*Tenured Radicals*”, 1990) i „Nieliberalna edukacja” Dinesha D’Souzy („*Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus*”, 1991) (za: Hughes, 2009, s. 67–68).

PC była nie tylko tematem poważnej polemiki w środowiskach intelektualistów, stała się też obiektem wszelkiego rodzaju parodii i satyry. Ogromną popularnością cieszyła się książka Jamesa Garnera „Politycznie poprawne bajki na dobranoc”, w której autor stworzył satyryczne wersje klasycznych bajek pozbawione wszelkich podtekstów seksistowskich i rasistowskich (Garner, 1994). Gorącą temperaturę debaty, jaka toczyła się w mediach wokół PC, pokazują statystyki frekwencji zebrane przez dziennikarkę Suzie Siegal w 1992 roku. Siegal przebadła częstotliwość występowania pojęcia w 12 głównych dziennikach amerykańskich. W 1989 roku było użyte 180 razy, w 1990 roku 323 razy, a w 1991 roku 2091 razy (Kramer, 1994, s. 8). Termin stał się w mniejszym lub większym stopniu obelgą i bronią obosieczną. Zarzuty o manipulację i próby wprowadzenia cenzury społecznej zaczęły stawiać sobie wszystkie strony szerokiej sceny politycznej. Kręgi lewicująco-liberalne, które głównie oskarżane były o prowadzenie polityki politycznej poprawności, uznały zarzuty konserwatystów za spreparowany „mit”, służący ośmieszeniu wszelkich postępowych idei, i same wytykały swoim przeciwnikom politykę poprawności, zwłaszcza w kwestii cenzury treści audycji emitowanych w sieciach telewizyjnych. Protesty i bojkoty programów telewizyjnych są organizowane przede wszystkim przez grupy prawicowe, które sprzeciwiają się przedstawianiu homoseksualizmu i wszelkich „antyrodzinnnych” treści. „*The religious Right – not the PC Left – has been at the forefront of efforts to purge offensive elements from movies, music, and television*”²³ (Wilson, 1995, s. 7).

Wraz z końcem lat 90. medialne zainteresowanie tematem poprawności politycznej w Stanach Zjednoczonych przycichło. Określenie *polityczna poprawność* pojawiało się najczęściej w trakcie dyskusji dotyczących zagadnień etnicznych, wielokulturowości, płci, orientacji seksualnej, niepełnosprawności i tematyki szeroko związanej z ochroną środowiska i prawami zwierząt – wszelkie formy działań, zachowań i mowy uznane za nośnik liberalnej ortodoksji mogły być opisane i krytykowane jako politycznie poprawne. Zjawisko stało się faktem kulturowym, którego implikacje społeczno-polityczne są obecnie zagadnieniem badawczym. Podkreślił to Sławomir Józefowicz w swojej wypowiedzi w czasopiśmie „Dyskurs”: „można przypuszczać, że polityczna poprawność, w tej czy innej postaci, na długo pozosta-

²³ „Religijna Prawica – a nie PC Lewica – przoduje w wysiłkach mających na celu usuwanie obraźliwych elementów z filmów, muzyki i telewizji” (tłum. autorki: EMP).

nie istotnym elementem kulturowych wojen, będących przeznaczeniem Zachodu w nadchodzących latach” (Józefowicz, 2006, s. 38). I rzeczywiście, na samym początku XXI wieku w mediach znów rozgorzała dyskusja powracająca do dawnej retoryki za i przeciw poprawności politycznej oraz do tego, komu można ją przypisać. W artykule „Rozpieszczony amerykański umysł” („*The Coddling of the American Mind*”) w czasopiśmie „*The Atlantic*” Greg Lukianof i Jonathan Haidt przeanalizowali przykłady dotyczące rosnącej liczby studentów z zaburzeniami emocjonalnymi na uczelniach; według autorów studenci w coraz większym stopniu domagają się prawa do ochrony przed dyskusją nad tematami, które wywołują w nich emocjonalny dyskomfort lub niepokój; rezultatem takiej polityki protekcyjnej jest brak umiejętności krytycznego myślenia i stawiania czoła konfliktom w późniejszym życiu (Lukianof, Haidt, 2015). Konserwatywni krytycy uznali opisaną zjawiskę za negatywną konsekwencję politycznej poprawności. Natomiast amerykański ekonomista Paul Krugman jeszcze w 2012 roku napisał, że wielkim zagrożeniem dla demokratycznego dyskursu jest prawicowa poprawność polityczna, za którą – w przeciwieństwie do wersji liberalnej PC – stoją władza i pieniądze, a której celem jest uczynienie niemożliwym, aby mówić, a nawet myśleć o ideach, które stanowią wyzwanie dla ustalonego porządku społecznego (Krugman, 2012).

Na gruncie amerykańskim dyskusja wokół poprawności politycznej trwa – obie strony, konserwatywna i liberalna, odwołują się do pojęcia wolności. Z jednej strony padają argumenty, że PC ogranicza wolną i otwartą debatę oraz zaostrza konflikty społeczne zamiast je niwelować. Druga strona twierdzi, że tworzenie przestrzeni publicznej i zasad, które pozwalają wypowiedzieć się grupom uprzednio marginalizowanym, aktywnie poszerza zakres lub nawet tworzy nową przestrzeń wolności.

Powyższy zarys ewolucji koncepcji politycznej poprawności koncentruje się przede wszystkim na historii pojęcia *political correctness* w Stanach Zjednoczonych. Żywa debata wokół PC prowadzona była również w Kanadzie, Anglii, Australii, RPA, a później we Francji i w Niemczech – wśród społeczeństw wielokulturowych i etnicznie zróżnicowanych. Natomiast właśnie ze Stanów Zjednoczonych w latach 90. zostały przeszczepione na grunt polski podstawowe pojęcia i zagadnienia związane ze zjawiskiem PC, jednakże bez kulturowego i historycznego kontekstu oraz całej złożoności debaty, której niuanse są amerykańskiemu społeczeństwu znane i bliskie. Jedyną rodzimą grupą etniczną, która na fali myśli postkolonialnej upomniała się o prawo do odnoszącej się do niej nazwy własnej, byli Romowie, i dlatego stali się „etniczną” ilustracją polskiej debaty wokół poprawności politycznej. Niefortunnie, ale i nieprzypadkowo się stało, że wprowadzenie etnonimu *Romowie* spotkało się z niechętną reakcją polskiego społeczeństwa w odniesieniu do poprawności politycznej. Niefortunnie, ponieważ konotacja pojęcia PC jest

w polskim społeczeństwie przeważająco negatywna i łączenie dyskusji na jej temat z romskim dążeniem do stworzenia wizerunku marginalizuje i banalizuje istotę samego zagadnienia; nieprzypadkowo, ponieważ zarówno myśl postkolonialna, jak i koncepcja poprawności politycznej mają wspólne źródło – otwierają przestrzeń narracji dla grup mniejszościowych, odmiennych, marginalizowanych, nierzadko reprezentujących inny system wartości. Spory wokół użycia etnonimów: *Inuita* czy *Eskimos*, *Saami* czy *Lapończyk*, *Rom* czy *Cygan* należy postrzegać jako symboliczną walkę o prawo do samostanowienia w kontekście relacji między mniejszością a społeczeństwem większościowym.

Analiza konotacji endoetnonimu *Rom* wymaga omówienia kontekstu towarzyszącego wprowadzeniu go do języka, z tego powodu kolejna część pracy poświęcona jest definicji politycznej poprawności w języku polskim oraz społecznej percepcji pojęcia *PC*.

3.3.2 Poprawność polityczna na gruncie polskim. W Polsce polityczna prawność była do połowy lat 90. ubiegłego wieku ideą mało znaną, nie mającą zasadniczego wpływu na dyskusje dotyczące relacji społecznych. Według jednego z ówczesnych publicystów, Wojciecha Klewica, rzeczywisty początek oddziaływania idei poprawności politycznej na życie społeczne w Polsce to rok 1995, kiedy to popularny, ale i kontrowersyjny program telewizyjny Wojciecha Cejrowskiego „WC Kwadrans” został usunięty z programu telewizji publicznej jako politycznie niepoprawny (Rojek, 2012, s. 37). W tym samym czasie po raz pierwszy pojawiły się w Polsce sugestie, aby używać określeń *niepełnosprawny* zamiast *inwalida*, *Rom* zamiast *Cygan* i *Izraelczyk* zamiast *Żyd*.

3.3.2.1 Definicje słownikowe i encyklopedyczne. W leksykografii polskiej pojęcie poprawności politycznej pojawiło się dopiero w XXI wieku. Słowniki i encyklopedie podają następujące definicje *PC*:

„Słownik języka polskiego PWN” i „Wielki słownik wyrazów obcych”: „unikanie wypowiedzi lub działań, które mogłyby urazić jakąś mniejszość, np. etniczną, religijną lub seksualną” (SJP PWN; Bańko, 2005, s. 998).

„Słownik wydarzeń, pojęć i legend XX wieku”: „postmarksistowski, lewicowy kodeks polityczny, łączący składniki feminizmu, antyrasizmu i innych liberalnych doktryn, powstały w 1984 r. w USA, nakazujący unikanie słów lub czynów mogących wyrażać dyskryminację lub uprzedzenie w stosunku do osób różniących się pod względem rasy, płci, orientacji seksualnej, klasy, mniejszości narodowej, a zwłaszcza do kobiet,

Murzynów, homoseksualistów, lesbijek, ludzi otyłych, brzydkich, starych” (Kopaliński, 2000, s. 326).

„Słownik wiedzy o kulturze”: „rodzaj cenzury służącej wywarceniu presji politycznej, opartej na eliminacji z języka wyrażen, które zdaniem większości niosą treści niezgodne z jej poglądami” (Kubalska-Sulkiewicz, 2009, s. 466).

„Słownik myśli politycznej”: „wymuszenie takich zachowań językowych i innych, które będą zgodne z pewną szczególną wizją społeczeństwa wielokulturowego, pluralistycznego, opiekuńczego i nieosądzającego” (Scruton, 2002, s. 287).

„Encyklopedia PWN”: „zasada unikania określeń, które mogłyby być uznane za przejaw dyskryminacji w stosunku do osób ze względu na ich przynależność rasową, narodową, wyznaniową, pochodzenie społeczne lub orientację seksualną” (Encyklopedia PWN).

„Wikipedia”: „sposób używania języka w dyskursie publicznym, którego deklarowanym celem jest zachowanie szacunku oraz tolerancji wobec przeciwnika w dyskusji” (Wikipedia, 2015);

„sposób używania języka w dyskursie publicznym, którego deklarowanym celem jest zachowanie szacunku oraz tolerancji wobec członków mniejszości, w szczególności wobec grup dyskryminowanych” (Wikipedia, 2020);

„Poprawność polityczna ma polegać na unikaniu w dyskursie publicznym stosowania obraźliwych słów i zwrotów oraz zastępowaniu ich wyrażeniami bardziej neutralnymi. Obejmuje również samoograniczenie w posługiwaniu się symbolami i określeniami, które mogą wykluczać, marginalizować lub obrażać dyskryminowane grupy społeczne” (Wikipedia 2015, Wikipedia 2020).

„Wikisłownik”: „socjol. norma językowa zalecająca w tzw. dyskursie publicznym unikanie określeń i zwrotów, które mogą urazić, obrazić, naruszyć godność osób, o których się wypowiadamy czy z którymi polemizujemy” (Wikisłownik, 2020).

Wszystkie definicje podkreślają przede wszystkim aspekt socjolingwistyczny: „unikanie obraźliwych słów, określeń i zwrotów”, „unikanie wypowiedzi lub działań”, „unikanie słów lub czynów”, „norma językowa”, „zachowania językowe”. Wspólnym elementem jest też odniesienie pojęcia i zasad poprawności politycznej do szeroko rozumianych mniejszości; część definicji ma silne nacechowanie pozytywne: „celem jest przeciwdziałanie dyskryminacji” i „zachowanie szacunku

oraz tolerancji”. W tym kierunku ewoluują definicje z „Wikipedii”, wcześniejsza, z 2015 roku odnosi się do kultury dyskusji (przeciwnik w dyskusji), natomiast już późniejsza, z 2020 roku, do dyskryminacji grup marginalizowanych (mniejszości). Definicja ze „Słownika wiedzy o kulturze” wartościuje *PC* negatywnie: „cenzura”, „wywarcie presji politycznej”, podobnie jak przetłumaczony na język polski i często cytowany „Słownik myśli politycznej” brytyjskiego konserwatywnego politologa Rogera Scrutona – wskazuje na to pejoratywna konotacja pierwszego słowa członu definiującego: *wymuszenie*.

Pozornie obiektywną konotację przypisuje poprawności politycznej „Słownik wydarzeń, pojęć i legend XX wieku”, w którym termin jest zdefiniowany jako „postmarksistowski, lewicowy kodeks polityczny”. W polskim kontekście historycznym zarówno przymiotnik *postmarksistowski*, jak i *lewicowy* odwołują się do systemu, który jednoznacznie kojarzył się z ograniczeniem wolności – słownik został opublikowany w 2000 roku, 11 lat po obradach Okrągłego Stołu. Słowo *kodeks* fałszywie implikuje normatywność, istnienie ustalonego, usystematyzowanego zbioru przepisów i reguł, którym posługują się lewicowi politycy – zbiór takich zasad nie istnieje. Trudność w zdefiniowaniu pojęcia poprawności politycznej jest związana właśnie z płynnością reguł, dlatego też może odnosić się do „wielu różnych, przeciwstawnych kanonów »prawidłowego myślenia«, równie dobrze w duchu konserwatywnym, tradycjonalistycznym, klerykalnym, nacjonalistycznym, jak demoliberalnym, personalistyczno-chadeckim czy socjalistycznym” (Karwat, 2006, s. 3).

3.3.2.2 Dyskurs w mediach oficjalnych. W oficjalnym dyskursie medialnym można wyróżnić cztery tendencje w definiowaniu poprawności politycznej. Oficjalny dyskurs jest tu rozumiany jako wypowiedzi na forum publicznym osób reprezentujących i pełniących oficjalne funkcje w różnego rodzaju organizacjach, stowarzyszeniach i instytucjach publicznych. W nawiasach za nazwiskiem podana jest afiliacja instytucjonalna osób, których wypowiedzi są przytoczone.

1) Poprawność polityczna jako sposób dekonstrukcji cywilizacji chrześcijańskiej i jej systemu wartości.

Przykład 1. Wprowadzenie ks. Henryka Seweryniaka (prałat, profesor nauk teologicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie) do rozprawy doktorskiej Moniki Kacprzak:

Polityczna poprawność (*political correctness*) stanowi dzisiaj jeden z najbardziej wyrafinowanych środków dekonstrukcji cywilizacji chrześcijańskiej. Dostrzegają to nawet politycy i myśliciele, którzy – jak sami o sobie mówią – dalecy są od ortodoksji katolickiej (Seweryniak, 2012, s. 7).

Przykład 2. Wypowiedź ks. bpa Adama Lepy (doktor nauk teologicznych, rektor Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi w latach 1988–1993):

Zjawisko poprawności politycznej jest problemem moralnym. Zniekształca bowiem obraz rzeczywistości i nie liczy się z prawdą. Ponieważ czyni to skrycie i w sposób planowy, ostatnio widzi się w niej wyraźny przejaw prania mózgu, a nawet jakąś postać nowego totalitaryzmu. W nurcie tej poprawności akceptuje się pornografię i narkotyki, aborcję i eutanazję; nie pozwala się mówić pozytywnie o Kościele i jego zasługach; natomiast, jeżeli mówi się o Polakach, to wyłącznie negatywnie. Ponadto, wartości chrześcijańskie eliminowane są na rzecz bliżej nieokreślonych wartości europejskich czy humanistycznych (za: Kacprzak, 2012, s. 50; Lepa, 2000).

Przykład 3. Wypowiedź Ryszarda Legutki (filozof i publicysta, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, wicemarszałek Senatu VI kadencji 2005–2007, od 2009 roku poseł do Parlamentu Europejskiego VII, VIII i IX kadencji, współprzewodniczący grupy Europejskich Konserwatystów i Reformatorów) w wywiadzie dla tygodnika „Do Rzeczy”:

Poprawność polityczna oznacza bycie niechętnym czy wręcz wrogim chrześcijaństwu. Chrześcijaństwo jest politycznie niesłuszne [...] równość jest od pewnego czasu w świecie zachodnim wartością najświętszą i bodaj jedyną. Każda inna wartość bywa dzisiaj kontestowana. Trzeba więc realizować równość. Co to oznacza w odniesieniu do religii? Ano to, że chrześcijaństwo trzeba ograniczać, a islam dowartościować, żeby się zrównały. Islamiści mogą mordować, ale to nie podważa ogólnej strategii równania islamu z innymi. Ta egalitaryzacja oznacza w praktyce marginalizowanie chrześcijaństwa, na którym Zachód został zbudowany, przy jednoczesnym wspieraniu islamu, który z Zachodem miał niewiele wspólnego i był mu zawsze obcy (Legutko, 2016).

2) Poprawność polityczna jako zagrożenie wolności wypowiedzi i neocenzura.

Przykład 1. Jadwiga Witek (publicystka) i Zbigniew Żmigrodzki (bibliotekoznawca, publicysta, profesor Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach) w rozdziale podsumowującym książkę „»Polityczna poprawność« w III Rzeczypospolitej”:

Polityczną poprawność należy uznać za nowy rodzaj cenzury ideologicznej. Po latach panowania komunizmu i jego restrykcji, zakłamania, obłudy i ograniczeń, przyszło nowe – »poprawne« zniewolenie. Cechuje je przede wszystkim daleko posunięta ingerencja we wszystkie sfery życia Polaków. Od tych najbardziej publicz-

nych, takich jak nauka, polityka, kultura, do w najwyższym stopniu osobistych, a nawet intymnych, jak religia i życie prywatne (Witek, Żmigrodzki, 2003, s. 143).

Przykład 2. Przemówienie w Sejmie Jarosława Kaczyńskiego (polityk, prezes partii Prawo i Sprawiedliwość, w latach 2006–2007 prezes, w latach 2020–2022 i 2023 wiceprezes Rady Ministrów) z okazji Święta Flagi w 2016 roku:

Jest w Polsce także nacisk tego, co na zachodzie Europy w wielu państwach już w gruncie rzeczy wolność, w szczególności wolność wypowiedzi, zlikwidowało. To jest poprawność polityczna. Ja chcę powiedzieć jedno. Oczywiście, nie przyjmujemy żadnych ustaw o mowie nienawiści, tym podobnych wynalazków, zmierzających do tego, by wolność wyeliminować. [...] Polska powinna być wyspą wolności, nawet jeśli wszędzie indziej ona będzie ograniczona. Byliśmy kiedyś wyspą tolerancji w Europie, a teraz powinniśmy być wyspą wolności (PAP, 2016).

Przykład 3. Fragment artykułu Agnieszki Kołakowskiej (tłumaczka i publicystka, w 2012 roku nagrodzona nagrodą im. Andrzeja Kijowskiego) w czasopiśmie „Rzeczpospolita”:

Amerykańskie uniwersytety coraz bardziej przypominają państwa policyjne pod dyktandem poprawności politycznej. Panuje ostra cenzura, narzucana jest wszędzie bezwzględna polityka tożsamości grupowej [...]. Z prawa do swobody wypowiedzi mogą korzystać tylko grupy »mniejszościowe« – to znaczy te, które uważają się za »nieuprzywilejowane« – i tylko ci ich członkowie, którzy myślą poprawnie. Nawet próba obrony prawa do wolności słowa dla wszystkich naraża na przykrości w formie natychmiastowego zakrzykiwania i oskarżenia o rasizm, jeśli jest podejmowana przez członka »uprzywilejowanej« grupy (Kołakowska, 2018).

3) Poprawność polityczna jako przejaw zachowania konformistycznego.

Przykład 1. Aleksander Hall (polityk i historyk, nauczyciel akademicki, minister w rządzie Tadeusza Mazowieckiego, poseł na Sejm I i III kadencji, Kawaler Orderu Orła Białego) w wypowiedzi dla „Gazety Wyborczej”:

Oczekiwałem od opozycji, by nie wpadła w pułapkę nieporuszania tematów trudnych, zachowywania poprawności politycznej, która będzie dobrze przyjmowana w zachodnich pismach, w środowiskach opiniotwórczych, ale u polskich wyborców skaże ją na przegraną. Opozycja musi pozyskać przeciwnego Polaka, przekonać

go, że będzie pilnować nie tylko wolności, ale także bezpieczeństwa (Górlikowski, 2016).

Przykład 2. Fragment artykułu Aleksandry Jakubowskiej (publicystka i dziennikarka, rzeczniczka prasowa rządu Józefa Oleksego i rządu Włodzimierza Cimoszewicza, w latach 2001–2003 wiceministra kultury, w latach 2003–2004 szefowa gabinetu politycznego premiera Leszka Millera, posłanka na Sejm III i IV kadencji) na łamach portalu „wPolityce.pl”:

W sieci znalazłam taki rysunek z dymkami, w stylistyce amerykańskich reklam z lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku: mała dziewczynka pyta mamę »Co to jest poprawność polityczna?« i słyszy w odpowiedzi: »To jest wtedy, kiedy rezygnujesz z własnego zdania, by przypodobać się jakimś dupkom«. I na dzisiaj to jest najlepsza definicja tego zjawiska... (Jakubowska, 2018).

Przykład 3. Wykład Andrzeja Bryka (prawnik, historyk prawa, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego) na konferencji pod patronatem Krajowej Sekcji Nauki NSZZ „Solidarność” w 2019 roku w Krakowie:

Zakaz krytyki kogokolwiek i czegokolwiek poza oficjalnie przez polityczną poprawność zdefiniowanego wroga danego dnia, staje się nieprzekraczalnym uniwersyteckim *savoir-vivre*, stąd żądanie afirmatywnego »włączenia« każdej tożsamości i poglądu. [...] Sprawa Adamsa to jeden z objawów szerszego zjawiska wymuszania na uniwersytetach zachodnich konformizmu wobec liberalnej ortodoksji wśród kadry, jak i studentów. Proces zaczyna się od redefinicji języka i odwracania znaczeń, przechodząc w instytucjonalne, strukturalne zabezpieczenie hegemonii kulturowej. Nawet racjonalna argumentacja narażona jest na potencjalne represje zrujnowania karier, zdrowia czy finansów w przypadku pozwów sądowych, a nawet przymusowego skierowania na warsztaty »wrażliwości« jako warunku kontynuowania studiowania lub zatrudnienia (Bryk, 2019).

Przykład 4. Wypowiedź Stanisława Janeckiego (dziennikarz i publicysta, związany z portalem internetowym „wPolityce.pl” i tygodnikiem „W Sieci”):

Dyktat i szantaż politycznej poprawności wpływającej na wybory i wyborców bazował nie tylko na terroryzowaniu i zastraszaniu, ale także na grze aspiracjami oraz hierarchiami pozycji społecznej oraz prestiżu. Ten, kto nie ulegał dyktatowi poprawności, odcinał sobie różne życiowe szanse, był narażony na poniżanie czy wy-

kluczenie, także kulturowe oraz towarzyskie. Był po prostu kimś gorszym i obcym, czasem odgradzanym swego rodzaju kordonem sanitarnym. To działało konformizująco i oportunistycznie [...]. Uleganie dyktatowi i szantażowi poprawności, także przy urnie, miało też praktyczne konsekwencje: o wiele łatwiej było zrobić karierę, znaleźć dobrą pracę, awansować czy zająć wysokie miejsce w hierarchii prestiżu, gdy się płynęło z prądem. Łatwiej się po prostu żyło (Janecki, 2019).

4) Poprawność polityczna jako norma obyczajowa i etykieta.

Przykład 1. Magdalena Środa (etyczka, filozofka, publicystka, profesorka Uniwersytetu Warszawskiego) w rozmowie z Ewą Skrabacz i Kamilem Minkerem dla czasopisma „Dyskurs”:

Normy etykiety są normami związanymi z pewnymi cnotami perfekcjonistycznymi. Zasady poprawności politycznej – w pewnym sensie też. [...] najważniejszą funkcją tych norm etykietałnych jest funkcja społeczna, polegająca na łagodzeniu obyczajów, na eliminowaniu pewnych napięć, konfliktów, upokorzeń, dyskryminacji (Skrabacz, Minker, 2006, s. 100).

Przykład 2. Wypowiedź Marcina Króla (filozof, historyk idei, publicysta, profesor Uniwersytetu Warszawskiego) dla „dziennika.pl”:

Zasada poprawności politycznej polega bowiem na tym, że gdyby nie istniały pisane i niepisane nakazy tworzące ową poprawność oraz gdyby nie istniało represyjne prawo, ludzie zachowywaliby się jak w hobbesowskim stanie wojny. Poprawność polityczna – jak się często powtarza – dotyczy w szczególności kwestii religii, płci, rasy oraz przynależności etnicznej. Ma ona uniemożliwiać nam formułowanie opinii lub roszczeń, które byłyby poniżające czy obraźliwe wobec innych ludzi albo zmierzałyby do podporządkowania ich naszej woli. [...] Następny powód, dla którego poprawność polityczna jest czymś niezbędnym, to pluralistyczny charakter naszego społeczeństwa i niewspółmierność wartości, które się w jego obrębie ceni (Król, 2007).

Przykład 3. Wypowiedź Włodzimierza Gruszczyńskiego (językoznawca, profesor Uniwersytetu SWPS i Instytutu Języka Polskiego PAN) w wywiadzie dla „Gazety Wyborczej”:

Moim zdaniem poprawność polityczna w przestrzeni publicznej nie jest niczym nagannym. Wręcz przeciwnie. A problemy biorą się stąd, że do tego terminu została

przyczepiona jakaś łatka, trochę podobnie, jak wcześniej stało się ze słowem »gender«. [...] Generalnie mówimy o takim typie postawy: mów poprawnie politycznie, czyli tak, żeby nie zrobić drugiemu krzywdy moralnej czy emocjonalnej swoimi słowami. To jedna z zasad komunikacji Grice’a: mów tak, żeby drugiej stronie było w miarę możliwości przyjemnie. [...] dla ludzi, którzy stosują się do zasad poprawności politycznej, jest to tak naturalne, że nie przychodzi im do głowy, żeby pisać artykuły o tym, że to wspaniała sprawa (Buczak, 2016).

Powyższe kategorie nie obejmują wszystkich stanowisk, ich granice nie są też jednoznacznie określone i niejednokrotnie się przenikają – poprawność polityczna jest często definiowana zarówno jako cenzura, jak i zachowanie konformistyczne. Pokazują również, jak różnorodnie jest interpretowana; poprawności politycznej przypisuje się skrajne wartości – od negatywnej siły mającej moc sprawczą niszczenia cywilizacji, po pozytywny mechanizm chroniący przed przemocą. Według Adama Szahaja taka polaryzacja poglądów wynika z przyjęcia dwóch różnych stanowisk epistemologicznych i odmiennego pojmowania stosunku języka do rzeczywistości:

Przeciwnicy zakładają milcząco coś, co możemy nazwać epistemologią tradycyjną lub modernistyczną. W myśl jej założeń język odbija rzeczywistość, jest lustrem, w którym przegląda się niejako istniejący niezależnie od niego świat. Jego zadaniem jest jedynie prawdziwie nazwać to, co istnieje, czynić to maksymalnie wiernie i wystrzegać się wszelkich dwuznaczności. Zakłada się tutaj, że na istnienie owego świata niezależnego od języka nie ma już wpływu to, co myślą sobie o nim ludzie. Świat zatem jest, jaki jest, bez względu na ludzką świadomość, język zaś jako neutralne medium jego odwzorowania może i powinien zawrzeć w sobie fakt owej obiektywności i niezależności. obrońcy politycznej poprawności bazują na przekonaniu, że główną funkcją języka jest czynienie czegoś w świecie, przede wszystkim świecie społecznym i kulturowym. Mówić to działać, a nie odwzorowywać jakąś niezależnie od świata istniejącą rzeczywistość, czy to o charakterze przyrodniczym, czy też społecznym. Wedle tej koncepcji język nie kopiuje świata, lecz w pewnym sensie go kreuje (Szahaj, 2010, s. 156–157).

3.3.2.3 Media społecznościowe. Media społecznościowe dostarczają ogromnego materiału do analizy pojęcia poprawności politycznej, pojawia się ono często na wielu stronach, blogach i portalach. Z tego względu materiał badawczy został ograniczony – poniższa analiza opiera się na przykładach zaczerpniętych z portalu „Wykop.pl”. Wybór portalu jest podyktowany dwoma względami: 1) „Wykop.pl”

jest jednym z najpopularniejszych polskich portali internetowych o bardzo szerokim zakresie tematycznym; 2) W 2012 roku ukazał się artykuł Filipa Nalaskowskiego „Ten zły, którego nie ma”, w którym autor bada użycie nazwy *poprawność polityczna* przez użytkowników „Wykopu”. Porównanie wyników z 2011 roku z wynikami z 2020 roku pozwala prześledzić ewolucję rozumienia pojęcia.

„Wykop.pl” został założony w 2005 roku i jest tworzony przez jego użytkowników, którzy „wykopują” ciekawe informacje z Internetu i umieszczają je na portalu, dodając do nich swój własny tytuł i krótki komentarz, oceniany następnie przez innych użytkowników. W 2011 roku portal zajmował 26. miejsce w rankingu polskich stron internetowych. Tematyka wpisów jest bardzo szeroka, obejmuje kwestie społeczne, muzykę, film, gry komputerowe, jak również zagadnienia z dziedziny nauk ścisłych, które wymagają dużej wiedzy ogólnej i często dobrej znajomości języka angielskiego. „Wykopowicze”, jak pisze Nalaskowski, „swoim poziomem stanowią, pod wieloma względami, elitę polskiej sieci” (Nalaskowski, 2012, s. 216). Przeprowadzona przez Nalaskowskiego analiza najpopularniejszych wpisów, w których tytułe znajdował się zwrot *poprawność polityczna*, pokazuje, że w 2011 roku nie było ani jednego wpisu, który przypisywałby idei politycznej poprawności wartość pozytywną. Polityczna poprawność jest przez internautów ośmieszana, pokazywana jako niebezpieczeństwo i zagrożenie, jako idea, której realizacja wykracza poza kontekst jedynie językowy; jest też ukazywana jako absurd i błąd sytemu prawnego, jako narzędzie manipulacji społeczeństwem i jako przeciwieństwo wolności słowa (Nalaskowski, 2012, s. 218–219).

8 lat później popularność portalu była nadal bardzo wysoka, 1 maja 2020 roku znajdował się on na 27. miejscu w rankingu polskich stron internetowych, między „netflix.com” a „filmweb.pl”, o kilka miejsc wyżej niż np. „iPKO”, „naszemiasto.pl” i „otodom.pl” (SimilarWeb), chociaż od 2011 roku zasadniczo zmienił się profil jego odbiorców. W 2018 roku ujawniono, że niektórzy użytkownicy posługiwali się portalem w celu rozpowszechniania pornografii dziecięcej i wielu dotychczasowych „wykopowiczów” przestało portal odwiedzać.

Analiza wpisów, które pojawiły się na „Wykopie” od 1 stycznia 2019 roku do 31 maja 2020 roku, pokazuje, że percepcja pojęcia i idei poprawności politycznej nie zmieniła się od końca 2011 roku. W czasie analizowanych 17 miesięcy na portalu umieszczono 49 wpisów, w których tytułe (24 wpisy) lub w krótkim komentarzu wyświetlonym pod tytułem (25 wpisów) pojawił się zwrot *polityczna poprawność*. Do zbioru analizowanych tekstów włączone zostały także dwa wpisy, które w tytule zawierały jedynie słowo *poprawność*, ale implikowały odniesienie do poprawności politycznej, jak również jeden wpis zawierający zwrot *niepoprawność polityczna*. Wśród 49 wpisów tylko jeden nie odnosił się do poprawności politycznej jako

do zjawiska negatywnego i dotyczył, według jego autora, nieuzasadnionego lęku przed PC: „Jest 2019 rok... a ludzie wciąż boją się politycznej poprawności” (Michochnik, 2019). Pozostałe wpisy użytkowników wartościują polityczną poprawność jako zjawisko negatywne. Wpisy zostaną omówione poniżej zarówno pod względem tematu, jak i pod względem występowania w związkach wyrazowych.

Wśród wypowiedzi można wyodrębnić pięć głównych kategorii tematycznych, wokół których koncentrowali się „wykopowicze”. Niektóre wypowiedzi przynależą do więcej niż jednej kategorii, poniższy podział przypisuje każdą wypowiedź tylko do jednej kategorii tematycznej.

- 1) **Cenzura i ingerencja w swobodę działań i wypowiedzi** (10 przykładów). Wpisy w większości dotyczą usuwania postów i filmów na YouTube oraz modyfikacji treści dank memów i reklam. Dwa wpisy wyrażają rozczarowanie zachowaniem Krzysztofa Piątka, który po strzeleniu gola w meczu z drużyną izraelską nie wykonał „pistoletowej cieszynki” ze względu na polityczną poprawność. Dwa wpisy nawiązują do kwestii etnicznych – zmiany etnonimu *Cyganie* na *Romowie* w nagłówku artykułu w „Wirtualnej Polsce” i usunięcia wizerunku „Indianki” z amerykańskiego pudełka z masłem.
- 2) **Kreowanie fałszywego wizerunku społeczeństwa i sprzecznej z rzeczywistością narracji wokół atrybutów płci i przynależności etnicznej** (9 przykładów). Trzy wpisy dotyczą obecności kobiet (lub jej braku) w zawodach i na stanowiskach tradycyjnie zdominowanych przez mężczyzn (NASA, CEO), dwa działań skierowanych na niewskazywanie na płeć, trzy sztucznie kreowanej reprezentacji mniejszości w filmach, grach i reklamach, a jeden lęku przed negatywnym opisem grup etnicznych innych niż większościowe.
- 3) **Fizyczne zagrożenie życia i zdrowia jako rezultat poprawności politycznej** (częściowo związane z kategoriami pierwszą i drugą) (4 przykłady). Dwa wpisy dotyczą pomijania „narodowości” koronawirusa i związanego z tym braku odpowiednich działań prewencyjnych, a dwa bierności władz wobec przemocy fizycznej (gwałt i pedofilia) w sytuacjach ujawniających przynależność etniczną lub religijną przestępców.
- 4) **Zanik poczucia humoru** (4 przykłady). Wszystkie wpisy odnosiły się krytycznie do tendencji usuwania z mediów elementów humorystycznych, które potencjalnie mogłyby obrazić grupę odbiorców, której żart dotyczy.
- 5) **Poprawność polityczna jako zagrożenie dla ciągłości tradycji** (3 przykłady). Poprawność polityczna jest tu ukazana jako próba obalenia wartości chrześcijańskich, tradycji bożonarodzeniowej, ale też przyczyna zaniecha-

nia tradycyjnych rytuałów sportowych ze względu na sztucznie promowaną wrażliwość kulturową.

Pojedyncze wpisy definiowały poprawność polityczną jako nową formę totalitaryzmu (wywiad ze Slavojem Žižkiem), pochodną kulturowego marksizmu, narzędzie propagandy oraz narzędzie globalizacji, która niszczy Europę. W komentarzach internautów przewijał się przede wszystkim ton ironiczny, podkreślający absurdalność i groteskowość poprawności politycznej. Poszczególne, mniej liczne wypowiedzi cechowały lęk i zagrożenie.

Dodatkowa analiza związków wyrazowych potwierdziła powyższe kategorie tematyczne i uzupełniła je o kolejne. Związki wyrazowe, w których skład wchodzi fraza *polityczna poprawność*, sugerują:

- 1) unicestwienie: „pożera”, „niszczy” (2x), „zabija”, „gdyby nie poprawność polityczna, włoskiej tragedii udałooby się uniknąć”;
- 2) zagrożenie: „przeraża”, „hamuje [działania policji w obronie obywateli]”, „umożliwia działalność gangom pedofilii”;
- 3) zdradzieckość: „wkrada się”;
- 4) atak: „[jest] w ofensywie”;
- 5) niepohamowane rozprzestrzenianie się: „ma się dobrze”, „nie zna granic”, „strach pomyśleć, do czego posunie się za parę lat”, „postępuje”, „sięgnęła [nawet] do rolników”;
- 6) przymus lub zakaz: „musi być!”, „[PC] by nie pozwoliła”, „[jest] poprawnościowym kneblem”, „PC level polski katolicyzm”;
- 7) jest cechą nieracjonalnych i groteskowych zachowań: „żenująco śmieszna”, „wzięła górę nad zdrowym rozsądkiem”, „połknęła własny ogon”;
- 8) niezrównoważenie: „oblęd lewactwa amerykańskiego”.

Zbieżne konkluzje dotyczące odbioru pojęcia poprawności politycznej przedstawiła Dorota Garbicz-Stodolna w artykule omawiającym inny gatunek mediów społecznościowych – memy. W 2018 roku autorka poddała analizie jakościowej internetowe memy dotyczące działania poprawności politycznej i wyodrębniła 5 kategorii – pokrywają się one z kategoriami wyodrębnionymi wśród wypowiedzi użytkowników portalu „Wykop.pl”:

- 1) Zastąpienie normalności nienormalnością;
- 2) Generowanie irracjonalnych zachowań;
- 3) Bezpośrednia przyczyna przestępstw;
- 4) Zakłamywanie historii i przeinaczanie faktów;
- 5) Zastosowanie żartu – jedyna kategoria, w której poprawności politycznej nie przypisuje się wartości ujemnej; celem żartu jest wyłącznie rozbawienie odbiorcy (Garbicz-Stodolna, 2019, s. 68–72).

Zestawienie wyników trzech różnych analiz dotyczących percepcji pojęcia poprawności politycznej w mediach społecznościowych pokazuje, że społeczny odbiór pojęcia jest niemalże całkowicie negatywny. Podobnie jak w wypowiedziach znanych ludzi nauki, polityki, mediów zjawisko poprawności politycznej jest rozumiane jako mechanizm zakłócający zdrowe funkcjonowanie społeczeństwa. Szczególnie istotna jest kategoria wyodrębniona przez Garbicz-Stodolną – poprawność polityczna zastępuje „normalność nienormalnością”. W tym kontekście debata wokół użycia etnonimów *Cygan* i *Rom* nabiera innego znaczenia. Zastępowanie egzoetnonimu endoetnonimem przy jednoczesnym wskazaniu na mechanizmy poprawności politycznej odbiera zmianie nazwy jej pozytywny charakter: *Cygan* jest „normalny”, a *Rom* już nie.

3.3.3 *Cygan* i *Rom* w pułapce negatywnej konotacji pojęcia poprawności politycznej. Użycie etnonimów *Cyganie/Romowie* jako przykładu mechanizmu działania poprawności politycznej jest w dyskursie publicznym tak częste, że wpisanie w wyszukiwarkę Google hasło: <„poprawność polityczna” *Cygan*> generuje 16 stron przykładów zaczerpniętych z artykułów naukowych, słowników internetowych, prasy i mediów społecznościowych. W publikacjach naukowych dotyczących zagadnień romskich, które zostały wydane drukiem na początku obecnego stulecia, również pojawia się wyjaśnienie użycia etnonimu *Romowie* w kontekście poprawności politycznej. Nawet w wyśmienitym tłumaczeniu kluczowej pozycji w literaturze romologicznej, książki Angusa Frasera „Dzieje Cyganów”, tłumaczka Ewa Klekot zaznacza w przypisie na pierwszej stronie wstępu: „Autor używa określenia »Cygan (Cyganie)«, choć współcześnie w niektórych krajach (także w Polsce) coraz powszechniej stosowane jest słowo »Rom (Romowie)« – zgodnie z zasadą poprawności politycznej i wolą działaczy cygańskich” (Fraser, 2001, s. 11).

W poprzedniej części rozdziału omówiona została konotacja pojęcia poprawności politycznej w języku polskim na wybranych przykładach ze środków masowego przekazu, z uwzględnieniem mediów społecznościowych. W tej części pracy zostaną omówione przykłady przedstawiające wzajemną relację poprawności politycznej i etnonimów *Cygan* i *Rom* w publicznych wypowiedziach osób reprezentujących ośrodki i instytucje o charakterze edukacyjnym, których opinie mają wpływ na kształcenie społeczeństwa; pierwsza grupa przykładów obejmuje wypowiedzi specjalistów zajmujących się tematyką romską. W przytoczonych cytatach z lat 2003–2020 określenie *poprawność polityczna* i jego warianty zostały wyłuszczone przez autorkę niniejszej pracy.

3.3.3.1 Wypowiedzi i publikacje bezpośrednio dotyczące tematyki romskiej

1) Lech Mróz (etnolog, etnograf, cyganolog/romolog, profesor Uniwersytetu Warszawskiego) w monografii „Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospoli-

tej XV–XVIII” i w rozmowie z Dariuszem Barańskim, reporterem „Gazety Wyborczej”, na konferencji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim (obecnie Akademia im. Jakuba z Pradyża w Gorzowie Wielkopolskim) z okazji ćwierćwiecza festiwalu „Romane Dyvesa”:

Poprawność polityczna wyrażająca się używaniem słowa »Rom« zamiast »Cygan« nie jest zjawiskiem powszechnym. Szczególnie nasiliło się ono w krajach Europy środkowowschodniej w ostatnim dziesięcioleciu. W Europie zachodniej nadal w powszechnym użyciu jest słowo »Cygan« i jego odpowiednik: Tsigane, Zigenare, Zigeuner, Zingaro etc.; nie jest to powodowane brakiem szacunku dla przedstawicieli tej zbiorowości, raczej brakiem przekonania co do celowości zmiany (Mróz, 2001a, s. 13). **Poprawność polityczna**, gorliwość w posługiwaniu się terminologią uznawaną za najwłaściwszą, pozostaje w wyraźnej sprzeczności z przyzwyczajeniami, z powszechnością używania tradycyjnego określenia, a także nie przystaje do wymogów rynkowych (Barański, 2013).

2) Agnieszka Caban (kulturoznawczyni, animatorka kultury, wiceprezesa Radomskiego Stowarzyszenia Romów „Romano Waś”, redaktorka naczelna „Kwartalnika Romskiego”) w artykule w „Piśmie Folkowym”:

Skąd się wzięła jednak nazwa Rom? Czy w ogóle jest potrzebna? Otóż jak wspominałam na początku, staje się ona coraz modniejsza. W programach telewizyjnych, gdzie porusza się jakikolwiek temat związany z mniejszością cygańską, zawsze mówi się Romowie. Wszelkie środki przekazu, starając się być **poprawne politycznie**, posługują się już tylko tą nazwą. [...] Używając więc zwrotu Rom, Romowie, oddajemy nie tylko szacunek osobom pochodzenia romskiego, gdyż uznajemy ich za członków pewnej grupy narodowej oraz przyznajemy, że są oni odrębną wspólnotą rządzącą się swoimi prawami, mającą własne obyczaje i możliwość ich obrony. Zwrot ten, w takim samym stopniu odnoszący się więc do ojczystego języka Cyganów, jest wyrazem szacunku i pewnego uznania wielowiekowej, cygańskiej kultury (Caban, 2007).

3) Adam Bartosz (etnograf, cyganolog/romolog, wykładowca akademicki, działacz społeczny, dyrektor Muzeum Okręgowego w Tarnowie w latach 1980–2012, założyciel Muzeum Romskiego w Tarnowie) w wywiadzie dla „culture.pl”:

A.B.: Ja tak dawno i tak głęboko wlażłem w to romskie środowisko, że szybko przestałem być badaczem. Nigdy nie prowadziłem zdyscyplinowanych, naukowych ba-

dań. Po prostu żyłem w tym środowisku dość blisko i intensywnie, więc z czasem aż do przesady identyfikowałem się z Cyganami.

B.S.: Co Panu daje ta bliskość?

A.B.: Nie muszę zwracać uwagi na **polityczną poprawność**. Mogę mówić o Cyganach szczerze i prawdziwie (Staszczyszyn, 2020).

4) Marcin Szewczyk (politolog, europeista, romolog, medioznawca, profesor Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie):

W dalszej części opracowania, ze względu na wymogi **poprawności politycznej** oraz konieczność wyjścia naprzeciw oczekiwaniom aktywnej części dyskryminowanej grupy, autor konsekwentnie posługuje się określeniem Romowie w stosunku do wszystkich grup Cyganów (Szewczyk, 2016b, s. 30). [...] Jak wspomniano już wcześniej, swoście rozumiana **poprawność polityczna** nakazuje przyznać, że ich nomadyzm był i jest wymuszony (s. 51). [...] Skoro **poprawność polityczna**, sięgając języka, wymusza pewne konkretne zmiany w naszym podejściu, przez co w języku polskim nie należy używać określenia Cyganie (a także nacechowanego negatywnie jedynie za sprawą procesów związanych z **poprawnością polityczną** – Murzyn), to należy postępować konsekwentnie (s. 85).

5) Maja Biernacka (socjolożka i tłumaczka, adiunktka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku, wykładowczyni w Collegium Civitas):

W Polsce wyraz »Cygane« zasadniczo jest eliminowany z uwagi na to, że uznaje się go za obraźliwy, archaiczny i **niepoprawny politycznie**, w Hiszpanii jest natomiast nieco inaczej. Pojęcie *gitano*, które jest jego dokładnym odpowiednikiem, funkcjonuje nie tylko w języku codziennym, dyskursie publicznym, ale też stosowane jest w aktach normatywnych oraz przez organy administracji rządowej. Należy zaznaczyć, że również w Hiszpanii cygańskość kojarzy się przede wszystkim z wykluczeniem i wieloma problemami społecznymi, takimi jak chroniczne bezrobocie czy kryminalizacja itd. (Biernacka, 2017, s. 110).

6) Jacek Kunikowski (dziennikarz, współautor podręcznika na temat Romów w Kowarach):

Obecnie **poprawność polityczna** skłania, żeby pisać o potomkach przybyszów z północno-zachodnich Indii używać słowa Romowie. Kłopot w tym, że nie wszyscy utożsamiają się z tą nazwą [...]. W tym miejscu nie mogę się powstrzymać od pewnej dygresji: obowiązująca **poprawność** językowa zaleca zastępowanie wszystkiego,

co cygańskie, słowem romski. Łatwo wpaść w pułapkę i kobietę nazwać »Romką«, chociaż kobieta to Romni. Polsko brzmiące słowo »Romka« jest w tym przypadku mało eleganckie i przede wszystkim niepoprawne» (Kunikowski, 2010, s. 55–56).

3.3.3.2 »Cygan« i »Rom« jako ilustracja poprawności politycznej. Wypowiedzi i publikacje niedotyczące tematyki romskiej

1) Magdalena Środa (etyczka, filozofka, publicystka, profesorka Uniwersytetu Warszawskiego):

Poprawność polityczna chroni przede wszystkim osoby należące do grup trwale dyskryminowanych, stereotypizowanych, pogardzanych, takich jak Cyganie, kalecy, Murzyni, »polaczkowie« – a według Eco – również śmieciarze czy sprzątaczk. Jej celem jest zastąpienie krzywdzących zwrotów czy stereotypów określeniami neutralnymi (Rom, niepełnosprawny itp.) (Środa, 2016).

2) Katarzyna Kłosińska (socjolingwistka, etnolingwistka, profesorka Uniwersytetu Warszawskiego, członkini (od roku 2019 przewodnicząca) Rady Języka Polskiego przy Prezydium PAN):

Otóż w dyskusji na temat **poprawności politycznej** i mowy nienawiści podkreśla się, że często nazwy narodowości, określenia koloru skóry, nazwy wyznawanej przez ludzi religii itp. są niepotrzebnie używane w kontekstach stygmatyzujących. [...] Uważa się (słusznie), że w wielu sytuacjach [...] nie są (one) istotne, a wskazywanie na nie wynika jedynie z chęci zaznaczenia swojej wyższości. W związku z tym wiele nazw odnoszących się do »innych« (Ukrainiec, Murzyn, Cygan itd.) jest dodatkowo obciążanych negatywnymi konotacjami. W swej poradzie starałam się pokazać, że to właśnie nie »**poprawność polityczna** narzucona przez mniejszość« – jak to ujęła pani Maria Kazimierczak, bo nie są to moje słowa – sprawia, że odchodzi się od używania nazwy Murzyn, lecz – co wyraźnie napisałam w ostatnim zdaniu – zwykła ludzka życzliwość (Kłosińska, 2020).

3) Jerzy Bralczyk (językoznawca, specjalista w zakresie języka mediów, profesor nauk humanistycznych, wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu SWPS, członek (od roku 2007 wiceprzewodniczący) Rady Języka Polskiego przy Prezydium PAN) w rozmowie z Ireneuszem Białkiem dla Stowarzyszenia IDOL zarejestrowanej w styczniu 2006 roku w Warszawie, a następnie zaprezentowanej 20 stycznia na konferencji „Osoby niepełnosprawne w społeczeństwie wiedzy” oraz w książce „500 zdań polskich”:

Czasami takie stereotypy wiążą się z nazwami narodowości, które po jakimś czasie ulegają pewnym zmianom – muszą, nie muszą – trudno powiedzieć, ale na przykład w tej chwili obserwujemy taką zmianę konotacji słowa Cygan, które oznaczało narodowość. Teraz uznaje się je za mniej eleganckie, mniej **poprawne politycznie**. Używamy bowiem raczej słowa Rom. Czy to dużo zmieni – trudno powiedzieć. Może się okazać, że po jakimś czasie słowo Rom będzie takim samym nośnikiem stereotypu jak dzisiaj słowo Cygan. [...] W tej chwili użycie tego słowa dla określenia narodowości jest prawie niemożliwe (Białek, 2006).

W ogóle Cyganów już nie ma. Są **poprawniejsi politycznie** Romowie. Zrozumiałe, że nacje mają prawo do własnych, wybranych przez siebie nazw, a w tym przypadku liczne skojarzenia mogą się nie podobać: i cyganienie, i ocyganianie, i cygaństwo. Godzimy się na Romów i nawet nam się to podoba, choć pojawiają się wątpliwości, czym to dziecięciem jest miłość i czy trzeba jeść teraz pieczeń po romsku. Pewnie gdzieś we frazeologii, nie tylko tej nieprzychylnej, trochę Cyganów zostanie (Bralczyk, 2015, s. 126).

4) Marek Łaziński (językoznawca, profesor Uniwersytetu Warszawskiego) w artykule w tygodniku „Polityka” na temat dyskusji wokół etnonimu *Murzyn*:

Istnieją dwie drogi rozwiązania problemu słowa obciążonego złymi konotacjami. Można stopniowo pozbywać się złych skojarzeń, można zamienić słowo na inne. Pierwszą drogą poszło słowo *Żyd* – wciąż niewolna od negatywnych konotacji, ale jednocześnie neutralna i podstawowa nazwa narodowości. [...] [Mechanizm zastąpienia zastosowaliśmy] wobec słowa *Cygan*, które zresztą do dziś ma wielu obrońców. [...] ten spór jest elementem szerszego dyskursu **poprawności politycznej** (nie wdając się w szczegółowe rozróżnienia, można też mówić o komunikacji inkluzywnej lub niewykluczającej). [...] **poprawność polityczna** jest po prostu przeniesieniem zasad grzeczności z poziomu indywidualnego na poziom międzygrupowy (Łaziński, 2020, s. 70).

5) Jadwiga Witek (publicystka), Zbigniew Żmigrodzki (bibliotekoznawca, publicysta, profesor Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach):

Polityczna poprawność zmusza do określania nacji cygańskiej mianem Romów, choć od wieków byli przecież Cyganami (Witek, Żmigrodzki, 2003, s. 24).

6) Janina Fras (politolożka, profesorka Uniwersytetu Wrocławskiego):

Za formę tabu językowego można uznać **poprawność polityczną**. Postawa tak nazywana [...] przejawia się bowiem w takim dobieraniu słów w wypowiedziach publicznych, aby nie obrazić żadnego z członków szeroko pojmowanych mniejszości (narodowych, seksualnych itd.) i grup uznanych za dyskryminowane. W ramach **politycznej poprawności** obowiązuje zakaz użycia zarówno określeń obraźliwych (np. *żydziak*, *parch*, *pedał*), jak i tych, które mogą być za takowe uznane (np. *Cygan*, *homoseksualista*, *ślepiec*), i zastępowanie ich neutralnymi (np. *Rom*, *gej*, *sprawny inaczej*) (Fras, 2009, s. 319).

7) Marta Chechłowska-Lipińska (politolożka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu):

Zarówno w dyskursie publicznym ostatnich lat, jak i w środowisku naukowym, zwłaszcza na Zachodzie, wszechobecne stało się pojęcie **poprawności politycznej**. W Polsce przybrało ono swoistą postać, aczkolwiek określenia »kaleka« czy »Cygan« intensywnie wypierane są z naszego słownika na korzyść słów »niepełnosprawny« i »Rom«. Systematycznie kurczy się zakres wolności słowa, trzeba mieć bowiem na uwadze, czy nie urazimy kogoś ze względu na jego płeć, rasę, wygląd czy prezentowane poglądy (Chechłowska-Lipińska, 2013, s. 9).

8) Radosław Markowski (socjolog, politolog, profesor Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk i Uniwersytetu SWPS, członek Rady CBOS) w rozmowie z dziennikarzem Piotrem Kalwasem dla „wiadomości.onet.pl”:

P.K.: »Dziś prawdziwych Cyganów już nie ma«, pisała Osiecka, a Anna German śpiewała o »cygańskim wozie«... Teraz już tak nie wypada, dlaczego?

R.M.: W wielu dziedzinach postępujemy coraz sensowniej, uczciwiej i jesteśmy po prostu bardziej wrażliwi. Wokół tych tradycyjnych terminów narosło wiele złego i potrzebne było swoiste »nowe otwarcie«. Zostawmy na chwilę Cyganów i Murzynów [...] oświeceniowy, liberalny trend tolerancji i wrażliwości wobec odmienności wygrywa [...].

P.K.: Ale, wie pan, wielu to strasznie denerwuje. Znowu wraca ten kaganiec. I oni, ci »**niepoprawni**«, a to są miliony, na złość takiej **poprawności**, oldskulowo mówią tylko »Cygan« i »Murzyn«. Na złość tym »**poprawnym**«. [...] bo to jest, według wielu, zmuszanie do zmiany języka używanego przez pokolenia [...].

R.M.: Jak im tak tęskno za wszystkim, co tradycyjne, to niech nie korzystają ze smartfonów, internetu, niech oficjalnie powiedzą, że nie chcą korzystać z tomografu komputerowego, kiedy ich życiu będzie coś groziło [...], tu byłaby cała lista technologicznych wynalazków (Kalwas, 2019).

W przytoczonych tekstach, obok poprawności politycznej, pojawiają się następujące uzasadnienia użycia w dyskursie publicznym etnonimu *Rom/Romowie*:

- 1) Odejście od określeń niosących negatywną konotację;
- 2) Uznanie prawa i woli działaczy romskich do wyboru samookreślenia;
- 3) Grzeczność przeniesiona z poziomu indywidualnego na poziom międzygrupowy;
- 4) Wyraz szacunku i uznania dla wielowiekowej kultury romskiej;
- 5) Uznanie Romów za członków grupy narodowościowej;
- 6) Moda i elegancja „poprawnościowego” języka.

Jednocześnie wiele wypowiedzi, zarówno cyganologów/romologów, jak i przedstawicieli innych dyscyplin naukowych, potwierdza wcześniej już opisaną negatywną konotację pojęcia poprawności politycznej w mediach społecznościowych. Działanie poprawności politycznej obejmuje nakaz, przymus, zakaz, wymuszenie, ograniczenie; poprawność polityczna „nakazuje”, „wymusza” (Szewczyk), „zmusza” (Żmigrodzki), jest formą „tabu językowego”, w ramach politycznej poprawności „obowiązuje zakaz” (Fras), systematycznie „kurczy się zakres wolności słowa” (Chechłowska-Lipińska), użycie słowa Cygan jest „prawie niemożliwe” (Bralczyk), a w łagodniejszej formie poprawność polityczna „skłania”, „zaleca” (Kunikowski). Wypowiedź Adama Bartosza sugeruje nieszczerłość jako konsekwencję akceptacji zasad poprawności politycznej „Nie muszę zwracać uwagi na polityczną poprawność. Mogę mówić o Cyganach szczerze i uczciwie”. Zestawianie pojęcia poprawności politycznej z innymi powodami użycia terminu *Rom* osłabia (jeśli nawet nie niweczy) racjonalność i siłę argumentu „za”. Pejoratywne nacechowanie zwrotu *poprawność polityczna* w świadomości potocznej i tendencje do używania go jako niedookreślonej, ale skutecznej broni ataku w debatach społecznych i politycznych nie skłania użytkowników języka do budowania pozytywnej konotacji wokół nazwy *Rom*, a tym samym wokół wizerunku samych Romów. Autorzy niektórych wypowiedzi wyraźnie sceptycznie odnoszą się do celowości wprowadzenia zmiany w języku (Mróz, Bralczyk, Łaziński), sugerują przemijający trend (Caban), składają go na karb polskiej nadgorliwości w posługiwaniu się terminem w porównaniu ze światem Zachodu (Mróz, Biernacka), wyrażają żal za przemijającą tradycją (Bralczyk, Żmigrodzki). W zacytowanych przykładach wyróżnia się wypowiedź Radosława Markowskiego, który odmawia używania nazw grup etnicznych w rozmowie

na temat poprawności politycznej, mimo usiłowań dziennikarza do pozostania w sferze stereotypowych skojarzeń.

Omówione przykłady wskazują na istnienie nacisku, przymusu, poczucia braku możliwości wyboru etnonimu i silnej potrzeby nie tyle wyjaśnienia, a wytłumaczenia się z dokonanego wyboru – wprowadzenie etnonimu *Romowie* odbywa się w atmosferze „języka pod przymusem”.

3.4 Podsumowanie – postulat rozłączenia pojęć w dyskursie na temat Romów

Przeanalizowany materiał pokazuje negatywne implikacje wprowadzenia do dyskusji na temat użycia endoetnonimu *Rom/Romowie* pojęcia poprawności politycznej. Równie negatywne konsekwencje ma mechaniczne włączenie do dyskusji na temat poprawności politycznej renominacji *Cygan* → *Rom* jako koronnego przykładu działania mechanizmu *PC*; sprowadza to debatę do kwestii językowej konwencji, do symbolicznego gestu okazywania szacunku lub nawet aktu nowomowy. Precyzowanie znaczeń, rozważania na temat „kiedy *Cyganie*, a kiedy *Romowie*” są równie ważne, co uzasadnione – nie powinniśmy zatracić ciągłości historycznej i kulturowego związku między oboma etnonimami – jeden nie istnieje bez drugiego. Tę ciągłość, wnikliwie i wrażliwie, przedstawiają i podkreślają wszystkie prace Lecha Mroza i Adama Bartosza. Jednocześnie obaj badacze w medialnej dyskusji na temat etnonimów odwołują się do poprawności politycznej, tym samym podważając zasadność wprowadzanej do języka zmiany. Obaj podkreślają konieczność istnienia silnej reprezentacji politycznej Romów na forum międzynarodowym – a przecież zaistnienie takiej reprezentacji byłoby niemożliwe lub bardzo trudne bez prób unifikacji nazwy w przypadku narodu nieterytorialnego. Dokonanie świadomego, opartego na wiedzy wyboru zastąpienia egzoetnonimu *Cyganie* endoetnonimem *Romowie* „ma wpływ na cały system języka, a z pewnością na jego większe obszary. Ponadto jeśli dane znaczenie wywiera istotny wpływ na sposób doświadczania jakiegoś szczególnie istotnego fragmentu rzeczywistości, możemy oczekiwać uchwytnych empirycznie zmian” (Nowicka, Witkowski, 2018, s. 186). Oddzielenie zagadnienia „*Cygan czy Rom*” od kontekstu poprawności politycznej może przynieść pozytywną zmianę w relacjach między Romami i społeczeństwem większościowym.

4. CYGANIE, CYGANIE/ROMOWIE, ROMOWIE. KRYTYCZNA ANALIZA WSPÓŁCZESNEGO DYSKURSU

Co kryje się w umyśle użytkowników języka, kiedy mówią *Romowie*? W jaki sposób nadawca, dokonując świadomego lub podświadomego wyboru między użyciem egzoetnonimu *Cygan* a endoetnonimu *Rom*, wyraża swój stosunek do mniejszości romskiej? Jak postrzegani są Romowie w XXI wieku i czego od nich oczekuje społeczeństwo większościowe? Jaką rolę wyznacza sobie w relacjach z grupami mniejszościowymi?

Te pytania znajdują się w centrum przeprowadzonej przeze mnie analizy współczesnego polskiego dyskursu medialnego. Badaniami objęłam zarówno teksty i wypowiedzi oficjalne, jak i szerokie spektrum mediów społecznościowych. Staram się ustalić, jaką tożsamość przypisuje się Romom i w jaki sposób stereotyp *Cygana* jest kontynuowany i przekształcany. Wyniki analizy omawiam następnie w kontekście dyskursu dotyczącego polskości – tożsamości polskiej grupy etnicznej jako większości oraz systemu wartości jej przedstawicieli²⁴. Badany materiał obejmuje ponad tysiąc tekstów zgromadzonych przy pomocy serwisu wyszukiwarki internetowej „Google Alerts” w ciągu 12 miesięcy, od 1 sierpnia 2019 roku do 31 lipca 2020

---

²⁴ Posługuję się terminem grupa etniczna zgodnie z definicją Thomasa Eriksena przyjętą w antropologii społecznej – większości są nie mniej „etniczne” niż mniejszości. Etniczność rozumiem jako tożsamość kulturowo-społeczną, odnoszącą się do relacji między grupami, które postrzegają się lub są postrzegane przez innych jako kulturowo odrębne (Eriksen, 1996, s. 28).

roku. Wybór takiego przedziału czasowego – pełen rok – był motywowany przede wszystkim dążeniem do uchwycenia możliwie najpełniejszego spektrum tematów. Były to zarówno wydarzenia cykliczne, omawiane w mediach w obrębie roku kalendarzowego (coroczne święta, uroczystości, wydarzenia kulturalne), jak i wydarzenia aktualne, które znalazły odbicie w dyskursie na temat Romów – zwycięstwo niespełna dwunastoletniej Romki, Viki Gabor, w konkursie Eurowizji Junior w 2019 roku oraz początek pandemii koronawirusa w 2020 roku.

4.1 Charakterystyka materiału badawczego

4.1.1 Metoda gromadzenia materiału. Wybór wyszukiwarki „Google Alerts” jako metody gromadzenia materiału był podyktowany możliwością uzyskania tekstów jak najbardziej różnorodnych, zarówno pod względem gatunkowym, jak i społecznym (wiek, płeć, grupa społeczna, miejsce zamieszkania, światopogląd autorów – poglądy polityczne i religijne). Do wyszukiwarki wprowadzone zostały hasła: „Cygan”, „Cyganie”, „Romowie”, „cygański”, „romski”, oraz dodatkowo „cygańsk”, „romsk”. Hasło „Rom” (liczba pojedyncza) zostało usunięte po dwóch tygodniach od utworzenia, ze względu na zbyt wysoką liczbę wyników wyszukiwania zawierających skrót ROM (*read-only memory* – pamięć tylko do odczytu) i brak odniesień do przedstawicieli romskiej grupy etnicznej, które nie pojawiałyby się również w wyniku wyszukiwania hasła „Romowie”. Ograniczone rezultaty przyniosło także wyszukiwanie hasła „Cygan” w liczbie pojedynczej, te same przykłady pojawiły się przy wyszukiwaniu hasła w liczbie mnogiej, z wyjątkiem nazwisk (Jacek Cygan, Iwona Cygan), nazw i imion zwierząt (w większości psów) oraz tytułów i tekstów operetek i popularnych piosenek („Baron Cygański”, „Graj piękny Cyganie”).

Informacje dotyczące wyników wyszukiwania były generowane automatycznie i dostarczane codziennie pocztą elektroniczną wraz z odnośnikami do bieżących wiadomości, ogłoszeń, blogów, portali społecznościowych, filmów i filmików wideo oraz komentarzy i dyskusji online. Z uzyskanego materiału utworzyłam za pomocą „Korpusomatu” następujące korpusy tekstów:

- 1) Pełen, całościowy korpus, dalej nazywany korpusem głównym, zawierający wszystkie teksty – realizacje dyskursu uzyskane w procesie wyszukiwania (1121 tekstów).
- 2) Korpusy dodatkowe, *stricte* językowe:
  - korpus C obejmujący teksty, w których użyte zostały jedynie leksemy *Cygan*, *cygański* i *po cygańsku* (245 tekstów);
  - korpus R obejmujący teksty, w których użyte zostały jedynie leksemy *Rom*, *romski* i *po romsku* (320 tekstów);

- korpus CR obejmujący teksty, w których autorzy używają leksemów *Cygan/Rom*, *cygański/romski*, *po cygańsku/po romsku* w obrębie tego samego tekstu (257 tekstów).
- 3) Korpusy robocze utworzone z tekstów dotyczących szczegółowych kategorii tematycznych lub gatunkowych: korpus „Viki Gabor”, korpus „Memy tekstowe i dowcipy” oraz korpus obejmujący jedynie teksty z mediów społecznościowych.

Informacje dla czytelnika, przepisy kulinarne, ogłoszenia kupno–sprzedaż i teksty zawierające przede wszystkim elementy pozajęzykowe (wizualne): memy obrazkowe, filmiki, filmy dokumentalne i fabularne również stały się częścią analizy, chociaż nie weszły do korpusów CR, C i R – różnorodność gatunkowa nie pozwoliła na włączenie ich do korpusu językowego. Do korpusów nie weszły także nazwiska, nazwy geograficzne, przezwiska, imiona zwierząt, tytuły i teksty piosenek do pobrania.

Tabela 5

Udział poszczególnych gatunków tekstów w korpusach C, R i CR

Gatunki tekstów	Materiał językowy	Teksty z korpusu C: <i>Cygan</i>	Teksty z korpusu R: <i>Rom</i>	Teksty z korpusu CR: <i>Cygan/Rom</i>
Teksty pisane: wiadomości, komunikaty prasowe, artykuły, komentarze, blogi, fora dyskusyjne, senniki, fragmenty powieści, memy tekstowe		245	320	257

Tabela 6

Klasyfikacja tekstów, które nie weszły do korpusów C, R i CR

Gatunki tekstów	Materiał językowy	Teksty zawierające wyłącznie leksem: <i>Cygan</i> (283)	Teksty zawierające wyłącznie leksem: <i>Rom</i> (3)	Teksty zawierające oba leksemy: <i>Cygan</i> i <i>Rom</i> (13)
Tytuły i teksty piosenek do pobrania		101	-	2
Memy obrazkowe i filmiki		58	1	-

4. CYGANIE, CYGANIE/ROMOWIE, ROMOWIE. KRYTYCZNA ANALIZA WSPÓŁCZESNEGO DYSKURSU

Neosemantyzmy, imiona zwierząt, przezwiska i ksywki z gier komputerowych	40	-	-
Przepisy, blogi i portale kulinarne	27	-	-
Tytuły arii operowych i operetkowych	26	-	-
Ogłoszenia: tytuły książek i filmów fabularnych	12	-	-
Ogłoszenia: tytuły publikacji z zakresu literatury przedmiotu	4	1	2
Reklamy	12	-	1
Filmy fabularne i animowane (cały film)	3	-	1
Filmy dokumentalne, edukacyjne i filmowe reportaże	-	1 ²⁵	7

Uzyskane w procesie wyszukiwania tekstów gatunki internetowe obejmują tradycyjne gatunki charakteryzujące się monologicznym typem interakcji: wiadomości, komunikat prasowy, fotoreportaż, recenzja, kazanie, artykuł prasowy, wywiad prasowy, powieść (fragmenty), film dokumentalny, internetowy sennik, filmik wideo, program telewizyjny i radiowy, ogłoszenie, reklama, hasło w krzyżówce, przepis w książce lub programie kulinarnym, oraz gatunki, u których podstaw leży dialogiczny typ interakcji: forum dyskusyjne, blog, mikroblog, linklog, wpis w mediach społecznościowych, quiz, mem oraz komentarz czytelnicy. W przypadku dialogicznego typu interakcji wszystkie wypowiedzi odnoszące się do początkowego tekstu, wpisu lub pytania potraktowane zostały jako jeden tekst. Otwarcie możliwości umieszczania komentarzy pod artykułem prasowym czyni z niego pierwszy głos dialogu. Wybór wyszukiwarki „Google Alerts” pozwolił również na zgromadzenie tekstów z lokalnych portali prasowych, dzięki czemu materiał poddany analizie jest bardziej reprezentatywny²⁶.

Wszystkie przytoczenia zaczerpnięte z analizowanego materiału są wyszczególnione za pomocą kursywy oraz cudzysłowu i cytowane wiernie, z zachowaniem ortografii i interpunkcji. Wyjątek stanowią dodane przez autorkę spacje w sytuacjach, kiedy dwa słowa łączyły się w sposób utrudniający ich zrozumienie, oraz

²⁵ Reportaż z romskiego kanału YouTube „*Romane Gila*”, bez polskiego tekstu.

²⁶ Spis wszystkich materiałów źródłowych analizowanych w rozdziale 4. znajduje się w załączniku A na stronie 219.

wielkie litery na początku zdań i znak kropki jako końca przytaczanego tekstu. Modyfikacje zostały wprowadzone tylko wtedy, kiedy nie zniekształcały znaczenia przytoczenia. Opis źródła, z którego pochodzi cytat, jest podany w nawiasach okrągłych bezpośrednio za cytatem według następującego klucza: rodzaj korpusu: CR, R, lub C / data: rok.miesiąc.dzień / źródło (skrót adresu)²⁷ / informacja o typie mediów: media oficjalne, oznaczone jako MO (afiliowane z oficjalną organizacją, instytucją, miejscowością, zwykle należące do monologicznego typu interakcji), lub media społecznościowe i komentarze czytelnicze, oznaczone jako MSK (indywidualne, bez oficjalnej afiliacji, zwykle należące do dialogicznego typu interakcji), np. (CR/2020.04.10/nczas/MSK).

4.1.2 Metoda opracowania materiału. Do analizy materiału zastosowana została Krytyczna analiza dyskursu (KAD), a przede wszystkim jej dwa nurty: krytyczno-historyczny (Ruth Wodak) i socjokognitywny (Teun van Dijk). Wybór podejścia historycznego był podyktowany specyfiką materiału – wzajemne zależności między etnonimami *Cygan* i *Rom* oraz ich derywatami wymagają uwzględnienia perspektywy diachronicznej i synchronicznej, zarówno w sytuacji kontekstowego rozdzielania zakresu użycia etnonimów, jak i ich wzajemnej wymiennosci. Analiza dyskursywno-historyczna jest również szczególnie użyteczna w badaniach tożsamości grup lub jednostek, w badaniach wizerunku większości i mniejszości etnicznych, narodowościowych, religijnych oraz historycznie uwarunkowanych relacji między nimi. Z ujęcia socjokognitywnego zaczerpnięta została teoria kontekstu jako modelu mentalnego. Metoda KAD (jakościowa) została uzupełniona badaniami frekwencyjnymi (metoda ilościowa) przy pomocy elektronicznej aplikacji „Korpusomatu”. Narzędzia „Korpusomatu” pozwoliły na opracowanie dużej ilości materiału językowego (wyszukiwanie, sortowanie, frekwencja) w celu potwierdzenia i dodatkowego wyodrębnienia najbardziej reprezentatywnych przykładów kolokacji, wyznaczających główne tematy w dyskursie dotyczącym mniejszości romskiej. Uzupełnienie metody KAD elementami lingwistyki korpusowej umożliwiło wyeliminowanie lub znaczne zmniejszenie prawdopodobieństwa wystąpienia błędu związanego z czynnikiem ludzkim – subiektywnymi opiniami autorki i niedoskonałością ludzkiego aparatu percepcyjnego; niektóre kolokacje mogłyby pozostać pominięte przy analizie nieautomatyzowanej.

4.1.2.1 Zastosowanie Krytycznej analizy dyskursu. Zgodnie z historycznym ujęciem KAD *dyskurs* jest definiowany jako forma społecznego działania obejmująca wymiar kognitywny i semiotyczny; jest sposobem „nadawania znaczenia pew-

²⁷ Wykaz skrótów do materiałów źródłowych cytowanych w rozdziale 4. znajduje się w załączniku B na stronie 224.

nemu konkretnemu obszarowi życia społecznego, postrzeganemu z określonej perspektywy” (Wodak, 2008, s. 189); dyskurs zarówno kształtuje praktykę społeczną, jak i jest przez nią kształtowany (Reisigl, Wodak, 2016, s. 27). Badanym w niniejszej pracy obszarem życia społecznego jest obecność, miejsce i percepcja mniejszości romskiej w polskim społeczeństwie, natomiast badaną perspektywą jest perspektywa większości – sposób i okoliczności, w jakich grupa większościowa odnosi się do Romów i komunikuje swoją wiedzę i opinie na ich temat. Na dyskurs składają się jednostki semiotyczne – teksty – które łączy ze sobą wspólny temat: *temat makro*.

Warunkiem koniecznym do zaistnienia tekstu jest jego spójność przynajmniej na jednym z dwóch poziomów: lokalnym – *mikrostruktury* lub globalnym – *makrostruktury* (van Dijk, 2014, s. 139–140). Mikrostruktura tekstu odnosi się do jego wewnętrznej kohezji i koherencji semantycznej, a poziom globalny oznacza podporządkowanie jednemu tematowi, często, lecz nie zawsze, *explicite* wyrażonemu w nagłówku lub tytule tekstu. Makrostruktura definiuje, o czym tekst mówi i czego przede wszystkim dotyczy. Tytuł artykułu „Cygańskie czary-mary na koncercie Andrzejkowym w Białymstoku” (CR/2019.08.23/echod/MD) jest zgodny z jego makrostrukturą; tekst przedstawia romską artystkę Elenę Rutkowską i zapowiada jej występy wraz z zespołem „Cygańskie Czary” na koncercie w czasie wieczoru andrzejkowego. Natomiast makrostruktura tekstu „Depopulacja Bałkanów zmienia oblicze regionu. Raport o ginących społeczeństwach” jest z tytułem niezgodna – głównym tematem artykułu są procesy migracyjne, które prowadzą do odpływu ludności tradycyjnie zamieszkującej Bałkany i dużego napływu ludności postrzeganej jako obca (Turcy i Romowie) i zagrażająca dominującej pozycji dotychczasowej większości: „»Balkaninsight« prezentuje wymowny raport o depopulacji regionu [...]. O narodach z wielowiekową historią i kulturą, ale też o społeczeństwach, które za kilkanaście lat... mogą stać się mniejszością we własnych krajach” (R/2020.07.05/polchri/MO). Użyte w tytule określenie „ginący” sugeruje zanikanie, wymieranie, a nie proces migracji i mobilność.

W komentarzach czytelników, w pracy traktowanych jako jeden tekst-dyskusja, często występuje kilka makrostruktur. Pod artykułami dotyczącymi dotacji gminnych i pomocy na rzecz Romów pojawiają się zwykle trzy makrostruktury: 1) makrostruktura zgodna z tematem i tytułem tekstu, którego komentarze dotyczą; 2) ogólna krytyka polityki zarządu gminy w wielu kwestiach nie dotyczących artykułu i 3) ostra polemika polityczna między zwolennikami PiS-u i PO.

Warunkiem zaistnienia dyskursu jest różnorodność punktów widzenia aktorów społecznych, powiązana z argumentacją służącą uzasadnieniu prawomocności roszczeń do ważności prezentowanych punktów widzenia (Wodak, 2008, s. 190; Reisigl, Wodak, 2016, s. 27). W procesie argumentacji kluczową kategorią jest kate-

goria toposu. Termin *topos* odnosi się do stosowanej w dyskursie strategii argumentacyjnej. *Strategie dyskursywne* są rozumiane jako systematycznie powtarzające się sposoby użycia języka lub obrazu, prowadzące do osiągnięcia określonego celu – politycznego, społecznego lub psychologicznego. Strategie dyskursywne mogą być stosowane świadomie lub podświadomie. Wyrazistym przykładem strategii dyskursywnej w polskim dyskursie politycznym był topos „dobrej zmiany”. Użycie zwrotu „dobra zmiana”, który pojawił się w 2015 roku w czasie kampanii wyborczej Andrzeja Dudy, sugerowało poprawę, przejście z czegoś, co jest gorsze, do czegoś, co jest lepsze – tym samym zwrot był podsumowaniem wszystkich strategii argumentacyjnych mających na celu nadanie działalności i decyzjom rządzącej partii PiS jednoznacznie pozytywnego znaczenia; zwrot „dobra zmiana” z całym swoim kapitałem znaczeniowym zastąpił nawet logiczne wnioskowanie w procesie uzasadniania działań. Topos „dobrej zmiany” był stosowany w dyskusjach obejmujących wiele tematów, np. walka z antypolonizmem, przywrócenie godności żołnierzom wyklętym, a w czasie debaty przedwyborczej (2019–2020) przekształcił się w topos „obrony dobrej zmiany” i „zagrożenia dobrej zmiany”.

Dyskurs jest zarazem *intertekstualny* i *interdyskursywny*. Teksty są ze sobą powiązane na wiele sposobów, zarówno synchronicznie, jak i diachronicznie (intertekstualność): łączą się tematycznie, są kontynuacją tekstów z przeszłości, zapożyczają od siebie gatunki, style i metody argumentacji. Dyskursy również przenikają się wzajemnie – przykładem interdyskursywności jest przenikanie się dyskursu dotyczącego poprawności politycznej i dyskursu dotyczącego społeczeństw wielokulturowych.

Kontekst jest definiowany zarówno z perspektywy dyskursywno-historycznej, jak i socjokognitywnej. Według Wodak *kontekst* składa się z czterech poziomów (Wodak, 2008, s. 193):

- Poziom 1. Bezpośrednie otoczenie językowe i wewnątrztekstowe analizowanych jednostek (tekst, w którym występują);
- Poziom 2. Intertekstualne i interdyskursywne związki między wypowiedziami, tekstami, gatunkami mowy;
- Poziom 3. Pozajęzykowe zmienne społeczne i instytucjonalne ramy poszczególnych kontekstów sytuacyjnych;
- Poziom 4. Szerokie „środowisko” społeczne, polityczne i historyczne działań dyskursywnych.

W analizowanym dyskursie wokół mniejszości romskiej teoria kontekstu Wodak została uzupełniona o pojęcie *modelu mentalnego* van Dijka (nurt socjokognitywny). Modele mentalne to subiektywne sposoby opisu działania społeczeństwa, ramy odpowiedzialne za zrozumienie sytuacji społecznych. „Jedną z kluczowych

kategorii schematu organizacji modeli kontekstu jest Aparat Wiedzy (AW), odpowiedzialny za presupozycje i wyrażanie wiedzy, zdefiniowane jako wspólne przyjęte przekonania” (van Dijk, 2008, s. 215).

Wprowadzenie pojęcia *aparatu wiedzy* jest w analizie badanego w tej pracy dyskursu szczególnie istotne. Uwarunkowany kulturowo i historycznie brak wiedzy na temat romskiej mniejszości ukształtował model mentalny zastępujący wiedzę o pochodzeniu, kulturze i strukturze społecznej omawianej grupy etnicznej. Ten model mentalny, który Mróz określa jako „nawyk w opisie Cyganów”, nadal funkcjonuje, mimo znacznego poszerzenia aparatu wiedzy społeczeństwa. Na współczesny dyskurs wokół Romów składa się zarówno silne osadzenie w historycznie ukształtowanym modelu mentalnym, jak i elementy tendencji najnowszych – dążeń przedstawicieli romskiej inteligencji i romskiego świata biznesu do pogłębienia wiedzy na temat własnej grupy wśród większości etnicznej i zmiany dotychczasowej narracji.

Analiza dyskursywno-historyczna przebiega w trzech etapach. Pierwszym krokiem jest ustalenie tematu lub tematów badanego tekstu lub badanych tekstów w obrębie dyskursu; drugim – wyodrębnienie zastosowanych strategii dyskursywnych, a trzecim – szczegółowa analiza środków językowych użytych do realizacji strategii dyskursywnych. W przypadku zgromadzonego przeze mnie materiału pierwszy etap analizy przebiegał dwustopniowo. Tematy kształtujące dyskurs wokół mniejszości romskiej zostały wyodrębnione intuicyjnie na podstawie lektury wszystkich zebranych tekstów, natomiast potwierdzeniu trafności intuicji posłużyła ilościowa analiza słownictwa typowego dla badanego zbioru tekstów.

Wstępna analiza materiałów ujawniła następujące tematy *makro* w dyskursie o Romach:

- 1) Romowie jako część społeczeństwa obywatelskiego (prawa i obowiązki obywatelskie, system zasiłków i pomocy społecznej, dbałość (lub jej brak) o higienę i środowisko);
- 2) Romowie jako grupa etniczna i najbardziej wyrazisty przykład swojskiego *innego* w dyskusji wokół wielokulturowości;
- 3) Związana z podejściem do wielokulturowości debata na temat języka: nazywania i prawa do samookreślenia (użycie etnonimów *Cygan* i *Rom*);
- 4) Miejsce Romów w systemie wartości polskiej większości etnicznej (podejście do dzieci, zagadnienia związane z II wojną światową i zagładą, definicja i rozumienie „polskości”);
- 5) Obecność Romów w sferze rozrywki: święta, obrzędy, taniec, muzyka, dźwięki;

- 6) Spetryfikowane w języku kontynuacje wizerunku Cygana (imiona i nazwy bazujące na semantyce czerni, reklamy produktów, kostiumy, nazwy potraw).

4.1.2.2 Zastosowanie analizy korpusowej. Badania ilościowe przeprowadzone zostały za pomocą „Korpusomatu”. „Korpusomat” oferuje, oprócz narzędzia pozwalającego na przeszukiwanie zgromadzonych tekstów, możliwość wygenerowania podsumowań statystycznych (Kieraś, Kobyliński, 2021) – na ekranie statystyk prezentowane jest występujące w korpusie słownictwo charakterystyczne (obejmujące kolokacje o największej częstotliwości). Wyniki statystycznego podsumowania „gęstości” występowania poszczególnych kolokacji stanowiły potwierdzenie sfer tematycznych wyodrębnionych metodą jakościową. Analiza kwantytatywna dodatkowo pokazała zakres ustalonego słownictwa, typowego dla tematów tworzących „cygańsko-romski” dyskurs, a następnie pozwoliła ustalić dystrybucję leksemów *Cygan* i *Rom* w zależności od ich użycia w obrębie każdego tematu.

W korpusie głównym, obejmującym wszystkie teksty, rzeczownikowa nazwa własna *Rom* występuje 1,4 razy częściej niż *Cygan*. Tendencja do częstszego użycia przymiotnika *romski* niż *cygański* jest zaznaczona jeszcze silniej – przymiotnik *romski* występuje 2,05 razy częściej (tabela 7).

Tabela 7

Frekwencja występowania etnonimów w korpusie głównym i korpusach dodatkowych

Etnonim \ Korpus	Korpus główny	Korpus C	Korpus R	Korpus CR
Cygan/cygan	1631	459	-	1172
Rom/rom	2298	-	908	1390
cygański	787	202	-	585
romski	1615	-	843	772

Spis słownictwa charakterystycznego, wygenerowany przez „Korpusomat” dla każdego korpusu i uporządkowany według liczby wystąpień, przedstawia tabela 8. W spisie nie zostały uwzględnione nazwiska i nazwy geograficzne oraz wysoko-frekwencyjne połączenia niezwiązane bezpośrednio z badanym materiałem: *ten rok, ten człowiek, ten sposób, ta sprawa, to wszystko, to miejsce, to samo, raz pierwszy, jakiś czas*.

Tabela 8

Kolokacje o największej częstotliwości występowania w poszczególnych korpusach uporządkowane według liczby wystąpień (podanej w nawiasie)

Korpus Główny	Korpus C	Korpus R	Korpus CR
społeczność romska / romska społeczność (197)	cygański tabor / tabor cygański (16)	społeczność romska / romska społeczność (125)	społeczność romska / romska społeczność (72)
romskie dziecko / dziecko romskie (146)	dożynki gminy (15)	rodzina romska / romska rodzina (83)	romskie dziecko / dziecko romskie (68)
rodzina romska / romska rodzina (123)	obóz koncentracyjny (14)	romskie dziecko / dziecko romskie (78)	kultura romska / romska kultura (56)
kultura romska / romska kultura (90)	disco polo (13)	pochodzenie romskie / romskie pochodzenie (52)	muzyka romska / romska muzyka (50)
pochodzenie romskie / romskie pochodzenie (84)	cygański rytm (10)	mniejszość narodowa (42)	romska rodzina / rodzina romska (40)
muzyka romska / romska muzyka (80)	panna młoda (10)	wojna światowa (34)	poprawność polityczna / polityczna poprawność (34)
wojna światowa (71)	komentarz usunięty (9)	obóz koncentracyjny (34)	grupa etniczna (32)
mniejszość narodowa (68)	szkoła podstawowa (9)	kultura romska / romska kultura (34)	pochodzenie romskie / romskie pochodzenie (32)
obóz koncentracyjny (66)	gwiazda wieczoru (9)	prawo obywatelskie (34)	wojna światowa (30)
grupa etniczna (57)	cygańska rodzina (8)	Rzecznik Praw Obywatelskich (30)	stowarzyszenie Romów (29)
nasz kraj (46)	szukanie raju (8)	prawo człowieka (29)	komentarz usunięty (28)
stowarzyszenie Romów (46)	mój cel (8)	rządowy program/ program rządowy (26)	cały świat (25)

Rzecznik Praw Obywatelskich (45)	wojna światowa (7)	nasz kraj (24)	program romski / romski program (28)
	Teatr Form Różnych (7)	romska dzielnica / dzielnica romska (24)	mniejszość narodowa (26)
	szpiclowanie cygaństwa (7)	szkoła podstawowa (24)	cygański czar (23)
	cały świat (7)	Urząd Miasta (22)	komora gazowa (21)
	gwiazda cygańska pieśni (6)	konkurs Piosenki Eurowizji (15)	Ośrodek Monitorowania Zachowań Rasistowskich i Ksenofobicznych (16)

Słownictwo charakterystyczne wygenerowane w korpusie głównym wyznacza sfery tematyczne dominujące w całym dyskursie na temat Cyganów/Romów: 1) Romowie jako mniejszość narodowa/grupa etniczna, 2) Wychowanie dzieci romskich, 3) Historia Romów (pochodzenie i ich los w czasie II wojny światowej), 4) Kultura romska. W zakresie tematycznym korpusy dodatkowe CR i R nie różnią się od korpusu głównego, chociaż słownictwo charakterystyczne z korpusu R pokazuje dodatkowy poziom szczegółów związany z tematem Romów jako grupy etnicznej: obszar praw obywatelskich, praw człowieka i programów rządowych, którymi objęte są mniejszości.

Słownictwo z korpusu C różni się zasadniczo od słownictwa z pozostałych korpusów i bezpośrednio nawiązuje do wyodrębnionego przez Ficowskiego operetkowego wizerunku Cygana (Ficowski, 1989, s. 8). Pojawiają się w nim tradycyjne święta wiejskie, wesela, dyskoteki, występy i przedstawienia. Wśród słownictwa charakterystycznego występuje silnie zaznaczone nawiązanie do cygańskiego obozu koncentracyjnego *Zigeunerlager* w Oświęcimiu, ale też nawiązanie do mowy nienawiści (kolokacja *komentarz usunięty*) oraz poświadczenie figuratywnego użycia rzeczownika *cygaństwo* w znaczeniu kłamstwa, oszustwa.

Włączenie w zakres metodologii opracowania materiału źródłowego elementów analizy korpusowej zweryfikowało wstępne obserwacje, jak również umożliwiło zgromadzenie dokładnych danych dotyczących częstotliwości występowania egzoetnonimu *Cygan* i endoetnonimu *Rom* oraz kolokacji, w których są użyte w zależności od omawianego tematu – analiza korpusowa dostarczyła empirycznych

dowodów na omawiane zjawisko językowe: wypierania, zastępowania i współwystępowania obu etnonimów.

4.2 Analiza tematów dyskursu

Analiza tematów wyodrębnionych w materiale źródłowym jest zorganizowana według stopnia polemiczności dyskursu. Odniesienia do stereotypowego wizerunku Cygana, opierające się na wizualnych skojarzeniach, umieszczone są na początku analizy, natomiast budzące kontrowersje tematy ukazujące relacje między Romami a społeczeństwem większościowym zamykają rozważania.

4.2.1 Kontynuacje operetkowo-ikoniczne.

4.2.1.1 Aplikacje na telefon i komputer (101 tekstów). Najbardziej oszczędny mi tekstami, które odnoszą się do romskiej kultury, są aplikacje na telefon – „pobierz dzwonek” i „ściągnij piosenkę na komputer lub telefon” wraz z reakcjami internautów (lajki). Łączącym je tematem jest popularność tradycyjnych cygańskich motywów muzycznych. Najczęściej pojawiające się utwory to: „Cyganeczka Janeczka”, „Cyganeczka Zosia”, „My Cyganie”, „Graj Cyganie graj”, „Cygańska dola”, „Co Cygan wart bez swej gitary”, „Cygańska jesień”, „Cygański romans”, „Czarne konie”, „Dokąd wędrujecie Cyganie”, „Dziś prawdziwych Cyganów już nie ma”, „Ore, ore”, „Tańczę z tobą moje życie”, „Jedno jest niebo dla wszystkich”, „Stary Cygan”, „To ostatni tabor Twój”, „Zagraj mi czarny Cyganie”, „Zagraj mi piękny Cyganie”, „Życie Cygana”, „Życie jest jak beczka wina”, „Nie czekaj na Cygana”, „Pokochaj Cygana”. Piosenki nawiązują do stereotypowego, operetkowego wizerunku Cygana – do motywu wędrowni, urody cygańskiej, wolnej miłości i niestałości uczuć. Materiał nie zawiera etnonimu Rom i utworzonych od niego derywatów.

4.2.1.2 Semantyka czerni w nazwach zwierząt i rzeczy (30 tekstów). Nazwa własna *Cygan/cygan* pojawia się w imionach nadawanych zwierzętom o ciemnym zabarwieniu sierści; najczęściej jako imię psa, zwykle czarnego lub bardzo ciemnego wilczura, następnie czarnego kota i czarnego konia. W ogłoszeniach można też znaleźć zegarek „cygan” – czarny w złotej oprawie, rosyjską odmianę pomidora – *Tsygan/Gypsy/Cygan* o ciemnym zabarwieniu i dywan polipropylenowy „cygan” z ciemnobrązowymi elementami. „Cygan” to również ciasto o ciemnym kolorze (na podstawie zdjęcia ciasta i jego opisu), które w innych źródłach określane jest jako „murzynek”.

4.2.1.3 Kuchnia po cygańsku (27 tekstów). Przepisy, blogi i portale kulinarne nawiązujące do obserwacji nawyków żywieniowych Romów – tradycyjna romska kuchnia składa się z dań jednogarnkowych, mięsnych, zwykle pikantnych, z do-

datkiem papryki i pomidorów. W przepisach występują następujące dania: „Zupa cygańska ostra”, „Sos Cygański Knorr”²⁸, „śledzie po cygańsku [marynowane]”, „cygańskie gołąbki”, „karkówka po cygańsku z pieczarkami i papryką w sosie pomidorowym”, „cygan w rondlu” (karkówka w piwie), „kurczak po cygańsku”, „placek po cygańsku lub po węgiersku”, „gulasz cygański”, „ogórki po cygańsku”, „kapusta po cygańsku”. „Ostatnio »opatentowałam« metodę na kotlet po cygańsku. Dlaczego po cygańsku? Tak mi się kojarzy »potrawka« z papryki, pieczarek i ogórka” (C/2019.11.15/pilkawkuchni.pl/MSK). W niektórych stołówkach można również zamówić „Zestaw obiadowy Cygan” – placek ziemniaczany z gulaszem. W przepisach i w blogach występują prawie wyłącznie przymiotnik *cygański* i przysłówki *po cygańsku*, z wyjątkiem jednokrotnego użycia „romski gulasz”. W całości materiału źródłowego, w odniesieniu do kuchni jako elementu kultury etnicznej, związek „kuchnia romska/romska kuchnia” pojawia się czterokrotnie; związek „cygańska kuchnia/kuchnia cygańska” jest używany częściej i występuje 23 razy.

4.2.1.4 Ogłoszenia kupno-sprzedaż i reklama produktów (12 tekstów). Reklamy zawierające nawiązania do „cygańskości” opierają się na podobnym schemacie wizerunkowym jak aplikacje. Najczęściej pojawia się w nich tradycyjny wizerunek Cyganki-wróżki i barwnie ubranej Cyganki-uwodzicielki: „karty cygańskie” ze sklepu „Witchcraft Magiczna Księgarnia”, bransoletki boho (bohema/cyganeria), kolczyki: „cygańskie koła”, „długie i efektowne”, dla „pewnych siebie kobiet, które lubią rzucającą się w oczy biżuterię [...]”. Zachęcamy, by nosić je na zasadzie kontrastu do typowo formalnego stroju lub jako element stylu boho do długich spódnic i bluzek z frędzlami” (C/2020.03.07/edibazzar.pl/MSK). Wypożyczalnia kostiumów „Klaunolandia” we Włocławku oferuje stroje dla dzieci i dorosłych: „jest w czym wybierać – są Grecy, Egipcjanie, Indianie, piraci, Flinstonowie, cyganie, hipisi, więźniowie, marynarze, lekarze i wiele innych stylizacji” (C/2020.03.23/ddwloc/MSK). „Stroje Cygańskie” / „Przebranie Cygan” / „Kostium Cyganka” można również kupić lub wypożyczyć w Internecie: „Każdy z nas choć raz chciał należeć do Cygańskiego taboru i zwiedzać świat z rodziną w pięknych i kolorowych kostiumach. [...] chwycić za tamburyn i pokazać wszystkim, że w Twoich żyłach płynie cygańska krew” (bez daty/maskowybal.pl/MSK). Projektantka biżuterii, Anka Krystyniak, „w swoich mistycznych podróżach [...] ruszyła z cygańskim taborem. Jej najnowsza kolekcja inspirowana jest barwną romską kulturą i związaną z nią tradycyjną biżuterią” (CR/2020.07.08/noizz/MO).

²⁸ W 2020 roku firma Knorr podjęła decyzję o wycofaniu nazwy „Sos cygański” ze względu na protesty romskich aktywistów – reklamowany przez firmę Knorr rodzaj sosu nie jest i nigdy nie był elementem romskiej kuchni.

4.2.2 Temat *makro*: Kultura romska na usługach konsumpcji. Obecność Romów w sferze rozrywki: święta, uroczystości, obrzędy.

4.2.2.1 Wydarzenia artystyczne i rozrywkowe z udziałem artystów romskich. „Wyrażenia »muzyka cygańska«, »ubiór cygański« są nadal żywe” – pisał w 2007 roku Lech Mróz – „kryją się za nimi wyraźnie określone i pozytywnie oceniane treści; wyrażenia »muzyka romska«, »romski ubiór« nie mają tej zawartości, tej nośności i atrakcji” (Mróz, 2007, s. 14). Podobnie wypowiedział się kilka lat później, we wstępie do wydanej w 2013 roku monografii „Romowie w Europie”, podkreślając ekonomiczną koegzystencję dwóch grup etnicznych i uzależnienie Cyganów/Romów od niecygańskiego odbiorcy: „Zapewne wiele upłynie jeszcze czasu, nim muzyka cygańska zastąpiona zostanie muzyką romską (jeżeli w ogóle ten czas nastanie), nawet jeśli wykonywać ją będą Romowie a nie Cyganie” (Mróz, 2013, s. 27).

Materiał, który zgromadziłam zaledwie siedem lat później, pokazuje, że czas ten już nastaje. Wyraźnie zauważalne jest zbliżenie lub nawet wymiennosc przymiotników *cygański* i *romski*. W anonsach radiowych i prasowych, na plakatach i afiszach zapowiadających występy grup cygańskich/romskich pojawia się „*cudowna, autentyczna muzyka romska*”, a „*niesamowite stroje stwarzają niezapomnianą atmosferę i wprowadzają widzów w zaczarowany i tajemniczy świat Romów*” (CR/2019.11.22/rdakad/MO). Adam Fedorowicz, założyciel olsztyńskiego zespołu „Hitano”, mówi: „*staram się dać muzyce romskiej brzmienie współczesne, bo takie są wymogi rynku*” (R/2020.06.07/golszt/MO). Na estradach śpiewają i tańczą „*gwiazdy muzyki romskiej*” (14 poświadczeń) i „*gwiazdy muzyki cygańskiej*” (5 poświadczeń). Klimaty są zarówno „*romskie*” (2), jak i „*cygańskie*” (6), „*zespoły romskie*” (15) i „*zespoły cygańskie*” (18) śpiewają na „*romską*” (2) i na „*cygańską nutę*” (7). W całości materiału, który obejmuje różnorodne wydarzenia związane z kulturą Cyganów/Romów, połączenie „*muzyka romska/romska muzyka*” występuje 80 razy, natomiast frekwencja połączenia „*muzyka cygańska/cygańska muzyka*” jest niższa – występuje ono 61 razy. To ostatnie zjawisko może świadczyć o wyodrębnianiu się gatunku „*piosenki cygańskiej*” w odróżnieniu od „*muzyki romskiej*” jako szerszej kategorii kulturowej: „*Dziani Szmidt – syn gwiazdora cygańskiej piosenki Dona Vasyła, jeden z najpopularniejszych wykonawców muzyki romskiej w Polsce...*” (CR/2019.10.08/dznik/MO); „*W programie koncertu zabrzmiały najlepsze utwory cygańskie. Cudowna autentyczna muzyka romska, śpiew i taniec*” (CR/2019.11.07/bia24/MO). Artysty romscy, promujący swoją sztukę, używają obu zwrotów, a sytuacja, w której „*wykonawca romski nie może porzucić dawnej nazwy, bo to ryzykowne ze względów merkantylnych*” (Mróz, 2013, s. 26), należy do przeszłości. Etnonim *cygański* używany jest niewymiennie tylko w zaproszeniach, ogłoszeniach i na plakatach dożynkowych, natomiast opisy innych uroczystości z udziałem Romów pokazu-

ją współwystępowanie obu przymiotników: „W Zabytkowych Podziemiach w Nałęczowie odbędzie się Andrzejkowy **Koncert Cygański z poczęstunkiem romskim**” (CR/2019.11.30/dzwsch/MO) [wyłuszczenia autorki].

Niewątpliwie nie należy do przeszłości popularność występów zespołów cygańskich/romskich. Rysunek 2 zawiera mapę miejsc, w których od sierpnia 2019 roku do lipca 2020 roku występowały romskie zespoły muzyczne i taneczne, przy czym od połowy marca 2020, ze względu na epidemię koronawirusa, odbyło się tylko osiem występów; były to transmisje koncertów, które można było oglądać w kinach samochodowych, muzyczne spotkania online oraz bardzo popularne w mediach nagranie piosenki „Andrzej Duda prezydentem, dziś i po wyborach też” w wykonaniu artystów z zespołu „Cygańskie Serca” z Igrył w gminie Sokółka.

Rysunek 2. Obecność Romów w sferze rozrywki: święta, obrzędy, taniec, muzyka, dźwięk w okresie od 1.08.2019 roku do 31.07.2020 roku (Mapę opracował Jan Ufnal na podstawie danych zgromadzonych przez autorkę.)

W zaznaczonych na mapie miejscowościach (rysunek 2) odbyły się następujące wydarzenia rozrywkowe: 1) dożynki (13 wydarzeń); 2) zabawy, bale, bale karnawałowe; festyny z okazji Dnia Kobiet, walentynek; wesela, urodziny i imieniny (25 wy-

darzeń); 3) koncerty i widowiska (43 wydarzenia). Mapa dokumentuje żywą obecność romskiej kultury muzyczno-tanecznej w całej Polsce, a przede wszystkim jej najbardziej popularnego nurtu Romani-disco. Zebrane dane nie wykazują korelacji między wydarzeniami rozrywkowymi z udziałem muzyki cygańskiej/romskiej a liczebnością populacji Romów mieszkających w danym rejonie. Według oficjalnych danych Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 roku Romowie zamieszkiwali przede wszystkim w województwie dolnośląskim (2028 osób), małopolskim (1735) i śląskim (1733) (gov.pl).

Ogłoszenia na temat występów grup romskich oraz recenzje z wydarzeń mają charakter promocyjny, z tego powodu dominuje w nich słownictwo silnie nacechowane pozytywnie i takie też cechy noszą topoty – strategie argumentacyjne, mające na celu zachęcenie potencjalnych odbiorców do uczestnictwa w promowanych wydarzeniach.

Topos 1. Przerwa w monotonii życia: *radość, dynamika, energia, temperament, żywiołowość*.

„Usłyszmy żywiołowe rytmy [...]. Zobaczmy dynamiczne i radosne tańce w wykonaniu młodych i utalentowanych tancerek i tancerzy romskich” (CR/2019.08.15/oles24/MO); *„Do wspólnej zabawy porwał wszystkich zespół z Ciechocinka – Cygański Tabor”* (C/2019.08.19/lipnonm/MO); *„Muzyczno - taneczne widowisko pełne orientalnej zmysłowości, cygańskiego temperamentu, finezji hiszpańskiego flamenco [...] W programie pełnym wigoru i radości życia”* (CR/2019.11.25/bia24/MO); *„To był niezwykle [...] energetyzujący występ* (C/2020.01.28/maostr/MO); *„[bawia] się przy gorących rytmach romskiej muzyki”* (CR/2020.02.27/zambr/MO); *„Powień prosto: nasza muzyka jest od serca. Dla ludzi ciężko pracujących, zaganianych. Mogę tak to określić na sto procent. Bo dajemy radość”* (R/2020.06.07/golszt/MO).

Topos 2. Nacisk na atrakcyjność wizualną widowiska: *kolor, barwa, radość, ładne dziewczyny, przystojni muzycy*.

„[wystąpił] Cygański Tabor. Nagle zrobiło się bardzo kolorowo i radośnie” (C/2019.08.19/lipnonm/MO); *„Na scenie wystąpi Liza Kotlyarenko, która zabawi publiczność muzyką romską, żywiołowym tańcem i barwnymi strojami”* (R/2019.08.20/ino/MO); *„Koncert Cygański będzie obfitował w piękne stroje, melodyjną aurę i niesamowity nastrój”* (CR/2019.11.30/dzwsch/MO); *„Zapewniamy wspaniałą wspólną zabawę i wielkie kolorowe widowisko”* (CR/2019.12.06/tusocha/MO); *„Prezentacje taneczne i barwne stroje przykuwały wzrok wszystkich”* (CR/2020.01.21/isokol/MO);

„Mamy w zespole ładne dziewczyny, muzycy też są przystojni, a program jest bardzo bogaty” (R/2020.06.07/golszt/MO).

Topos 3. Podkreślenie kontynuacji i zakorzenienia w polskiej tradycji; muzyka romska jako element polskiej kultury: „od wielu dekad”, „od zawsze”. Nawiązanie do tradycji widoczne jest przede wszystkim w schemacie uroczystości dożynkowych. Dożynki rozpoczynają się mszą świętą i błogosławieństwem płodów rolnych. Po nich następuje część rozrywkowa – przeglądy twórczości zespołów ludowych, w tym cygańskich/romskich, konkursy na najpiękniejszy wieniec dożynkowy i zabawy taneczne. W sprawozdaniach i komentarzach pojawiają się określenia: „zakorzenione w polskiej kulturze”, „nie mogły się obyć bez”, „nie zabrakło też” odnoszące się do najbardziej popularnych przebojów muzyki cygańskiej/romskiej.

„Cygańskie dźwięki i pieśni zakorzenione są w polskiej kulturze od wielu dekad [...] obecne są na ziemiach polskich od pierwszego pojawienia się Romów nad Wisłą” (CR/2019.08.16/kltonet/MO); „biesiada dożynkowa w klimacie cygańskim” (C/2019.08.23/nawiny/MO); „Obecnie jest gorący moment dożynkowy. Wczoraj koncertowaliśmy w Radomiu, a już dzisiaj w Boniewie” (C/2019.08.28/nwłocl/MO); „cyganie w Polskiej kulturze byli od zawsze” (CR/2019.11.30/dorze/MSK).

Muzyka taneczna Romani-disco nie należy do gatunków zamierających – potwierdzają to coraz nowsze utwory i odświeżone aranżacje starych. Utwór „Mój Cygan” zespołu Bayer Full stał się szlagierem w 2020 roku: „Wspaniały utwór i jak tu Was nie uwielbiać brawo jesteście super” (C/2020.03.27/youtube/MSK).

4.2.2.2 Postać Cygana w wiejskich obrzędach zapustnych. W zebranych materiale źródłowym postać Cygana i Cyganki pojawia się w obrzędach karnawałowych w województwach: kujawsko-pomorskim, lubelskim, mazowieckim, podlaskim, śląskim i świętokrzyskim. Wszędzie pełni podobną funkcję – jest postacią z życia wsi, występuje obok Żyda, żołnierza, fryzjera, pary młodej, baby i dziada, postaci zwierzęcych: kozła, konia, niedźwiedzia i bociana oraz postaci ze sfery nadprzyrodzonej: diabła i śmierci. W Jedlińsku (Mazowieckie) hucznie obchodzone jest w ostatni wtorek przed wielkim postem „Ścięcie Śmierci”: „do ról pierwszoplanowych zaliczamy: kata, mieszczan, ławników, policjanta Bartłomieja i tytułową Śmierć. Na drugim planie są chłopci, cyganie, para młoda, policjant, diabeł, czy maszkara” (C/2020.02.19/rdplus/MO). Obecność Cygana odzwierciedla historyczną różnorodność widowni uczestniczącej w publicznych procesach. W Zambrowie (Podlaskie) Cyganie pełnią jeszcze inną rolę – obrzędy nawiązują do tradycji pojawiania się w okolicach miasta cygańskich grup wędrownych: „zwyczaj tzw. »cyga-

nów» [...] grupki dzieci i nastolatków poprzebierane za »cyganów« będą chodzić od domu do domu z tradycyjną rymowanką. Każdy gospodarz powinien poczęstować ich pączkami, słodyczami, jednak najchętniej mali »cyganie« biorą niewielkie sumy pieniędzy» (C/2020.02.25/zambr/MO).

4.2.3 Temat *makro*: Romowie na sztandarach wielokulturowości.

Wielokulturowość traktuję jako zjawisko społeczno-kulturowe, którego podmiotem są wszelkie grupy etniczne w obrębie jednego państwa. Wielokulturowość analizuję zarówno na poziomie świadomościowym, jak i merkantylnym. Oba poziomy kształtują aparat wiedzy o Romach, który z kolei jest podstawą funkcjonującego w społeczeństwie wizerunku romskiej mniejszości. Zasadniczą treścią poziomu świadomościowego jest „świadomość obecności innego w przestrzeni społecznej stanowiącej obszar jednostkowego i grupowego funkcjonowania społecznego. Wiązać ją należy [...] z istnieniem niesformalizowanych, wielorakich norm społecznych, aprobujących i regulujących owo współlistnienie” (Dolińska, Makaro, 2012, s. 94). Poziom świadomościowy polega przede wszystkim na akceptacji inności jako naturalnego stanu społecznego.

Poziom merkantylny wykorzystuje różnorodność etniczną w działaniach marketingowych i PR, przede wszystkim w celu budowania pozytywnego wizerunku miasta lub regionu otwartego na inność, który może poszczycić się bogatym dziedzictwem kulturowym. W tym celu organizowane i promowane są wydarzenia afirmujące różnorodność:

„Wydarzenie ukazujące dorobek i kulturę mniejszości romskiej ze Szczecina oraz z terenu województwa zachodniopomorskiego, wspierające integrację mieszkańców oraz nawiązujące do wielokulturowego charakteru miasta, pielęgnujące tradycje i poszanowanie innych kultur” (R/2019.08.10/eszcz/MO); „To wydarzenia, które na stałe wpisały się w kulturalny, wielokulturowy pejzaż Gorzowa. Stanowią nieocenioną, niepowtarzalną płaszczyznę do prezentacji i popularyzacji dorobku kulturowego różnych mniejszości narodowych i etnicznych, a przy tym uczą postaw tolerancji i poszanowania różnic” (CR/2020.04.08/mgorz/MO); „Międzynarodowe obchody dzisiejszego święta są okazją, by podkreślić unikalny w skali całego kraju wielokulturowy fenomen województwa podlaskiego” (R/2020.05.21/wrotpdl/MO).

W centrum moich zainteresowań jest wzajemna relacja między oboma poziomami – do jakiego stopnia działania promujące region przez podkreślenie różnorodności kultur ludzi go zamieszkujących wpływają na stan społecznej świadomości i rzeczywisty odbiór inności. Kultura romska służy jako koronny przykład

polskiej wielokulturowości – jest obecna zarówno w sferze publicystyki (artykuły tematyczne, audycje radiowe i telewizyjne), jak i w sferze wydarzeń odbywających się w przestrzeni fizycznej (wystawy, festiwale etniczne, warsztaty, wykłady).

4.2.3.1 Wydarzenia promujące wielokulturowość w przestrzeni fizycznej. Wydarzenia poświęcone kulturze romskiej lub włączające kulturę romską jako część różnorodności etnicznej odbyły się w badanym okresie we wszystkich województwach – rozmieszczenie przestrzenne wydarzeń obrazuje mapa na rysunku 3.

Rysunek 3. Miejscowości, w których odbywały się wydarzenia poświęcone kulturze romskiej w okresie od 1.08.2019 roku do 31.07.2020 roku (Mapę opracował Jan Ufnal na podstawie danych zgromadzonych przez autorkę.)

Podobnie jak w przypadku sfery rozrywki, przedstawione dane w przeważającej większości dotyczą okresu od 1 sierpnia 2019 roku do 31 marca 2020 roku i nie odzwierciedlają w pełni częstotliwości wydarzeń w regularnych latach; od końca marca 2020 roku w związku z pandemią COVID-19 obowiązywał zakaz dużych zgromadzeń. Omawiane wydarzenia ukazane są w tabeli 9 – duża ich część miała zdecydowanie merkantylny charakter.

Tabela 9

Spis wydarzeń promujących wielokulturowość od 1.08.2019 roku do 31.07.2020 roku

Rodzaj wydarzenia	Tytuł / Tematyka
Wystawy	„Romowie – kolorowe wolne ptaki”, „Tradycja, zwyczaje i historia polskich Romów”, „Obraz Cyganów. Cyganie w obrazach”, „Pożegnanie Taboru”
Konferencje	„Społeczność romska – tradycja i współczesność”, „Na bister – Sytuacja Romów w Europie”, „Międzynarodowy Tabor Pamięci Romów”
Pokazy filmów fabularnych	„Cygan” Martina Šulika, „Papusza” Krzysztofa Krauze i Joanny Kos-Krauze
Pokazy filmów dokumentalnych	„Cygańskie dni”, „Nowi Romowie”, „Romowie z Andrychowa” (przegląd reportaży i filmów dokumentalnych „Tacy sami ludzie jak my” zorganizowany przez Centrum Kultury Żydowskiej w Krakowie)
Festiwale kultur	„Festiwal Czterech Kultur”, „Festiwal Kultur Pogranicza »Karpackie Klimaty«”, „Pannonica Festival”, „Na styku kultur”, „Festiwal Kultur”, „Wigilia Kultur i Narodów”, „Razem czy osobno?”, „Kto siedzi na miedzi (-y)”, „Dni Kultury i Tradycji Romskiej”, „Światowy Dzień Różnorodności Kulturowej”
Festiwale muzyki romskiej	„Romane Dyvesa”, „Romano Dzipen”, „Świat pod Kyczerą”
Spotkania kulinarne	„Gorzów – 12 smaków”, „Stół ponad podziałami”, „Gliwicki tygiel kultur i smaków”
Inne	Warsztaty pieśni romskiej, imprezy edukacyjne, spotkania integracyjne, spotkania plenerowe

Publiczna dyskusja na temat wielokulturowości jest w Polsce powojennej zjawiskiem stosunkowo nowym, które pojawiło się dopiero po 1989 roku, a nasiliło po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Przez dziesięciolecia inne niż polska narodowości nie były oficjalnie rejestrowane. Polska początku XXI wieku była ciągle krajem monoetnicznym, grupy mniejszościowe stanowiły jedynie 4% całego społeczeństwa i promowanie wielokulturowości miało bardziej charakter ciekawostki kulturowej. Romowie, Łemkowie, Kaszubi byli potrzebni do tworzenia wizerunku społeczeństwa otwartego (Pasieka, 2013). Sytuację zmieniły ogólnoświatowe procesy migracyjne, ułatwiona mobilność oraz wojna w Ukrainie. Te zmiany powodują, że Polska musi wypracować nowy model wielokulturowości, uwzględ-

niający nie tylko społeczności autochtoniczne, ale i napływowe. Samych Ukraińców oraz osób pochodzenia ukraińskiego oficjalnie i nieoficjalnie przebywających w kraju według danych z 2023 roku jest około 8% w stosunku do całej populacji (Piekutowski, 2023; Selective Data Tank, 2023), natomiast według statystyk Urzędu do Spraw Cudzoziemców w Polsce przebywa oficjalnie, z pozwoleniem na pracę i pobyt, około 4,83% obywateli ukraińskich w stosunku do populacji Polski (UDSC, 2023).

Badany w tej pracy materiał i metody jego opracowania nie pozwalają na pełne przeanalizowanie bezpośredniego wpływu wydarzeń promujących wielokulturowość na poziom zrozumienia i akceptacji inności, rejestrują jedynie sposoby myślenia dotyczące współegzystowania kultur, odzwierciedlają wartościowanie wielokulturowości jako zjawiska pożądanego lub nie oraz są świadectwem zgodności lub rozbieżności postaw deklaracyjnych z ich realizacją w praktyce.

4.2.3.2 Sfera publicystyki. Stosunek do wielokulturowości w mediach oficjalnych. Publicystyka koncentruje się przede wszystkim na kulturze i historii Romów. W omawianym okresie w artykułach i zapowiedziach programów radiowych i telewizyjnych ukazane zostały sylwetki Papuszy (romskiej poetki), Małgorzaty Mirgi-Tas (romskiej malarki i rzeźbiarki), Edwarda Dębickiego (romskiego poety i muzyka), wywiady z liderami romskich społeczności – z Romanem Kwiatkowskim, Janem Korzeniowskim, Piotrem Bilickim oraz z pracownikami naukowymi i społecznymi (Romami i nie-Romami) – z Joanną Talewicz-Kwiatkowską, Adamem Bartoszem, Lechem Mrozem, Marcinem Szewczykiem, Dagmarą Mrozowską. Radio Opole prowadzi cykl audycji „Romscy Bracia”, Radio Olsztyn – cykl audycji „Małe Ojczyzny”, Radio Koszalin – „Magazyn Romski”, Radio Zachód – cykl „Szlakiem Taborów”, TVP3 Białystok – magazyn telewizyjny „My Romowie” – wszystkie programy są zapowiadane na łamach lokalnych gazet i portali informacyjnych. Przeciętny odbiorca ma możliwość zaznajomienia się z kluczowymi elementami kultury romskiej, które wpływają lub mogą wpłynąć na kształtowanie się polsko-romskich relacji etnicznych. W mediach omawiane jest pojęcie ‘rytualnej czystości i skalania’ (CR/2020.02.03/cultr/MO) i związane z nimi ograniczenia w możliwościach podjęcia pracy przez Romów w niektórych zawodach (CR/2019.10.04/gkrak/MO), pojęcie kodeksu moralnego *Romanipen* (CR/2019.10.14/rdolszt/MO), różnice w obchodach dnia Wszystkich Świętych: „*na łódzkich cmentarzach nie powinna nikogo dziwić grupa Romów gromadząca się przy grobie bliskiego, pijąca alkohol i jedząca*” (R/2019.10.26/dlodzi/MO).

Media oficjalne niemalże jednogłośnie deklarują szacunek do mniejszości etnicznych i akceptację wielokulturowości jako zjawiska pozytywnego. Wyjątkiem w omawianym materiale jest tygodnik „Najwyższy Czas”, który otwarcie zajmuje wobec zjawiska postawę niechętną i koncentruje się na ukazywaniu negatywnych

aspektów życia w społeczeństwach wielokulturowych, często posługując się strategią profilowania etnicznego: „*Francja jest ofiarą »wielokulturowości« [...] Mafie z Maghrebu wykosiły Korsykanów i przejęły biznesy narkotykowe. Bułgarzy stali się cenionymi »najemnikami« w wojnach gangów. Cyganie z Rumunii kradną na prowincji złom, bydło i owce*” (C/2020.05.13/nczas/MO). W tygodniku nie pojawia się rozbieżność między deklaracją (wrażna niechęć) a jej realizacją w praktyce dziennikarskiej.

Świadoma akceptacja wielokulturowości jest nieodłącznie związana z dziennikarstwem inkluzywnym, z dążeniem do rzetelnego informowania o różnorodności społeczeństwa w celu łagodzenia i rozwiązywania istniejących lub potencjalnych konfliktów między grupami etnicznymi. Takich tekstów jest w zgromadzonym materiale wiele. Cechuje je świadome i konsekwentne realizowanie zasad Kodeksu Etyki Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich: „zadaniem dziennikarzy jest przekazywanie rzetelnych i bezstronnych informacji [...] dobro czytelników, słuchaczy i widzów oraz dobro publiczne powinny mieć pierwszeństwo wobec interesów autora, redaktora, wydawcy lub nadawcy” (SDP). Dobrem publicznym jest w tym przypadku kreowanie atmosfery przyjaznej dla współegzystowania różnych kultur, akceptacja inności jako naturalnego aspektu funkcjonowania społeczeństwa. Interesem autora, redaktora lub wydawcy jest natomiast poczytność publikacji – osiągnięciu tego celu służą, lub mogą służyć, strategie, które przyciągają uwagę odbiorców kosztem bezstronności przekazu. W przekazie medialnym na temat Romów są to głównie nieuzasadnione odwołania do negatywnego stereotypu (a tym samym go utrwalające), niezgodność tytułu tekstu z jego makrostrukturą, manipulacja obrazem i układem treści, wybiórcze przytaczanie fragmentów cudzych wypowiedzi, egzotyzacja oraz usensacyjnienie. Analizowany materiał nie zawsze pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy zastosowane środki językowe lub materiał wizualny są zamierzonymi strategiami mającymi na celu przyciągnięcie uwagi czytelników, czy brakiem zrozumienia zjawiska wielokulturowości, rezultatem głęboko zakorzenionego stereotypu i podświadomych uprzedzeń.

Tabela 10

Przykłady rozbieżności między deklarowaną afirmacją wielokulturowości a praktyką dziennikarską

Toposy / Strategie dyskursywne	Tytuł tekstu	Makrostruktura / Przykłady językowej realizacji strategii dyskursywnych
Przywoływanie/utrwalanie negatywnego stereotypu	1. „ <i>Romskie znaczy polskie. Sukces Viki Gabor jest sukcesem wszystkich Polaków</i> ” (R/2019.11.25/wp/MO)	1. Makrostruktura: Deklaracja akceptacji romskiej mniejszości. Powielana stereotypizacja: Podkreślenie nawykowego postrzegania Romów jako żebraków/oszustów/natrętów: „Oczywiście przywykliśmy myśleć, że Romowie jedynie żebrzą, jeżdżą autobusem bez biletu i zaczepiają nas na ulicach: »powróżyć, przystojny kawalerze?«. To krzywdzące stereotypy”.
	2. „ <i>Górniak i Viki Gabor: łączy je NIEZWYKŁA więź. Kiedyś mogły się jej wstydzić</i> ” (C/2019.11.27/se/MO)	2. Makrostruktura: Wywiad z Edytą Górniak; artystka wyraża radość i gratuluje Viki Gabor sukcesu. Presupozycja w tytule: Przynależność do grupy etnicznej może być powodem do wstydu.
Kryminalizacja etniczności	1. „ <i>Młody Cygan staranował 5 aut</i> ” (C/2020.02.10/gwroc/MO)	1. Makrostruktura: Opis stłuczki spowodowanej złymi warunkami pogodowymi. Usensacyjnienie: Podkreślanie etniczności w kontekście bogactwa, połączonego z nieodpowiedzialnością i łamaniem prawa: „W poniedziałek przed godziną 16 na ulicy [...] 19-latek – Cygan staranował mercedesem pięć zaparkowanych samochodów. Sprawca nie miał prawa jazdy. [...] mój mercedes ma 200 koni mechanicznych – mówił z dumą i bez odrobiny skruchy naszemu reporterowi młody kierowca mercedesa”.
	2. „ <i>Romowie atakują: okradli staruszkę</i> ” (CR/2019.08.20/kutno.net.pl/MO)	2. Makrostruktura: Informacja o kradzieży dokonanej przez nieznaną sprawców. Nieuzasadniona intensyfikacja zagrożenia w tytule. Treść informacyjna notatki: „Wczoraj miało dojść do niezwykle nieprzyjemnego incydentu z udziałem Romów. Ich ofiarą miała paść starsza kobieta, a wszystko w mediach społecznościowych relacjonuje jedna z kutnianek. [...] Kutnowska policja w rozmowie z nami potwierdza, że wczoraj przyjęto takie zgłoszenie”.

	<p>3. „Smerekowiec. Grupa ponad 100 Romów terroryzuje okoliczne miejscowości” (CR/2019.10.03/golr24.pl/MO)</p>	<p>3. Makrostruktura: Relacja z wypowiedzi mieszkańców okolic Smerekowca, w których pojawili się rumuńscy Romowie, zbierający grzyby w celach zarobkowych. Intensyfikacja zagrożenia w tytule i treści artykułu: „<i>Boimy się o własne zdrowie i życie, a nikt nie chce nam pomóc. [...] metody używania gazu wobec ludzi i odbierania im zebranych grzybów to sprawdzony sposób tej ekipy. [...] [Grupa koczowników] próbowała sforsować zamknięte drzwi placówki, na szczęście dla znajdującego się w środku żeńskiego personelu bezskutecznie</i>”. Pod artykułem umieszczone jest sprostowanie oficera prasowego Komendanta Powiatowego Policji w Gorlicach dementujące podane w artykule informacje.</p>
Manipulacja obrazem	<p>1. „Przesądy z taboru – co przynosi pecha według Romów?” (CR/2020.04.08/onet.pl kobieta MO)</p> <p>2. „Zobaczcie cygańskie chrzciny w Zabrze ZDJĘCIA ARCHIWALNE” (CR/2019.09.19/dzich/MO)</p>	<p>1. Makrostruktura: Opis życia, dawnych wierzeń i przesądów romskich opracowany na podstawie etnograficznych publikacji Jerzego Ficowskiego. Egzotyzacja etniczności: Rozbieżność między tekstem a materiałem ilustracyjnym, nieprawdziwy wizerunek grupy etnicznej. Fotografia pokazuje postać uwodzicielskiej kobiety-wróżki ze świata baśni: „<i>Foto: Shutterstock. Kobieta w stroju kojarzonym z Cygankami (zdjęcie ilustracyjne)</i>”.</p> <p>2. Makrostruktura: Reportaż fotograficzny poświęcony uroczystości sakramentu chrztu w romskiej rodzinie. Patologizacja / Usensacyjnienie: Pierwsza fotografia z cyklu zdjęć dokumentujących sakrament i rodzinne spotkanie przedstawia ojca trzymającego niemowlę w beciku i jednocześnie pijącego alkohol z butelki wielkości połowy ciała niemowlęcia (przyjęcie po sakramencie w kościele): „<i>Cygańskie chrzciny to wielkie wydarzenie w rodzinie. Zobaczcie archiwalne zdjęcia z 2003 roku pewnej cygańskiej rodziny</i>”.</p>
Wybiórczość w przytaczaniu cudzych wypowiedzi	<p>„<i>»Król Cyganów« ocenił karierę Viki Gabor. »Bardzo się cieszę, że już jest cywilizowaną Romką«</i>” (CR/2020.02.15/plejd/MO)</p>	<p>Makrostruktura: Wywiad z Don Vasyłem; artysta wyraża uznanie dla niezależności artystycznej Viki Gabor i dumę z jej międzynarodowego sukcesu. Implikacja: Nie wszyscy Romowie są cywilizowani. Z całego wywiadu tendencyjnie wybrano fragment mogący świadczyć o deprecjonowaniu przez Don Vasyła własnej kultury: „<i>już jest cywilizowaną Romką</i>”.</p>

4.2.3.3 Stosunek do wielokulturowości w mediach społecznościowych: bogactwo czy zagrożenie dla społeczeństwa? Pod artykułami promującymi wydarzenia afirmujące wielokulturowość nie ma wielu komentarzy na temat samych wydarzeń, chociaż towarzyszący artykułom materiał zdjęciowy świadczy o licznej frekwencji uczestników i ogromnej popularności festynów i festiwali – są niewątpliwą atrakcją. Pojęcie wielokulturowości i różnic międzykulturowych jest natomiast tematem dyskusji pod artykułami tematycznymi o Romach, bezpośrednio nie dotyczącymi wielokulturowości. W dyskusjach pojawia się szerokie spektrum postaw aksjologicznych, wielokulturowość jest wartościowana zarówno pozytywnie, jak i negatywnie.

1) Wielokulturowość jako wartość pozytywna:

„Rzeczypospolita od początku była wielonarodowościowa ze względu na Swój potencjał ziem. Wszyscy czuli się w niej jak w domu i oto chodzi”, „Romowie polscy to wartość dla naszego kraju” (R/2019.11.25/gwzd/MSK); „Jak dla mnie super żyć w wielokulturowym społeczeństwie, tym bardziej ze ani oni nam ani my im nie zagrażamy”, „Moim zdaniem niech sobie budują grobowce, budowle czy co tam jest w ich tradycji. Maja swoją kulturę i ją pielęgnują” (CR/2020.01.21/ostr24); „Ciemnogród to jest narzucanie swojego zdania i brak zrozumienia dla innej kultury”, „Kazdy ma prawo żyć jak chce. Romowie zawsze mieli duże rodziny czy było 500+ czy nie. Nikt nikomu nie broni mieć dużo dzieci” (CR/2020.03.15/mamnw/MSK).

2) Promowanie wielokulturowości jako działanie niepotrzebne, chybione lub pozorowane:

„Cygany Górą!!!! Wydaje mi się, że pilniejszym jest wywóz śmieci od cyganów i uporządkowanie terenu bo smród i syf dookoła. A tu masz promocja cyganów na festiwalu” (C/2019.08.18/24tp/MSK); „Wybudować dwa [bloki] – jeden dla cyganów a drugi obok dla wójta, by razem mogli budować »wspólnotę« opartą na wzajemnym szacunku i bogactwie kultur!” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Idioci. Odciąć i tyle. Takie to są »zalety« wielokulturowości”, „widać, że ich indyjskie korzenie” (CR/2020.01.24/wykop/MSK); „Przykre i przewidywalne. Wielokulturowość na sztandarach i rozgrywanie kartą nietolerancji zamiast faktycznych działań” (R/2020.02.01/gwtrojmi/MSK); „Polityka multi kulti w praktyce” (R/2020.03.02/epozn/MSK); „Zrobiłem 100 m i obrzucili następni wielokulturowi mój samochód kamieniami... O godzinie 12 biały dzień... Miasteczko...” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „[...] spotkania integracyjno-edukacyjne? za parę dni się okaże, kto stracił, a kto zyska :)”, „Oleśniczanie otrzymali próbkę, małą próbkę tego Multi-culti, no ale, poprawne politycznie lewactwo,

w dalszym ciągu będzie zachwycało się UBOGACENIEM POLSKIEJ KULTURY” (CR/2020.07.06/maoles/MSK).

3) Negacja wielokulturowości jako wartości wzbogacającej społeczeństwo większościowe:

„Pani zachciało się potaćczyć/pomachać kiecą/, czyli zakłócić jakąś zorganizowaną imprezę, a nie pomyślała o wcześniejszym zgłoszeniu się. Postępuje po romsku czyli nie uznaje naszych zasad i dziwi się, że jest tak traktowana” (CR/2019.11.06/gwpozn/MSK); „Tak mniejszosci panosza się wśród większości. Racjonalnie myśląc powinni się dostosować do naszej kultury” (CR/2020.01.21/ostr24/MSK); „Co do Romów są w mniejszości więc powinni się dostosować do naszych warunków kulturowych” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „Poza tym czy cyganie chcą się integrować, chcą pracować, chcą dostosować się do naszych zwyczajów?” (CR/2020.05.06/gw/MSK).

4) Wielokulturowość jako zagrożenie pozycji, bezpieczeństwa lub egzystencji społeczeństwa większościowego:

„Jeśli się zastanowisz to znaczenie korzystniej powiedzieć że napadł cię Jan Kowalski niż mówić że napadł cię Cygan, Żyd, Polak, Niemiec, muzułmanin, katolik, nazioł, gej... W pierwszym wypadku są spore szanse że gość odpowie za swoje czyny, w drugim przypadku, gwarantuję że sprawa się rozwodni” (CR/2019.11.06/gwpozn/MSK); „Bo Oni Romowie pokazują nam Polakom środkowy palec. [...] Wystarczy popatrzeć na ich groby, zachowanie i ubiory we Wszystkich Świętych. My Polacy wyglądamy tam przy nich, jak ubodzy krewni. Tak nie powinno być...” (CR/2020.01.21/ostr24/MSK); „Kiedyś czytałem, że 30% nowych urodzeń na Węgrzech to dzieci cygańskie. Nie za ciekawie się przyszłość rysuje” (C/2020.05.27/wykop/MSK); „Trzaskowskie PO w 2015 r. prawie zalało kraj uchodźcami. Zapomniałeś? Chcesz gwałtów, napadów i pobić? Wystarczy że wybierzesz PO-Trzaskowskie... oni ich zaimportują” (CR/2020.07.06/maoles/MSK).

5) Brak akceptacji kultury romskiej:

„Biada tej knajpie, w której się zagnieżdżą. Osobno siadają mężczyźni, osobno kobiety, dzieciaki generalnie robią co chcą, ganiają, wypychają się w kolejkę, jeśli jest samoobsługa, mordy drą do siebie tak, jakby wszyscy cierpieli na głuchotę, prawie nic nie zamawiają, po prostu przesiadują” (CR/2019.11.06/gwpozn/MSK); „Obawiam się, że wDzień Zmarłych Romowie będą zakłócać spokój ponieważ tak już się zdarza-

ło” (CR/2020.01.21/ostr24/MSK); „*Niech ubiorą się jak normalni ludzie i do roboty*” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „*Członek komisji rządu do spraw romskich Trojanek twierdzi że kultura romska od 500 lat nie pozwala Romowi być lekarzem, hydraulikiem, wywozić smieci itp [...]. Wygląda na to że romskie smieci, czy kupy ma wywozić potulnie Polak i sprzątać po nich. Jak rząd może na takie pasożytnictwo pozwolić*”, „*Cyganie mają taką tradycję. Może był w tym jakiś sens w średniowieczu gdy wywędrowali z Indii ale dzisiaj nie ma to żadnego*” (CR/2020.05.06/gw/MSK).

6) Odebranie kulturze romskiej cech kultury:

„[Światowe Spotkania z Kulturą Romską] Ładny oksymoron w tytule:)” (R/2019.08.24/wlkp/MSK); „*-Z tego co widać, to kultura zbieracko-łowiecka. -Słowo »kultura« jest na wyrost*” (CR/2019.10.04/wykop/MSK); „*Sorry, ale kultura, która tak traktuje kobiety, to nie jest kultura i nie jest warta zachowania*” (CR/2020.01.10/gwbdgsz/MSK); „*Proszę mi podać 10 osiągnięć romskiej kultury, romskiego narodu. Jakiś wielki wynalazek, osiągnięcie dyplomatyczne, militarne, inżynieryjne. Niech będzie nawet 5. No dobra – 3*”, „*Granie i śpiewanie niewiele wnosi do PKB, nie wspomnę o innych formach działalności...*” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „*Wkład w kulturę europejską ten lud ma rzeczywiście przeogromy :)*” (C/2020.07.08/nczas/MSK).

Wypowiedzi internautów, pomimo wyrażanego *explicite* braku akceptacji odmienności grupy romskiej, pokazują rosnącą znajomość romskiej kultury wśród społeczeństwa, jednak nie zawsze przekłada się ona na zrozumienie zachowań grup mniejszościowych. Wiedza o romskich tradycjach zaduszkowych nie prowadzi do większej akceptacji odmiennych zachowań na cmentarzach, wystawne wesela są przez internautów ośmieszane, a pielęgnacja języka romskiego w domach spotyka się z brakiem przychylności: „*Dlaczego dzieci, trafiające do szkoły, nie mówią po polsku? Świeżo przyjechały z Syrii czy Rumunii, czy po prostu rodzicom nie chce się rozmawiać w domu po polsku*” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „*Zastanawia mnie też dlaczego będąc tu w Polsce tle lat cały czas »mamroczą« w swoim języku, czyż to nic nie mówi nam*” (CR/2020.02.22/epozn/MSK). Wyjątkowo niechętnie Romom komentarze spotykają się jednak z protestami uczestników dyskusji: „*Ludzie opamiętajcie się! Romowie chcą żyć tak samo jak Wy!*” (CR/2020.01.23/podh24/MSK); „*Mają swoją kulturę i zasady ale my uparcie postrzegamy ich przez pryzmat złodzieja nawet nie próbując dowiedzieć się czegoś więcej. [...] Wkurzają nas bo mają swoje tradycje i je pielęgnują, a my nie mamy?*” (CR/2020.01.21/ostr24/MSK).

Anna Pasięka w artykule „Wielokulturowość po polsku” kwestionuje możliwość realistycznego promowania wielokulturowości i zasadność samego pojęcia w kul-

turze, w której jedna norma kulturowa jest niepodważalna (Pasięka, 2013, s. 151). Analizowany materiał tę tezę potwierdza; na gruncie polskim wielokulturowość jest w istocie formą promowania polskości, wizji społeczeństwa tolerancyjnego, w którym od wieków akceptuje się inne kultury – jednak bez przyznawania im tych samych praw: *„Tym którzy to chcą żyć uczciwie i przyjaźnić się z Polakami, nikt nigdy nie stawiał i nie będzie stawiał przeszkód. Polacy są bardzo tolerancyjni i przyjaźni, ale też wymagają uczciwości”* (R/2019.11.25/gwzdy/MSK). Promowanie wielokulturowości ma raczej charakter deklaracyjny, opisowy, jest wyliczanką kultur, natomiast w przestrzeni normatywno-aksjologicznej wielokulturowość się dopiero kształtuje. Uwidacznia to też dyskusja wokół polskości i prawa do reprezentowania Polski na forum międzynarodowym przez mniejszości etniczne, jak również debata dotycząca prawa do samookreślenia w języku.

4.2.4 Temat makro: *Cygan czy Rom? Prawo do samookreślenia.*

Fundamentem „wielokulturowości stosowanej”, funkcjonującej w społeczeństwie jako naturalna wartość, jest przede wszystkim ogólna społeczna wiedza na temat wszystkich grup etnicznych wchodzących w skład państwa oraz szacunek i akceptacja odmienności i dążeń innych do kształtowania swojego wizerunku. Wiedza na temat pochodzenia Romów z Indii jest w polskim społeczeństwie powszechna. Świadczą o tym liczne wypowiedzi internautów w mediach społecznościowych, blogach i komentarzach – zarówno neutralnych, jak i pejoratywnych, zawierających fałszywe wyjaśnienie przyczyn migracji.

„Nie »rumuństwo« bo to nie są Rumuni. To są CYGANIE którzy nie mają gdzie wrócić bo to lud wędrowny, tak leniwy że nawet ich z Indii wygoniono” (☞) (CR/2019.10.04/wykop/MSK); *„Oświece cię ale cyganie pochodzą z tamtych rejonów czyli Pakistan/Indie/Bangladesz”, „romowie akurat pochodzą ze centralnych indii. oświeć się sam”, „o badaniach dna, języka i cech kulturowych kiedyś słyszałeś?”* (CR/2019.10.06/wykop/MSK); *„DNA nie kłamie. Wyruszyli z Kalkuty żebrac i rabować”, „Najgorsza kasta z Indii, wygnana przez własnych rodaków (kradli, nie pracowali, robili syf); przypelzła do EU i kultywuje swoje psia mac »tradycje«”* (CR/2019.10.22/wykop/MSK); *„Deportować do Indii, skąd się przywlekli”* (CR/2019.11.10/wpwiad/MSK); *„Oni przybyli z Indii (co widać w estetyce)”* (CR/2020.01.26/gwtroj/MSK); *„Kurka wodna. Własnie doczytałem że Cyganie (Romowie) wywodzą się z Indii. To tak wiele wyjaśnia...”* / *„No a skąd niby, jeśli nie stamtąd? To żadna rewelacja. Myślałem, że to powszechnie znany fakt”* (CR/2020.07.17/wykop/MSK).

Natomiast stan wiedzy na temat różnorodności grup etnicznych określanych wspólnym mianem *Cyganie/Gypsies* lub *Romowie* i wewnętrznego zróżnicowania wśród Romów mieszkających w Polsce jest już stosunkowo niewielki i również obarczony błędami, chociaż temat jest stałym elementem wywiadów, reportaży telewizyjnych i audycji radiowych dotyczących mniejszości romskiej; w komentarzach i blogach internautów jest to kwestia peryferyjna, poruszana przez wąskie grono zainteresowanych.

„Nie zrównuje wszystkich Cyganów do jednego i tego samego... Cyganie z Limanowej to jedni z najstarszych w Polsce i najbardziejniejszych.... bergitka Roma” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); *„A może ona jest Sinti, Aszkali, Kelderaszka?”* (CR/2019.11.25/wp/MSK); *„Romowie to tylko jedna z podgrup Cyganów. Tak samo jak Cyganie Sinti, którzy się wręcz obrażają gdy ich ktoś nazywa Romami”* (CR/2019.11.11/wykop/MSK); *„Bardziej poprawne politycznie jest pisanie, że to Cyganie. Chyba, że to wiadome z góry, bo jakiś wywiad z nimi czy coś i sami o sobie mówią że są Romami, wtedy można pisać Romowie. Faktem jest, że w Polsce więcej mieszka Cyganów romskich niż Cyganów sinti. Ale już w Niemczech i innych państwach są regiony gdzie Sinti jest dużo więcej niż Romów”* (CR/2019.08.14/wykop/MSK); *„Nie są Romami, pochodzą stamtąd, nie czym specjalnym jeśli chodzi o wygląd się nie wyróżniają. Chodzi o wędrowny styl życia, specyficzny slang itd. To są tzw »Irish travellers«”* (CR/2019.10.06/wykop/MSK); *„Cyganów czy travellersów? Bo to różne grupy etniczne”* (C/2020.01.30/wykop/MSK).

Niedostateczna wiedza na temat zróżnicowania w obrębie grupy określanej wspólnym mianem *Cyganie/Gypsies* jest jednym z ważniejszych czynników wpływających na dyskusję wokół użycia etnonimów *Cyganie* i *Romowie* – społeczeństwo nie widzi potrzeby zmiany językowej; nie została ona dostatecznie i przekonująco uzasadniona. Celowość zmiany podważa również niekonsekwentne i przypadkowe użycie etnonimów w mediach oficjalnych, chociaż aktywiści romscy i znawcy kultury romskiej podkreślają, że „zamienne, nieomal automatyczne stosowanie tych terminów jest nieuprawomocnione” (Mróz, 2013, s. 16). Dziennikarze często nie podążają za ogólnie przyjętą, choć nieskodyfikowaną normą językową, według której historyczne odniesienia, zjawiska z dziedziny folkloru, nazwy własne i tytuły zawierające etnonim *Cygan/cygański* pozostają niezmiennione, np. „obóz cygański” (*Zigeunerlager*), „Baron cygański” Johanna Straussa, „Cyganka Aza” (film z 1926 roku), natomiast etnonim *Rom/romski* odnosi się do życia, pracy, zachowań przedstawicieli romskiej grupy etnicznej. Przykładem świadomego rozróżnienia między etnonimami jest zawiadomienie umieszczone w Portalu Informacji Kulturalnej

województwa świętokrzyskiego. Cyganie jako obiekt sztuki, przedmiot wyobrażeń przeciwstawieni są Romom jako podmiotowi czynnemu, twórcom sztuki.

„Na wystawie czasowej »Obraz Cyganów. Cyganie w obrazach« będzie można obejrzeć obiekty wybrane spośród 3000 artefaktów, głównie widokówki, sztychy, grafiki, fotografie, plakaty oraz obrazy, tworzone zarówno przez Romów, jak i reprezentantów innych narodowości. Są wśród nich kilkusetletnie przedstawienia Cyganów, często bogate w stereotypowe wyobrażenia na temat ich życia i kultury” (CR/2019.10.08/rdpik/MO).

Konsekwentne użycie obu etnonimów w obrębie jednego tekstu wymaga wiedzy i świadomej decyzji autora odnośnie do tego, co traktuje jako zaszłość historyczną, a co jako zjawisko współczesne. Taka decyzja jest trudna ze względu na płynność ram sytuacyjnych i czasowych definiujących przełom w uzusie językowym, zwykle jednak świadome znaczeniowe rozróżnienie etnonimów w obrębie jednego tekstu jest zauważalne i, choć może podlegać kwestionowaniu, stanowi element procesu kształtowania się i ujednolicania znaczeń: *„Tabor jest cygański czy romski? – Tabor chyba musi być cygański, a nie romski, ale opisując dzisiejsze zachowania przedstawicieli tych mniejszości powinniśmy używać nowego słownictwa – Afroamerykanie oraz Romowie” (CR/2019.08.10/onetwiad/MO).*

4.2.4.1 Synonimia wewnątrztekstowa w mediach oficjalnych. Etonimy *Rom* i *Cygan* są używane wymiennie jako środek stylistyczny pozwalający uniknąć powtarzalności tych samych wyrazów i wyrażań. W edukacji polonistycznej nieuzasadniona powtarzalność traktowana jest jako błąd stylistyczny i chociaż konsekwentne stosowanie jednego z etnonimów byłoby jak najbardziej wskazane, dziennikarze mechanicznie kierują się nawykiem z lat szkolnych i studenckich.

*„Zadajemy sobie pytanie – czy **Cyganie** mieli określony cel podróży? I co z nami? Wędrówka, jako istotny motyw spektaklu, nie dotyczy wyłącznie **Romów**” (CR/2019.10.15/suwn/MO); „Cygańskie Zaduszki to m.in. opowiadanie historii o życiu i zasługach zmarłych z romskich rodzin. Przy tej okazji **Cyganie** piją kieliszek alkoholu (najczęściej wódki) za dusze tych, którzy już odeszli. [...] **Romowie** karmią również dusze swoich zmarłych owocami, które przerzucają za siebie nad głową, a we wspólnej biesiadzie może uczestniczyć nawet 100 – 150 osób” (CR/2019.11.03/wrocnm/MO); „Cudowna autentyczna **muzyka romska**, śpiew i taniec [...] wprowadzają widzów w zaczarowany i tajemniczy świat Romów. Urok osobisty artystów zespołu [...] gwarantują odbiorcy niezapomniane przeżycia, wspaniałą zabawę, oraz bezgraniczną miłość do **cygańskiej muzyki**” (CR/2019.11.19/ddb24/MO); „Znacznie tańsze były te na stoisku, gdzie*

towar sprzedawali bułgarscy **Cyganie**. Tam kurtki może nie tak modne, ale na pewno tańsze – bo po 140 zł. Niestety, **Romowie** mieli tylko damskie kroje” (CR/2019.11.21/bielsk/MO); „Roby Lakatos [...] potrafi być szalonym **cygańskim** skrzypkiem, to znów uduchowionym klezmerem albo perfekcyjnym wirtuozem. Artysta ten pochodzi ze słynnego rodu króla **romskich** skrzypków Janosa Bihariego” (CR/2020.01.18/gwkat/MO); „Aby nie »stygmatyzować« **Cyganów** i »chronić ich przed dyskryminacją«, postanowiono statystyki »ocyganić«. Od 2018 **Romowie** nie są już uwzględniani jako osobna grupa” (CR/2020.01.22/nczas/MO) [wytluszczenia autorki].

W powyższych przykładach przypadkowe użycie etnonimów jest świadectwem kontynuacji tożsamości cygańsko-romskiej, które jednak podważa zasadność wprowadzenia etnonimu *Rom/romski* i jest dodatkowym czynnikiem wpływającym na postrzeganie nowej nazwy jako przejawu negatywnie nacechowanej poprawności politycznej.

Brak konsekwencji w użyciu etnonimów w mediach oficjalnych zauważają również internauci:

„Romowie zapraszają na spotkanie przy ... cygańskiej muzyce??? Czy Cyganie zapraszają na spotkanie przy romskiej muzyce??? A może po prostu normalnie jak było od lat: Cyganie zapraszają na spotkanie przy cygańskiej muzyce. Wadowiccy Cyganie i cygańska muzyka jak dla mnie są w »porzo«” (CR/2019.09.19/wadwonl/MSK); „BARDZO CIEKAWE. Pokłóciły się dwie grupy Cyganów, a awanturowały się dwie grupy Romów” (CR/2019.11.10/wpwiad/MSK); „Dziennikarzom się wydaje, że Romowie to politycznie poprawny odpowiednik słowa Cyganie. A wcale tak nie jest, bo Romowie to tylko jedna z podgrup Cyganów” (CR/2019.11.11/wykop/MSK); „Romowie w obozie cygańskim, kto tu cygani? Tzn. romi?” (CR/2020.05.12/niezał/MSK).

O ile trzy pierwsze wypowiedzi opierają się na wiedzy lub trafnej intuicji językowej, o tyle ostatni przykład odzwierciedla niepełne ustabilizowanie różnicy semantycznej między oboma etnonimami – obóz, w którym przebywali więźniowie narodowości romskiej w Oświęcimiu-Brzezince, w istocie nazywał się cygańskim obozem rodzinnym (*Familienzigeunerlager*) i tak też większość Romów i specjalistów zajmujących się tematyką romską go nazywa.

4.2.4.2 Użycie etnonimów w mediach społecznościowych. Internauci używają obu etnonimów i ich derywatów, nie kierując się regułami kontekstu społecznego czy historycznego. Jednak, w przeciwieństwie do mediów oficjalnych, synonimia wewnątrztekstowa *Cygan/Rom* w mediach społecznościowych prawie nie występuje, a przykłady synonimicznego użycia w wypowiedzi jednego nadawcy są niezwy-

kle rzadkie: „*Staram się także zrozumieć tą obawę przed Romami. Ale czy czasami nie Sami sobie Cyganie winni*” (CR/2019.12.06/niezal/MSK); „*romowie nietykalność mają załatwioną na wyższych szczeblach władzy. Jeśli nawet szeregowy pracownik skarbowki zacznie »trzepać« cygana to wyższa instancja to odkręci*” (CR/2020.01.21/ostr24/MSK).

Równoległy etnonim jest czasem podawany w nawiasach, w celu ujednoznacznienia:

„*Jeżeli po tej imprezie w Złoczewie zacznie się replikować wirus, [...] to jasne, że będzie to wina Cyganów (Romów) z zespołu Don Vasyla*” (CR/2020.03.10/sierdz/MSK); „*Polak to osoba narodowości polskiej, lecz w kolejnych znaczeniach tego rzeczownika jest to obywatel państwa polskiego [...]: Polak narodowości romskiej (cygańskiej), narodowości żydowskiej, narodowości niemieckiej*” (CR/2019.10.02/dorze/MSK).

Analiza ilościowa użycia obu etnonimów w mediach społecznościowych pokazuje przewagę etnonimu *Cygan*, frekwencja występowania etnonimu *Rom* jest o 33% niższa; natomiast frekwencja przymiotnika *romski* jest o 100% wyższa – przymiotnik *romski* występuje dwukrotnie częściej niż *cygański*²⁹.

Tabela 11

Frekwencja użycia etnonimów i przymiotników derywowanych od etnonimów w mediach społecznościowych

Cygan/cygan (wszystkie formy l. poj. i l. mn., włączając nieprawidłową formę mianownika l. mn.: <i>Cygany/cygany</i> (27))	903	Rom/rom (wszystkie formy l. poj. i l. mn., włączając nieprawidłową formę mianownika l. mn.: <i>Romy/romy</i> (12))	592
cygański/Cygański	86	romski/Romski	172

Częstotliwość występowania omawianych etnonimów w połączeniu z analizą kontekstu ich użycia wskazuje na kilka równoległych zjawisk:

²⁹ W analizowanym materiale w stosunku do Romów używane są również następujące określenia pejoratywne o bardzo niskiej frekwencji: *Rumun*, *ciapak*, *ciapruch*, *ciapaty*, *tombak* (osoby o ciemniejszej karnacji skóry), *morus* (osoba wyglądająca jak Rom), *ciawus* (żebrak). Natomiast użycie małych i wielkich liter C/c i R/r nie może być analizowane pod względem nacechowania aksjologicznego – pisownia jest rezultatem pośpiechu, niestaranności lub ograniczeń sprzętu, którym w danym momencie posługuje się użytkownik.

1) Etnonim Cygan:

a) Odnosi się do przedstawiciela mniejszości romskiej, jest nienacechowane:

„Lubię Cyganów. Nieraz siedziałem z nimi przy ogniu. Nic złego o nich powiedzieć nie mogę”, „Przed wielu, wielu laty moja kilkuletnia córeczka, podczas spaceru z żoną, pechowo upadła na chodniku i zalała się krwią. Zatrzymał się tylko jeden samochód i zawiózł je na pogotowie [...]. Kierowcą był cygan, na którego z rezerwą patrzyli pacjenci, bo pomógł żonie wejść do budynku. Od lat już nie mieszkamy w Bydgoszczy i przez lata nie miałem okazji podziękować. BARDZO WAM CYGANIE DZIEKUJEMY i ŻYCZYMY WSZELKIEJ POMYSLNOSCI” (CR/2020.01.10/gwbdgsh/MSK); „Cygan nie Cygan, z Polakami prowadzącymi taki tryb życia jest dokładnie tak samo” (CR/2020.05.06/wiadomości.gazeta.pl/MSK).

b) Afirmuje cenione w społeczeństwie aspekty tradycyjnej kultury romskiej; wyraża nostalgię za przeszłością i tęsknotę za „mitycznym” Cyganem:

„Byli kowalami, bielili kotły i najwspanialsze patelnie robili. U nas w rodzinie była patelnia zrobiona przez Cygana w końcu XIX wieku i ze 100 lat służyła” (CR/2019.12.06/niezał/MSK); „Jeden taki Cygan z Rumunii grał na skrzypcach różne takie »standardy światowe« [...] ale jak on grał, Panie kPk ... no normalnie niebo!!!” (CR/2020.01.05/corlus/MSK); „Prawdziwych cyganów już nie ma. Zostali tylko Romowie. Szkoda” (CR/2020.04.10/niezał/MSK); „Na strunach grają – nie znając nut – tak pięknie – jak żadna szkoła muzyczna nie zdoła żadnego białego nauczyć... graj, Cyganie – choćby i nocą, po pijaku i na skradzionym ciągniku” (CR/2020.07.05/nczas/MSK).

c) Jest wyrazem protestu przeciwko zmianom w języku, odczuwanym jako działanie wymuszone, szkodliwe, często związane z poprawnością polityczną, zagrażające polskiej kulturze oraz okaleczające język polski:

„Co za poprawny język »romowie«? Po prostu CYGANIE” (CR/2020.01.26/gwtrojm/MSK); „Mamy własny język i wiemy lepiej jak co nazwać”, „Nie potrzeba nam obcych ciał chcących po swojemu ustalać normy języka polskiego”, „Poprawność polityczna doprowadziła do jakichś absurdów, pedały to są (gays) wesołki, Cyganie to Romowie, Murzyni to Afroamerykanie, Eskimosi to Inuici, nazwanie kogoś Żydem to rasizm nie mówiąc już o tym że komuniści i wszelkiej maści zbrojeńcy i aferzyści to tylko liberałowie” (CR/2020.04.10/niezał/MSK).

d) Nie odnosi się do przedstawiciela grupy etnicznej, ale do stereotypowych cech negatywnych; „cygan” to kłamca, oszust, krętacz:

„Cygan, to już dużo mówi o ich moralności” (CR/2019.09.06/tvrepbl/MSK); *„Cygan Polakowi cyganem”* (CR/2019.10.04/wykop/MSK); *„Nami też jakiś ich odłam rzędzi”* (CR/2020.05.25/nczas/MSK).

2) Etnonim *Rom*:

a) Odnosi się do przedstawiciela mniejszości romskiej, jest nacechowane neutralnie, pozytywnie lub negatywnie:

„Wychowałem się w miejscowości gdzie było sporo Romów” (CR/2019.08.23/dzNIK/MSK); *„Jeśli autorzy oczekują, że gmina zajmie się Romami to również oznacza, że sami Romowie muszą się dostosować do podstawowych reguł społecznych”* (CR/2020.01.30/gwtrojM/MSK); *„Prywatnie uważam, że normalne życie z Romami jest niemożliwe (niestety)”* (CR/2020.02.22/epozn/MSK); *„Problem pojawia się kiedy masz kontakt z tradycyjnymi Romami, których w pracy na pewno nie spotkasz”* (CR/2020.05.06/gw/MSK); *„Pamiętam co mowiono o wprowadzonym »osiedleniu« w 1965 roku: na początek państwo dało Romom do dyspozycji mieszkania w różnych częściach Polski, gdzie mogli się na jakiś czas zatrzymać”* (CR/2020.05.07/gw/MSK).

b) Jest przejawem szacunku, deklaracją akceptacji zjawiska wielokulturowości, sprzeciwem wobec użycia etnonimu *Cygan*:

„A ja mam szacunek do ROMÓW są grzeczni i normalni nie zaczepiają jak nasi me-nele” (CR/2019.10.11/wadwonl/MSK); *„Poziom pana »reportera« jak zwykle wysoki... Romowie, a nie »cyganie«”, „Nie mówimy Cygan!!! To brzmi jak czar***h!!! Sprawa zgłoszona dalej”, „Romowie!!! Żadni cyganie!”, „Romskie rodziny nie brzmi ładniej?”* (CR/2020.07.06/maoles/MSK).

c) Jest używany w stosunku do „elity” romskiej – Romów, którzy osiągnęli wysoki status społeczny i finansowy oraz wyróżniają się na tle własnej grupy etnicznej:

„Romowie to Don Wasyl (co nie płaci podatków) i Edytka Górniak, reszta to zwykłe cygany” (CR/2019.11.31/liman/MSK); *„To nie są żadni Romowie tylko Rumuni co najwyżej Cyganie. Do Romów to im daleko. Rom nie mieszka w altance tylko w apartamencie, za dnia przesiaduje w kawiarniach w Poznaniu, a wieczorami w kasynie Andersia albo w City Parku”* (CR/2020.02.22/epozn/MSK).

d) Jest używany ironicznie, służy ośmieszeniu, pokazuje lekceważący stosunek do Romów i wyraża dezaprobatę wobec programów pomocowych wspierających mniejszość romską; ironię wzmacnia użycie związków rzeczownikowo-rzeczownikowych „*pan/Pan Rom*”, „*Panowie Romowie*”, „*państwo Romowie*”:

„Obawiam się, że *Pan Rom* mógł zbiec do Ameryki”, „Kto to są *Romowie*? *Panowie Rzymianie* (☹☹)” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „*Inspektor Nadzoru Budowlanego ma taki dystans do cyganów po decyzji Wojewódzkiego »policjanta«, że raczej uka-
rałby właściciela terenu na którym wybudowana była samowola budowlana [...],
a nie Panów Romów zamieszkających w Limanowskim powiecie*” (CR/2019.11.31/
liman/MSK); „*Skoro państwo Romowie potrafią zrobić piec z bębna od pralki, to chyba
również potrafiliby sami sklecić słowojkę ze starych desek*” (CR/2020.01.26/gwtroj/MSK); „*Gorące pozdrowienia dla Roma, który [...] z promiennym uśmiechem po-
mógł mi wstawić wózek do tramwaju, po czym capnął leżącą na dolnym koszyczku
siatkę i zwał. W siatce były dwie zużyte pieluchy, brudna tetra, butelka z resztką wody
i pusty słoiczek po Gerberku.*”/„*No to się pan Rom zdziwił*” (CR/2020.07.10/wiocha/
MSK); „*No jacy cyganie, to są Romowie. Roma locuta, causa finita! To starożytny
naród*” (CR/2020.05.25/nczas/MSK).

3) Użycia przymiotnikowe i przysłówkowe.

Znacząca przewaga użycia przymiotnika *romski* jest świadectwem postępującego wypierania przymiotnika *cygański* z języka oraz powstawania i stabilizowania związków wyrazowych z przymiotnikiem *romski*. O ile pojedyncze przykłady połączeń przymiotnikowo-rzeczownikowych i rzeczownikowo-przymiotnikowych nie są wskaźnikiem trwałych zmian językowych (choć mogą świadczyć o pojawiających się w języku tendencjach), o tyle związki wyrazowe takie jak: „*program romski*”, „*społeczność romska*”, „*dziecko romskie*”, „*rodzina romska*”, „*romskie pochodzenie*”, „*romskie korzenie*”, „*romska kultura*”, „*romska mniejszość*” tworzą już utrwalone kolokacje. W badanym materiale albo brakuje podobnych połączeń z przymiotnikiem *cygański*, albo występują one znacznie rzadziej.

Przymiotnik *romski* odnosi się przede wszystkim do programów pomocowych i zagadnień społecznych – edukacji i niskiego wskaźnika zatrudnienia wśród Romów: *dziecko, getto, organizacja, placówka, problem, program, społeczność, uczennica, żebrak*; zawodów: *piosenkarz, sprzątaczką, sprzedawczyni*; kwestii tożsamości: *korzenie, krew, narodowość, naród, pochodzenie*; zjawisk kultury: *festiwal, kultura, zespół, zwyczaj*; jest też używany kpiąco, ironicznie, tworząc w intencji nadawcy związki kontradiktoryczne: *ekspert, kultura, tradycja*, „*w wydaniu rom-*

skim” (w opisie zachowań ocenianych negatywnie), „*na romskich warunkach*” (w opisie zachowań odbiegających od ogólnie przyjętej normy).

Przymiotnik *cygański* występuje przede wszystkim w związkach, które służą opisowi kontekstów historycznych: *grajek, kapela, król, patelnia, tabor, wóz, życie*; wchodzi w skład słownictwa kulinarnego: *kuchnia, sos*; opisuje, często negatywnie, przejawy zamożności: *architektura, bogactwo, elita, fortuna, mauzoleum, przepych*; odnosi się do sfery przestępczości: *gang, herszt, mafia*; jest użyty ironicznie jako zaprzeczenie cech znaczeniowo przypisanych leksemom, z którymi się łączy: *fachowiec, praca, przedsiębiorczość, wyrok*; nadaje wypowiedzi odcień obraźliwy: *familia, nacja*; ma na celu wzmocnienie degradacji: *buda, chwast, czarnuch, gnój, nierób, pasożyt, patologia*.

Oba przymiotniki *cygański* i *romski* w równym stopniu łączą się z rzeczownikami denotującymi miejsce zamieszkania: *dom, osiedle, osada, obozowisko*.

Analiza użycia leksemów *Cygan* i *Rom* oraz derywowanych od nich przymiotników w badanych przykładach wypowiedzi internautów wyznacza dwa pola znaczeniowe o nieco innym zabarwieniu. Pola znaczeniowe w znacznej mierze się pokrywają, wspólną i najobszerniejszą częścią jest znaczenie podstawowe leksemów, często nienacechowane – przynależność do grupy etnicznej. Różnice rysują się na obrzeżach pól. W wypowiedziach świadomie deprecjonujących przedstawicieli mniejszości romskiej przeważa użycie leksemu *Cygan*. W dyskusjach wokół zagadnień związanych z polityką socjalną państwa i samorządów wyższą frekwencję ma leksem *Rom*, wiąże się to z wpływem stylu instytucjonalnego, formalnego, używanego w mediach oficjalnych. Internauci podążają w swoich komentarzach za słownictwem użytym w komentowanym tekście. Użycie leksemu *Rom* jako elementu stylu oficjalnego jest również przejawem szacunku do omawianego tematu i pokazuje, które zagadnienia traktowane są przez internautów jako istotne, umieszczone w obszarze języka, wykraczanie poza który jest naruszeniem kolektywnego systemu wartości. Język internautów wskazuje na istnienie dwóch tematów silnie nacechowanych wartościowo i emocjonalnie: „Dziecko” i „Zagłada” – oba zostaną omówione w dalszych podrozdziałach.

W analizowanym materiale występują również formy czasownikowe pochodzące od etnonimów *Cygan* i *Rom*: *cyganić* (12 użyć) i nacechowane ironicznie *romić/romować* (7 użyć). Oba czasowniki użyte są w formie żartu (z wyjątkiem jednej wypowiedzi) i są zamierzoną grą słów. Internauci używają czasownika *cyganić* z pełną świadomością jego pochodzenia i ustabilizowanego znaczenia w języku, natomiast neologizmy *romić/oromić, oromować* i *wyromować* są formą sprzeciwu wobec wprowadzenia etnonimu *Rom* do języka.

„Niestety czasownik »cyganić« znaczy tyle, co oszukiwać, ale nic na to nie poradzę, że został on utworzony od rzeczownika »Cygan«” (CR/2020.06.07/wykop/MSK); „Dziwne: piszecie, że artysta romski, a cyganił”, „biedaczek nie wiedział że w Polsce płaci się podatki. W samej rzeczy cygani”, „PS. Zresztą cygan to czemu się dziwić – cygani” (CR/2019.12.06/niezał/MSK); „Kto tu cygani? Tzn. romi?” (CR/2020.05.16/niezał/MSK); „W języku polskim do tej pory czasami używa się pewnego czasownika – jakoś do tej pory nie zmieniono go na »oromić«” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „Może bowiem się zdarzyć, że za kilka lat Polacy zamiast np. »ocyganić kogoś«, będą mówić »oromić kogoś«” (CR/2019.11.06/gwpozn/MSK); „to jak mam teraz mówić zamiast ocyganic, oromic czy oromowac kogos?” (CR/2020.04.10/niezał/MSK); „Zgodnie z politpoprawnością gdy ktoś mija się z prawdą mówimy »nie romuj«” (CR/2019.11.10/wp/MSK); „Chciał ocyganić, o przepraszam, wyromować urząd skarbowy, oj nieładnie” (CR/2019.12.06/dorze/MSK).

4.2.4.3 Opór wobec zmiany. Strategie dyskursywne. Dyskusja wokół użycia etnonimów jest inicjowana przez przeciwników zastępowania etnonimu *Cygan* etnonimem *Rom*. U podstaw sprzeciwu leży przede wszystkim niechęć do zmian w ogólności. Opór wobec zmian jest jednym z kluczowych pojęć w teorii organizacji i zarządzania i nie jest zjawiskiem negatywnym, lecz naturalną strategią radzenia sobie jednostki ze zmianą. Jest zarówno cechą indywidualną, jak i uniwersalną – wyniki badania z dziedziny psychologii stosowanej przeprowadzonego wśród 4201 osób reprezentujących 17 narodowości i pochodzących z różnych kultur: z Europy, Azji, Ameryki Północnej i Australii pokazały, że opór wobec zmiany cechuje wszystkie badane grupy, nie jest cechą jednej kultury (van Dam, Oreg, Schyns, 2008, za: Grabus, 2013, s. 45). Wnikliwa analiza przejawów oporu prezentuje mechanizmy myślenia społeczeństwa i jest wskazówką dla dalszych działań, które zwiększają prawdopodobieństwo akceptacji nowości. „Przejawiany opór może pomóc agentom zmian w zrozumieniu reakcji odbiorców zmiany, gdyż pokazuje ich widzenie zmiany, a nie opis »obiektywnej« rzeczywistości. Pozwala [też] zbadać, w jaki sposób agenci zmiany przyczyniają się do wystąpienia oporu poprzez własne działania i zaniechania” (Grabus, 2013, s. 43).

W analizowanej dyskusji wokół użycia etnonimu *Rom/romski* odnaleźć można większość wyodrębnionych w psychologii stosowanej indywidualnych czynników oporu: niechęć do porzucenia starych przyzwyczajeń, nawyki, rutyna, obawa przed utratą kontroli i zagrożenie utratą statusu, sztywność poznawcza, niechęć do nabywania lub zastosowania nowej wiedzy.

Sprzeciw na poziomie emocjonalnym jest często wyrażony jako bezsporna opinia niewymagająca uzasadnienia:

„Ile razy można tłumaczyć? CYGANIE. ROM to jest pamięć tylko do odczytu. Ile razy mam tłumaczyć” (CR/2019.08.14/wykop/MSK); „Jakiś postęp jest, nie piszecie romowie tylko cyganie, zresztą słusznie, bo te plemię ma tyle wspólnego z romami co Schetyna z inteligencją” (CR/2019.09.06/tvrepbl/MSK); „[Romowie] to taka belkotliwa nazwa cyganów”, „Zwykli cyganie, a nie romowie” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Po pierwsze nie Romowie tylko Cygany” (CR/2019.11.06/ost24/MSK); „Kuźwa, cyganie, cyganie a nie romowie” (CR/2020.01.24/niezal/MSK); „To są Cyganie a nie Romowie” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „cygan to nie Rom, ty pisowski pomioć” (CR/2020.07.09/jbzd/MSK).

Najczęściej jednak internauci starają się w dyskusjach uzasadnić swoje stanowisko. W wypowiedziach można wyodrębnić cztery główne strategie argumentacyjne służące racjonalizacji oporu.

Strategia 1. Nie ma podstaw do zmiany przyzwyczajeń językowych, ponieważ sami Romowie mówią o sobie Cyganie.

Internauci używający tego argumentu odwołują się do tytułów piosenek zawierających leksem *Cygan*, wykonywanych przez Romów i głęboko zakorzenionych w kulturze polskiej, do działalności romskich zespołów muzycznych, promujących swoją muzykę przez odwołanie do przyzwyczajeń językowych potencjalnych klientów, oraz do osobistych kontaktów z Romami, którzy w relacjach z nie-Romami określają się jako *Cyganie*.

„Sami na siebie mogą mówić cyganie, śpiewać o cyganach, mieć koncerty muzyki cygańskiej, ale innym tak już mówić nie wolno” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Sami o sobie śpiewają MY ROMOWIE CO PĘDZIMY Z WIATREM... eeee albo i nie tak to szło. Nie ma to jak być bardziej poprawnym od nich samych” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „Rozmawiałem kiedyś z gościem związanym z tym środowiskiem i oni mówią CYGANIE”, „Sami o sobie śpiewają MY CYGANIE, a media usilnie pieprzą o ROMACH” (CR/2019.11.11/wykop/MSK); „Kim są Cyganie? Lub, jak się dziś ich zwie Romowie? Ja pozostanę przy starej nazwie, bo wszyscy jej używają, nawet sami zainteresowani” (CR/2020.01.05/corlus/MSK); „znam kilku cyganów i żaden z nich nie uważa się za roma” (CR/2020.04.10/niezal/MSK).

Strategia 2. Uważam, że nazwa *Cyganie* nie ma pejoratywnego znaczenia i będę jej używać ze względu na kontynuację polskich tradycji i przestrzeganie historycznej ciągłości.

„Wciąż uważam że te wymyślone w latach 90 określenie »romowie« jest idiotyczne i nie powinno być używane. W całej historii Polski zawsze mówiliśmy cyganie, tylko jakiś debil wymyślił sobie, że to obraźliwe bo się kojarzy” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Tak zwana poprawność polityczna zrobiła ludziom wodę z mózgu: Cygan obraża się za nazywanie go Cyganem. A co złego w słowie Cygan? Czy oni poszaleli?”, „Przepraszam bardzo, mam obecnie 40 lat. W przeszłości, w okresie dzieciństwa nie słyszałem określenia »Romowie«, słyszałem jedynie określenie »Cyganie« [...]. W mojej osobistej ocenie używanie określenia »Cygan«, »Cyganka«, »Cyganie« nie nosi znamion rasistowskich, a jedynie trzymania się pewnych utartych i utrwalonych w naszej kulturze określeń, których ja osobiście nie zmierzam się wyrzec tylko z tego powodu, że komuś się ono nie podoba” (CR/2020.04.10/niezal/MSK).

Strategia 3. Wiem, że nazwa *Cyganie* ma znaczenie pejoratywne, ale negatywny stosunek społeczeństwa do Cyganów jest uzasadniony, dlatego będę mówić *Cyganie*.

„Nazwa »Romowie« to nazwa własna Cyganów. We wszystkich dostępnych mi źródłach encyklopedycznych tak jest napisane. Jeśli Cyganie uważają, że to jest nazwa pejoratywna, to niech w większości zmieniają swoje postępowanie” (CR/2019.11.06/gwpozn/MSK); „Tutaj chodzi wyłącznie o to, że Cyganie wypracowali (👉👉) sobie nie najlepszy wizerunek. To tak jakby np na Niemców mówić »Bawarczycy« żeby się nie obrazili (gdyby Niemcy się tak źle kojarzyli)” (CR/2019.11.11/wykop/MSK).

Strategia 4. Nazwa *Romowie* narusza czystość i zasady języka polskiego, dlatego nie powinniśmy jej używać.

„Tylko błagam: nie Romowie. [...] CYGANIE. W artykule pisanym po polsku to prawidłowa nazwa” (CR/2019.08.18.dzlodz/MSK); „Nasz język nazywa ich Cyganie i to jest poprawna forma nazwania tej narodowości” (CR/2019.08.23/dzdnik/MSK); „[P]o cygańsku może i Romowie. Po polsku Cyganie” (CR/2019.10.04/wykop/MSK); „Cyganie, czy jak tam chcą »Romowie« mogą sobie dowolnie kształtować język cygański czy romski. Język polski. Posiadający swoją gramatykę i pisownię, jest od wieków kształtowany przez Polaków, a nie Żydów, Rosjan, Chińczyków czy Cyganów właśnie!”, „Przecież nikt cyganów w Polsce na siłę nie trzyma. Jak im się polska języka nie

podoba moga isc dokad chca. Moze do Angeli? Ona wszystko bierze jak leci”, „Nie potrzebujemy u nas instytucji walczących z Polakami. A cyganom jak się u nas nie podoba to do widzenia, nikt was tu nie zapraszał. Mamy własny język i wiemy lepiej jak co nazwać” (CR/2020.04.10/niezał/MSK).

Formy sprzeciwu przyjmują różne stopnie nasilenia, od biernego sprzeciwu po otwartą negację przynależności Romów do polskiego społeczeństwa. Podobnie jak w teorii organizacji (Grabus, 2013, s. 46–47) predyktorami oporu w stosunku do zmian są następujące czynniki:

- 1) Niski poziom odczuwania potrzeby zmiany. W odczuciu społecznym etnonim *Cyganie* w wystarczającym stopniu denotuje romską mniejszość i wywołuje prawidłowe skojarzenia.
- 2) Brak wskazania celu zmiany. Dla większości społeczeństwa zmiana jest jedynie przejawem negatywnie postrzeganej poprawności politycznej; zarówno media, jak i romska inteligencja niewystarczająco uzasadniają przyczyny zmiany (podkreślenie wspólnoty Romów jako narodu).
- 3) Brak spójnego wzorca użycia obu leksemów w mediach oficjalnych i wypowiedziach niektórych przedstawicieli mniejszości romskiej wprowadza chaos pojęciowy.
- 4) Zmiana jest postrzegana jako zaburzenie historycznej ciągłości i podważanie wielowiekowej tradycji.
- 5) Czynniki pragmatyczny. Zmiana nie przynosi żadnych korzyści zwykłemu, przeciętnemu przedstawicielowi grupy większościowej, jest gestem szacunku wobec dążeń innych do samookreślenia i krokiem w kierunku akceptacji wielokulturowości nie zawsze postrzeganej jako wartość pozytywna.
- 6) Czynniki historyczne. Doświadczenia czasów PRL-u nauczyły społeczeństwo podejrzliwości w stosunku do pojawiających się „odgórnie” neologizmów; są one postrzegane jako manipulacja ideologiczna.
- 7) Zmiana jako zagrożenie kulturowe. Przyznanie grupom mniejszościowym prawa do samookreślenia narusza istniejący stan rzeczy, zaburza przestrzeń dominacji symbolicznej.

Przeważające użycie przymiotnika *romski* i coraz częstsze użycie rzeczownika *Rom* w mediach społecznościowych świadczy o akceptacji zmiany przez dużą część społeczeństwa. Opór wobec wprowadzenia endoetnonimu nigdy lub długo jeszcze nie zostanie całkowicie wyeliminowany, podobnie jak w przypadku innych zmian językowych, np. stosowania feminatywów. Sprzeciw, wyrażony z szacunkiem, jest formą debaty nad kształtem języka, jednak w przypadku dyskusji dotyczącej re-

nominacji *Cygan* → *Rom* przybiera on formy świadczące o głębokiej niechęci do przedstawicieli romskiej mniejszości.

4.2.5 Temat *makro*: Romowie jako element społeczeństwa obywatelskiego.

Najbardziej żywe i pełne emocji dyskusje związane są ze sferami „sprawiedliwości społecznej” i potencjalnego konfliktu interesów; obejmują one zagadnienia zarobkowania, wynagrodzenia za pracę, podziału dóbr i przywilejów oraz pojęcia własności. Bardzo często temat Romów jest jedynie punktem wyjścia do wygłaszania opinii na temat poglądów politycznych, działalności administracji miasta lub gminy, stosunku do Kościoła, pozwala również na wyrażenie i uwolnienie negatywnych emocji. Wiele wypowiedzi internautów jest kontynuacją wielowiekowego wizerunku Cygana – najczęściej pojawia się wizerunek Cygana/Roma „nieroba” (53 użycia), człowieka, który nie para się pracą. Natomiast stereotypowy wizerunek Cygana/Roma „złodzieja” ulega przekształceniu. Przywłaszczenie cudzego mienia, akt pospolitej kradzieży nie budzi aż tak wielkich kontrowersji jak nieuprawnione, w oczach internautów, korzystanie z osiągnięć i dorobku całego społeczeństwa; etnonim *Rom* pojawia się w kontekście świadczeń socjalnych i pomocy społecznej. Tematem zapalnym są przede wszystkim subsydia mieszkaniowe.

4.2.5.1 Stosunek do pracy. Poglądy większości internautów na temat podejścia Romów do pracy są negatywne i mają charakter wyrobionych opinii niepodlegających dyskusji – pomimo wielu artykułów, audycji radiowych i telewizyjnych pokazujących Romów pracujących, kształcących się zawodowo lub usiłujących zdobyć pracę. Negatywne komentarze dotyczące niechęci Romów do pracy pojawiają się niemalże we wszystkich mediach społecznościowych, niezależnie od tematu, którego dotyczy dyskusja.

„Ogromne bogactwa zero pracy” (CR/2019.09.06/tvrepbl/MSK); „nie mają skrupułów, aby na co dzień obwieszać się złotem – A TO PEWNIENIE Z WŁASNEJ CIĘŻKIEJ PRACY” (R/2019.09.10/skiern/MSK); „praca nie jest w tym środowisku modna” (CR/2019.11.10/wpwiad/MSK); „zamiast iść do pracy uprawiają spacerki po zasiłki” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „pracujący cyganie występują rzadziej niż jednorożce” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „dostaną wszystko za darmo bez jakiegokolwiek pracy” (CR/2019.11.31/liman/MSK); „dlaczego wasza kultura [...] nie wymaga pracy?” (CR/2020.01.05/tlshow/MSK); „nie znam żadnego który by chodził do pracy” (CR/2020.01.05/tlshow/MSK); „będzie woda [na osiedlu] jak pójdą do pracy” (CR/2020.01.24/wykop/MSK); „gen pracy w nich zaginał” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „Ciężką pracą się nie zhańbił” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „Gdyby oni chcieli sobie pomóc, [...] szukaliby pracy” (CR/2020.07.06/maoles/MSK); „Nie myślą wcale

o podjęciu pracy” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „*ten lud [...] niechętnie podejmuje się stałej pracy*” (CR/2020.07.28/polsen/MSK).

Obok negatywnych komentarzy dotyczących niechęci Romów do pracy pojawiają się liczne o charakterze nakazowym: „*Niech/niechaj idą/udają się do pracy*”; „*Zagonić (ich) do pracy*”; „*Zmusić ich do pracy*”; „*Wręczyć sądowe nakazy pracy*”; „*Wprowadzić przymus pracy*”; „*Do pracy NIEROBY!!!*”; „*Niech Romowie jak wszyscy inni pracują, [...] niech dają coś społeczeństwu*”, lub też komenatrze w formie połączeń przyimkowo-rzeczownikowych: *do roboty* i *za robotę*: „*Niech idą/zapierprają/zapierdzielają do roboty*”; „*Zapierdziałać do roboty*”; „*Jazda do roboty*”; „*[Za]gonić do roboty*”; „*Wysłać do roboty*”; „*Może by tak poszli do roboty*”; „*Pogoniłbym do roboty*”; „*A do roboty to nie łaska?*”; „*Niech się wezmą za robotę*”.

Często pojawia się presupozycja, że Romowie nie chcą i nie mają zamiaru pracować; według internautów Romowie mogliby żyć jak inni obywatele, ale „*wymaga to PRACY*”, do tego „*trzeba chęci do PRACY*”. Praca estradowa i w przemyśle rozrywkowym często nie jest postrzegana jako „prawdziwa”, „porządna”, „uczciwa”, podobnie jak prywatne firmy prowadzone przez Romów: „*Mężczyźni kreca jakies lewe interesy. Normalnej pracy nikt nie ma ochoty podejmować*” (CR/2020.01.26/gwtrojm/MSK); „*lubią własne szemrane interesy*” (CR/2020.05.06/gwwiad/MSK); „*niech się wezmą do uczciwej pracy*” (CR/2020.02.22/epozn/MSK).

Pojawiające się w komentarzach internautów nieliczne głosy w obronie Romów, a i te częściowo nacechowane pejoratywnie, są zbywane ironią lub pozostają bez komentarza:

„*O dziwo znaczna część normalnie pracuje a część dalej kradnie/zebrze*” / „*Pracuje? Pierwsze słyszę ʹ(ʹ)/ʹʹ*” (CR/2019.08.14/wykop/MSK); „*No... z tymi kolegami z pracy to trochę Panią Redaktor poniosło ☺☺☺*” (CR/2019.10.27/kk24/MSK); „*w czechach widziałem pracujących cyganów, naprawdę*” / „*Kolejna miejska legenda – pracujący cyganie występują rzadziej niż jednorożce*” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „*w c[z]echach udało się niektórym cyganom zaktywizować i wielu z nich pracuje (widziałem w supermarketach romskie sprzątaczkę, sprzedawczynię)*” / „*To założyli im jakieś obroże pod napięciem żeby nie kradli czy jak?*” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „*Z wpisów obawiam się że możemy mieć błędne koło to znaczy: nie pracuje – leń – nie zatrudnię bo złodziej i leń – stąd nie znajdzie pracy – jak nie pracuje to leń - nie zatrudnię lenia i złodzieja... gdzieś to trzeba by przerwać*” (CR/2019.11.14/liman/MSK) [Wpis internauty pozostał bez odpowiedzi, dyskusja rozwijała się wokół narzekań na dyskryminacyjną politykę władz w stosunku do etnicznych Polaków]; „*Najlepsze jest to że większość cyganów w tej miejscowości zarabia bo pracują w ko-*

munalce.” / „nie wierzę... cyganie pracują???” / „Ci akurat są wpół ucywilizowani” (CR/2020.01.24/wykop/MSK).

4.2.5.2 „Złodziej”, „oszust” i „pasożyt”. Stosunek do cudzego i wspólnego (społecznego) mienia. Niewielu internautów bezpośrednio odwołuje się do osobistych doświadczeń bycia ofiarą lub świadkiem kradzieży dokonanej przez Romów, ale wielu przytacza zasłyszane historie i prywatne rozmowy: *„Popytajcie starych ludzi. [...] Jak przed wojną we wsi pojawiał się cygański tabor to od razu zaczynały ginąć zwierzęta, Cyganie włazili ludziom na podwórka i kradli co się dało”; „Podobno przejeżdżają też w nocy granice (przez las) i kradną rowery” (CR/2019.10.04/wykop/MSK).* We wszystkich wpisach z mediów społecznościowych znajduje się jedynie 10 przykładów bezpośrednich interakcji z Romami, w wyniku których internauci lub bliscy im ludzie byli ofiarami lub świadkami oszustwa lub kradzieży:

„Dalem takiej jednej szanse na lepsze życie i no i okradła mnie” (CR/2019.09.11/eluban/MSK); „widziałem ich zabrali babci wszystkie koszyki...” (CR/2019.10.01/o2/MSK); „Jak byłam 9-latką to dwa razy okradli dom a mnie nawet z butów” (CR/2019.11.06/gwpoz/MSK); „Złodzieje i nieroby. Widziałem jak cyganichy kradną towar w sklepie” (CR/2020.01.21/ostr24/MSK); „Znajomą z bloku zrobili na 1000 zł na »listonoszkę«” (CR/2019.10.01/o2/MSK); „Romskie dziewczęta w szatni wymieniały się uwagami o tym, że nie mają nic na plastykę, ale przecież Zosia ma. To powiedzą, że jej wpier... i im odda. Bo Zosia jest głupia i się wpier... boi i się nie poskarży ani nie odda, woli już dostać pałę” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „Dziękuję ogromnie za ważną lekcję, by w koszyczku pod wózkem nie wozić żadnych wartościowych rzeczy. Mam nadzieję, geniuszu zła, że zawartość siatki Ci się przydała” (CR/2020.07.10/wiocha/MSK).

Pomimo niewielu osobistych negatywnych doświadczeń we wpisach dominuje stwierdzenie: *„Cyganie kradną, oszukują, nie pracują, nie posyłają dzieci do szkoły i jeszcze raz kradną. I jeszcze raz kradną, kradną, kradną” (CR/2019.11.06/gwpoz/MSK); „na 10 cyganów-11 kradnie” (CR/2020.07.10/wiocha/MSK).* Czasowniki *kraść/okraść/okradać* w odniesieniu do Cyganów/Romów pojawiają się w wypowiedziach internautów 97 razy, niestandardowe czasowniki oznaczające kradzież: *zajebać, zwinąć, zapierdolić* – 5 razy. Rzeczownik *złodziej* pojawia się 46 razy, *złodziejstwo* – 6 razy, *złodziejski* – 2 razy; *oszust* – 15 razy, a *oszustwo* – 7 razy. „Złodziejstwo” i skłonność do kradzieży są, według ogromnej większości internautów, cechą immanentną Romów, niewymagającą wyjaśnienia, faktem należącym do kompendium wiedzy o świecie, niemalże w duchu słynnej sentencji

Benedykta Chmielowskiego „Koń, jaki jest, każdy widzi”: „Romowie znów próbują kraść! Uważajcie! / Jak to ZNÓW próbują kraść? Czy to znaczy, że przestali na jakiś czas? / No tak, przecież spali w nocy” (CR/2019.08.14/wykop/MSK). Określenia z kręgu znaczeniowego „kradzież” używane są przede wszystkim w złożeniach „nierób i złodziej” oraz „oszust i złodziej” i pojawiają się najczęściej w kontekście uchylania się od pracy, wykorzystywania systemu opieki społecznej, a tym samym okradania społeczeństwa, wspólnego dorobku obywateli. Czasowniki: *doić/wydoić* (system, zapomogi, społeczeństwo, pomoc społeczną) użyte są 14 razy:

„Biorą wszystkie świadczenia socjalne, są w pierwszej kolejności na uzyskanie mieszkania oraz jego remont, [...] lenie śmierdzące nieroby które wyciągają te plugawe łapska po darmoche z naszych podatków” (CR/2019.09.11/eluban/MSK); „Ja akurat gardzę cyganami na poziomie master ale nie dziwi mnie, że doją system skoro on jest mega głupi i naiwny. / To że ktos jest złodziejem [...] to jest jego wybor. Nie ma obowiązku okradania kogos bo jest naiwny” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „kradną biora zapomogi z podatków” (CR/2019.12.06/dorze/MSK); „te gn...je z moich podatków żyją w naszym państwie” (CR/2020.01.21/ostr24/MSK); „Wyjątkowi oszuści i złodzieje a im ciemniejszy tym gorszy. [...] 8 lat więzienia? to kpina! Za oszustwa wielu ludzi, za wyłudzenie państwowych pieniędzy, dużych pieniędzy”, „Kradną, oszukują, np. jak wsiadają do środków komunikacji miejskiej to nigdy nie płacą” (CR/2020.01.24/nieزال/MSK); „czy bezdomność usprawiedliwia przywłaszczenie cudzej nieruchomości?” (CR/2020.01.26/gwtrojm/MSK); „Pchają się baby z wózkami i brudnymi dzieciakami do tramwaju i wielkie państwo za darmoche jeździ i nikt im nic nie robi!” (CR/2020.03.02/epozn/MSK).

Na pograniczu „nieróbstwa” i „złodziejstwa” sytuuje się kategoria „romskiego pasożytnictwa”, która przedstawiana jest nie tylko jako niesprawiedliwość społeczna, ale także jako zasadnicze zagrożenie, którego zwalczanie powinno być obywatelskim priorytetem. Rzeczownik *pasożyt* w odniesieniu do Romów użyty jest 18 razy, *parasitus* 1 raz, *pasożytnictwo* 8 razy, czasownik *pasożytować* 2 razy:

„Wieczne życie na koszt żywiciela (podatnika) Ale gdzie tam, im wciąż mało. W przyrodzie niszczenie gospodarza zwie się pasożytnictwem w skrajnych sytuacjach pasożyt niszczy żywiciela tym samym skazując również siebie na zagładę”, „Pasożyty, a tvn szuka filmów z pobić cyganów przez Polaków. I jak tu się nie wqu...ć. Ta ślepa empatia, orwartość i zrozumienie zbiera żniwo na zachodzie, z tym tałatajstwem trzeba ostro i konkretnie” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „Dla tych pasożytów to [praca] po prostu nigdy nie była, nie jest i nie będzie opcja. Dać im cokolwiek to kryminał”

(CR/2019.11.13/wykop/MSK); „Przez takie debilne interpretacje rodzi się faszyzm. [...] Lokalne władze chcąc uniknąć podejrzeń o zbyt małą postępowość ulegają takim pasożytom tak długo jak tylko mogą, tymczasem obserwujący to mieszkańcy są coraz bardziej niezadowoleni, radykalizują się i wreszcie popierają tych którzy potrafią się przeciwstawić tym debilnym interpretacjom i tolerują fakt że to faszysci” (CR/2020.01.26/gwtrojm/MSK).

Ustawodawstwo regulujące system pomocy społecznej i programów pomocowych dla mniejszości jest odczuwane jako działanie dyskryminujące polską większość etniczną:

„Polak w Swoim Państwie staje się mniejszością! pasożyty, nic nie robią tylko żebrają i kombinują”, „Dlaczego taki rom co siedzi i nic nie robi tylko wyciąga ręce po kolejny zasiłek i czeka aż mu dom kupią lub postawią ma dostać. Kiedy Polak w Polsce przestanie być dyskryminowany”, „... mać i to podobno mniejszości u nas prześladowane są!!! W tej sytuacji to ja się czuję DYSKRYMINOWANY!!!!!!”, „Tak to już w Polsce jest. Mniejszość ma większe prawa niż obywatele którzy pracują legalnie i odkładają pieniądze dla Państwa”, „wstyd wstyd wstyd jak traktuje nas Państwo Lepiej być Cyganem niż Polakiem przynajmniej nie musisz się martwić co włożyć do garnka bo opieka da” (CR/2019.08.17/liman/MSK); „Polak jest najgorzej traktowany w swojej Ojczyźnie” (CR/2019.09.06/tvrepbl/MSK); „Tutaj wszyscy mają większe prawa od Polaków. Nawet szkoda strzepić ryja” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Być obywatelem drugiej kategorii nawet we własnym państwie...”, „To rasizm wobec natywnych Polaków”, „Najgorzej w tym kraju być Polakiem” (CR/2020.01.24/wykop/MSK).

W komentarzach pojawia się też rozróżnienie między polskimi Romami, rodzimymi „obcymi”, zintegrowanymi lub integrującymi się ze społeczeństwem, i „skrajnie obcymi”, napływowymi:

„Cyganie rumuńscy przyjeżdżający do Polski próbują ich traktować jak podobnych do siebie, oczekując różnych dziwnych zachowań, a przecież Cyganie polscy są wtopieni w polską kulturę i są zupełnie inni” (CR/2020.01.05/corlus/MSK); „u nas w Czarnej Górze [...] za śmieci płacą i nie śmieć już koło mostu ani nie palą opon na wido-ku...” (CR/2020.01.23/podh24/MSK); „Polscy Romowie pracują, uczą się. Dlatego proszę pisać Rumuńscy lub Bułgarscy Romowie. a nie Romowie bo to obraża Polskich Romów”, „Nasi Romowie od dawna są wartościową częścią społeczeństwa. Pracują i płacą podatki” (CR/2020.01.26/gwtrojm/MSK).

Niechęć do najświeższej fali Romów wiąże się z ogromną ogólną niechęcią w stosunku do imigrantów i lękiem przed nieznanym i obcością, które reprezentują. Liczby imigrantów i uchodźców napływających do Polski są w komentarzach wielokrotnie wyolbrzymione, a cechy im przypisywane potęgują poczucie zagrożenia: „Platforma nie może sobie poradzić z garstką cyganów, a chcieli przyjąć kilkadziesiąt tysięcy potencjalnych terrorystów” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „Trzaskowskie PO w 2015 r. prawie zalało kraj uchodźcami. Zapomniałeś? Chcesz gwałtów, napadów i pobić?” (CR/2020.07.06/maolesn/MSK).

4.2.5.3 „Brudas” – Romowie jako zagrożenie dla zdrowia i środowiska. Stereotyp Cygana/Roma kochającego życie w brudzie i wśród śmieci jest uniwersalny – artykuły na ten temat pojawiają się w mediach na całym świecie. Ian Hancock w monografii *„We Are the Romani People”* zamieścił dwa rysunki, które pojawiły się w prasie brytyjskiej w odstępie wielu lat z niemalże identycznym podpisem: *„Why should we move? That looks like a nice spot!”*³⁰ (Hancock, 2003, s. 98–99). Na jednym rysunku widnieje tradycyjny cygański wóz, a na drugim kamper, oba na tle porozrzucanych śmieci, odpadków, zardzewiałych karoserii. Podpisy pod obrazkami sugerują, że miejsca postoju są wyborem Romów, a życie wśród śmieci tym, co lubią. Historia wędrowek, wysiedleń i przesiedleń Romów i związane z tym zawody, które mogli wykonywać, pokazuje przyczyny, które warunkowały ich miejsce pobytu. Wędrownym Romom w całej Europie pozwalano rozbijać obozowiska tylko w pobliżu wysypisk, tam mieli szansę na dłuższy pobyt bez interwencji policji (Hancock, 2003, s. 100). W krajach bloku socjalistycznego Romowie byli przymusowo osiedlani w miejscach, w których nikt inny nie chciał mieszkać (Mróz, 2001b, s. 257), stan ten nie tylko trwa do dzisiaj, ale został spotęgowany przez transformację lat 90. XX wieku. Transformacja silnie uderzyła w ludzi niewykształconych, którzy nie byli w stanie dostosować się do nowej rzeczywistości opartej na konkurencyjności, pogłębiła proces pauperyzacji i marginalizacji Romów. Skala problemu widoczna jest przede wszystkim na Słowacji, gdzie na początku XXI wieku na obrzeżach miast i daleko poza nimi znajdowało się ponad 600 osad romskich; jedynie 19% miało kanalizację, a 63% podłączenie do wody gminnej (FRA, 2012, s. 158). Dramatyczna sytuacja sanitarna osiedli romskich na Słowacji, w Rumunii i w Bułgarii stała się jeszcze większym problemem w czasie epidemii koronawirusa. Utrzymanie higieny przy braku dostępu do bieżącej wody nie było możliwe, lęk przed wybuchem zarazy na osiedlach romskich nasilił poziom agresji wobec Romów. Niechęć do Romów w czasie kryzysu wzrosła również w Polsce – „funkcjonują w świadomości społecznej jako źródło zarazy, bo nie dbają o higienę i nie zachowują dystansu, więc mogą łatwo zakażać innych”, podkreśliła w wywiadzie

³⁰ „Dlaczego mielibyśmy się przeprowadzać? To bardzo przyjemne miejsce!” (tłum. autorki: EMP).

dla „gazeta.pl” dr Joanna Talewicz-Kwiatkowska (R/2020.05.06/gw/MO). W Polsce pandemia dotknęła przede wszystkim romskich imigrantów w Gdańsku (60 osób miało do dyspozycji jeden hydrant z wodą), jak również mieszkańców miejscowości i osiedli o przeważającej populacji Romów. Typowy przykład stanowią Koszary i Maszkowice (Małopolska), w których panowały niedopuszczalne warunki sanitarne.

Kolejnym czynnikiem kształtującym postrzeganie kultury romskiej jako „kultury brudu” były tradycyjne zajęcia romskie. Romowie często zajmowali się utylizacją różnego rodzaju surowców: żelaza, miedzi, aluminium, mosiądzu, brązu; gromadzili przedmioty zawierające metale, które po obróbce można było spieniężyć (Hancock, 2003, s. 100). Romowie, zarówno wędrowni, jak i osiadli, żyjący na marginesie społeczeństw większościowych, od wieków przetwarzali i wykorzystywali wszystko, co pozwalało im przeżyć w bardzo ciężkich warunkach. Idea „recyklingu” była bliska codziennemu życiu Romów od zawsze; przedmioty niepotrzebne społeczeństwu większościowemu niejednokrotnie uzyskiwały swoje drugie życie lub inne zastosowanie (np. materiał opałowy) właśnie dzięki działalności i zaradności Romów. Wraz ze wzrostem świadomości ekologicznej współczesnych społeczeństw Romom zaczęto zarzucać zanieczyszczanie środowiska, zapominając o tym, że niezmiennie utylizują to, co produkuje i czego pozbywa się społeczeństwo – kiedyś stare meble, a dziś plastik, opony i inne tworzywa sztuczne.

W analizowanym materiale wizerunek Roma żyjącego w „*syfie krajobrazowym, parku kulturowym romani*” (CR/2019.10.21/wykop/MSK) jest silnie utrwalony. Określenia *brudas* (19), *brudzić* (5), *brud* (4), *brudny* (4) w odniesieniu do Romów i ich zachowań pojawiają się łącznie 32 razy, a *syfić* (5), *syf* (20) – 25 razy.

1) Rzeczowniki *brudas*, *brudy* (w liczbie mnogiej) użyte są jako epitety rzeczownikowe:

„*Wszelkich brudasów, morusów, nacje z karaluchami i szczurami w herbach powinno się tępić*” (CR/2019.09.06/tvrepubl/MSK); „*I ty tych złodziei brudasów leni porównujesz do ludzi którzy pracowali na swój dobytek całe życie*” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „*Niech sie wynoszą do siebie brudasy*” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „*Gonic to towarzystwo cyganerie do kamieniolomu brudy i złodzieje*” (CR/2019.11.25/dzwsch/MSK); „*To są pieniądze z !PODATKÓW! ciężko pracujących ludzi idące na bandę brudasów!*” (CR/2020.01.24/wykop/MSK).

2) Określenia służące opisowi higieny osobistej, miejsca i warunków życia Romów:

„*Robactwo, brud i smród w okolicy, śmieci wszędzie gdzie się znajdują*” (CR/2019.08.14/wykop/MSK); „*Oj tam. Ile taki Cygan może zużyć wody. Wiadomo, coś tam wypije,*

ale przecież do niczego innego nie używa...” (CR/2020.01.24/wykop/MSK); „Jedźcie na Lechicka/Umultowska i zobaczcie jak syf oni tam zrobili z tych terenów. GDZIE JEST SANEPID?” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „O brudzie jaki zapanował na klatce schodowej, nie chce mi się pisać” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „Mieszkałem rok na Węgrzech. Cyganów wszędzie tam pełno. Mają swoje osiedla, getta. Syf, brud i patologia” (C/2020.05.29/wykop/MSK).

3) Wypowiedzi zawierające przekonanie lub założenie, że życie wśród śmieci jest wyborem lub cechą kultury romskiej, której nie da się wyeliminować:

„Parę tygodni pojawili się na północnym krańcu stawu płaszowskiego, [...] parę namiotów, ogniska (podejrzewam, że pewnie pełno śmieci dookoła)” (C/2019.08.05/wykop/MSK); „Za rok będzie news jak to Cyganie roz\$%#li dom który dostali za friko i mieszkają teraz w budach z dykty i robią syf w okolicy” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Romowie zawsze będą żyć w zbiorowiskach na kupie śmieci. Tak jest ich wizja świata” (CR/2020.01.24/wykop/MSK); „Udało się brutalnie wyrwać z tego syfu część jak Joanna ale w większości jest przekazywany następnym generacjom a wszelkie próby ucywilizowania choćby zmuszając do higieny to od razu skargi na rasizm” (CR/2020.05.06/gw/MSK).

4) Romowie jako zagrożenie dla środowiska i zdrowia współobywateli:

„Koło Łącka palą śmieciami, ze smród na kilometry, a jak policja wchodzi do akcji to lamenty, że dyskryminacja” (CR/2020.01.26/gwtrojm/MSK); „Od kilku lat tereny wokół koczowiska spowijają toksyczne dymy z palonych odpadów, płyt wiórowych, plastiku etc”, „My mieszkańcy os. Zwycięstwa też chcemy godnie żyć i móc otworzyć okno i nie wdychać spalonych śmieci i innego dziadostwa”, „marzę kiedy obi znikną z tych terenów gdzie palą syfem, zaśmiecają środowisko” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „każdego dnia mieszkańcy tego koczowiska zwożą drewniane meble i inne śmieci, a następnie palą je ogrzewając swoje lepianki. w efekcie cała okolica jest zatruwana przez tych ludzi”, „gdzie jest kurwa sanepid? zaraz wyśle do nich maila i niech sprzątaj syf w obawie przed wirusami” (CR/2020.03.02/epozn/MSK); „A mniejszościowi bracia mogą palić gumowe opony, i ekologów tam nie ma” (CR/2020.05.22/liman/MSK).

Wśród wypowiedzi zaniepokojonych stanem środowiska internautów nie pojawia się ani razu odniesienie do apelu młodziutkiej zwyciężczyny konkursu Eurowizji Junior, Viki Gabor, która w 2019 roku reprezentowała Polskę piosenką zatytułowaną „Superhero”. Głównym przesłaniem utworu jest wspólna walka ze zmianami klimatu, w której uczestniczyć może każdy: „*We are the superheroes, we can save the world*”.

Viki Gabor została entuzjastycznie przyjęta przez swoich rówieśników – nastolatków, temat ochrony środowiska jest dla jej pokolenia niezwykle istotny. Natomiast starsi internauci koncentrowali się głównie wokół romskiego pochodzenia dziewczynki, a wśród komentarzy nie było ani jednego, który dotyczyłby wkładu Viki, Romki przecież, w propagowanie idei czystości środowiska wśród jej rówieśników. Sama Viki często podkreśla, że stara się dbać o środowisko w najprostszy sposób, zaprzeczając w ten sposób tezom o zakorzenionej wśród Romów niechęci do życia w czystości: *„Nie widzę problemu w podniesieniu butelki czy papierka leżącego obok śmietnika i wyrzuceniu go tam, gdzie jego miejsce. [...] To my żyjemy w Polsce i my tu śmiejemy. I to my powinniśmy ten kraj posprzątać”* (R/2020.01.31/gwkrak/MO).

4.2.5.4 Kwintesencja stereotypizacji – dowcipy i memy. Niemalże wszystkie dowcipy dotyczące Cyganów/Romów cechuje wysoka powtarzalność odwołań do omawianych w poprzednich podrozdziałach cech przypisywanych Romom – niechęci do pracy, stosunku do cudzego i społecznego mienia oraz odmiennych standardów czystości. Dodatkową kategorię tworzą teksty z obszaru mowy pogardy i nienawiści (dehumanizacja), temat ten jest omówiony osobno w następnej części pracy.

Dowcipy dzielą się na językowe (bazujące na grze słów), sytuacyjne (często ilustrowane memy) i, występujące najrzadziej, żartobliwe rymowanki. Prezentowany materiał zorganizowany został według kategorii tematycznych, a nie wyżej wyszczególnionego podziału wewnątrzgatunkowego dowcipów – w ten sposób omówiony „dowcip romski” stanowi podsumowanie stereotypów najczęściej występujących w polskim społeczeństwie. Dowcipy, ze względu na swoją skrótową formę, są zwięzłą manifestacją stereotypów, pełnią podobną funkcję jak przysłowia w twórczości ludowej.

1) Dowcipy odwołujące się do stereotypu Roma/Cygana „złodzieja”:

„Co zakłada Cygan w Sylwestra? Zakłada, że nie ma ciebie w domu...” (C/2020.02.29/blasty/MSK); *„Dlaczego Cyganie lubią dywany ... bo łatwo się je zwija”* (C/2020.06.08/wiocha/MSK); *„Co cygan robi w salonie Subaru? Rozkręca impreze”* (C/2020.05.22/chams/MSK).

Rysunek 4. Mem „Cyganie słyną ze zbierania złomu”: *„A leżał se garaż, to se wzięlim Panie”* (C/2020.03.08/wiocha/MSK)

Rysunek 5.

Mem „Cyganie biorą prysznic”:
„Może weźmiemy prysznic? OK”
(C/2020.03.30/memsk/MSK)

Mem „Cyganie biorą prysznic” ilustruje również powszechne przekonanie o niechęci Romów do czystości.

2) Dowcipy odwołujące się do niechęci Romów do pracy:

„Gdzie schować pieniądze przed cyganem, żeby ich nigdy nie znaleźli? – W buty robocze” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Cygan i Żyd trafiają do obozu. Roztrzęsiony Cygan pyta: – Co z nami teraz będzie? – Jak to co? – odpowiada Żyd – Zabiją nas. – Uff, a myślałem, że każą nam pracować” (C/2020.02.03/dirx/MSK); „Co robi pies? – Hau, hau. Co robi kot? – Miau, miau. Co robi Rom? – Rom nie robi” (CR/2020.05.02/chams/MSK); „Czego boją się Romowie z Andrychowa?” (R/2019.10.03/paczm/MSK) [pod pytaniem znajduje się zdjęcie dwóch Romek na tle Powiatowego Urzędu Pracy].

3) Dowcipy odwołujące się do standardów czystości i środowiska, w którym mieszkają Romowie:

„Sos cygański” [mem; na zdjęciu buteleczka wypełniona gruzem] (C/2019.09.09/fishki/MSK); „Co krzyczy Cyganka kiedy wpadnie do stawu? Pomocy, pomocy, nie umiem się kąpać!” (C/2019.10.01/giwera/MSK); „To są wesole Romki, mają na smietniku domki, a w tych domkach dzieci po sześć” (CR/2019.11.10/wpwiad/MSK); „Budzi się cygan po operacji i w krzyk: – Aaa! Nie czuję nóg! Nie czuję nóg! – Proszę pana – odpowiada pielęgniarka – Proszę się uspokoić. Musieliśmy panu je umyć do operacji” (C/2020.04.05/chams/MSK).

Pierwszy z wymienionych przykładów nawiązuje do najpopularniejszych memów, bazujących na motywie gruzu. Gruz jest użyty jako ilustracja warunków, w których żyją i rzekomo chcą żyć Romowie, oraz jest obraźliwym symbolem tego, co kultura romska ma do zaoferowania. Od kilku lat krąży w Internecie mem zatytułowany „Tydzień cygański w Lidlu”. Koncepcja memu opiera się na organizowanych przez Lidl tematycznych tygodniach, w czasie których sklep oferuje produkty spożywcze charakterystyczne dla kultury kulinarnej różnych krajów, np. w tygodniu włoskim pizzę i spaghetti, a w tygodniu kuchni iberyjskiej tortillę i ryż do paelli. Zdjęcie „tygodnia cygańskiego” przedstawia półki i alejkę w supermarkecie wypełnione gruzem i jest podpisane „Już od czwartku! Tydzień cygański. Świeży gruz oraz inne półprodukty!”, zawiera też dodatkowe podkreślenie negatywnego znaczenia czasownika *cyganić* – grę słów opartą na umyślnie wprowadzonym błędzie typograficznym: *cygańsaki* (oszukaj saki).

4) Dowcipy odwołujące się do wykorzystywania systemu opieki społecznej:

„Dlaczego w Polsce jest mało łabędzi? Bo Cyganie szybciej po chleb dopływają” (C/2019.10.01/giwera/MSK); „Chyba zacznę się identyfikować jako Rom. Wtedy też dostanę za darmo dom” (CR/2019.10.21/wykop/MSK).

Rysunek 6. Mem „Świadczenia społeczne” (CR/2019.11.13/wykop/MSK)

5) Memy będące przejawem mowy pogardy i nienawiści – przykłady dehumanizacji:

Wiktoria Gabor

*Wiktoria Robag

Rysunek 7.
Mem „Wiktoria Robag”. Palindrom

„[Komentarz do rysunku 7]: *Codzienne zdjęcia Viki Gabor*” (CR/2019.11.05/fb/MSK); „*Facet chciał iść na polowanie i ustrzelić konkretną zwierzynę. Prosi leśniczego o możliwość odstrzału dzika. / – Panie dziki są teraz pod ochroną nie da rady. – To może sarna. / – Nie da rady też są pod ochroną. [...] / – Hmm to może dam panu pozwolenie na cygana. / – Dobra dawaj pan. / Gościu poszedł na polowanie. Nie znalazł w lesie cygana. Wraca wk@%%iony do domu. Nagle koło śmietnika widzi cygana. Strzela i zabija go. Nagle policjant krzyczy. / – Panie coś pan zrobił zastrzeliłeś cygana. / – Dobra dobra panie władzo wszystko legal tu mam pozwolenie proszę. / – No dobra ok, ale panie kwa nie koło paśnika !!!*” (CR/2019.10.04/wykop/MSK).

W obu przykładach Romom odebrany został wymiar człowieczeństwa, przekazują one treść: „on nie jest w pełni człowiekiem, [...] gardzę nim i wskazuję mu jego miejsce” (Cegieła, 2020, s. 63).

4.3 Romowie a system wartości polskiego społeczeństwa

Niniejszy podrozdział poświęcony jest analizie trzech podstawowych wartości, deklarowanych przez polskie społeczeństwo większościowe jako niezwykle istotne lub, w przypadku dyskursu dotyczącego „polskości”, tożsamościowe. W badanym materiale wyodrębniłam trzy główne dyskursy, w których temat romski jest podtematem i egzemplifikacją stosunku polskiej grupy etnicznej do innych narodów lub grup mniejszościowych zamieszkujących Polskę.

4.3.1 Temat *makro*: Dziecko w polskim społeczeństwie. Zgodnie z Konwencją ONZ o prawach dziecka i w świetle polskiego prawa dzieckiem jest każda istota ludzka w wieku poniżej osiemnastu lat (ONZ, 1989). Oficjalne dokumenty rządowe dotyczące pozycji i praw dziecka pokazują, że miejsce dziecka w polskim systemie aksjologicznym jest bardzo wysokie. Podkreśla to zarówno Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku, jak i polskie prawo rodzinne. W pracy poświęconej szczegółowej analizie konstytucyjnej aksjologii Ewa Gorlewska konkluduje, że: „dziecko [...] jest postrzegane przez społeczność obywatelską jako pewne dobro, ktoś cenny, osoba, którą należy chronić – m.in. dlatego, że jest ono częścią tej wspólnoty” (E. Gorlewska, 2016, s. 137). Dobro dziecka jest również nadrzędną wartością w odniesieniu do wszelkich rozstrzygnięć dotyczących osób małoletnich w prawie rodzinnym: „dobro dziecka jest podstawową wartością, która wymaga priorytetowego traktowania w stosunku do interesów innych osób, także rodziców. [...] najistotniejszym elementem władzy rodzicielskiej jest jej funkcja ochronna w stosunku do dziecka” (IV CSK 442/17). Wysoką, chronioną pozycję dziecka w świadomości społecznej licznie potwierdza również zebrany przeze mnie materiał językowy.

„Dla Polaka był by dyshonor stanąć na pięści z młodszym o rok, bo to dziecko” (CR/2019.08.23/dznik/MSK); *„Jak można skazywać dzieciaki [...] na coraz większe ubóstwo”* (CR/2019.11.13/wykop/MSK); *„Proponuję zablokować komentarze pod wszystkim co dotyczy dzieci”* (CR/2019.11.26/interia/MSK); *„Jakim trzeba być człowiekiem, i jakie puste mieć życie, żeby jarać się hejtem w kierunku dziecka”* (CR/2019.11.29/fb/MSK); *„Najcenniejszą nagrodą radość w oczach dziecka. [...] Janusz Korczak mawia, że gdy uśmiecha się dziecko, uśmiecha się cały świat”* (R/2019.12.10/esanok/MO); *„Ten polsko – niemiecki »koszmar pamięci« kiedyś się skończy, musimy w to wierzyć, a przede wszystkim o to walczyć. Dla dobra naszych dzieci, dla pokoju przyszłych pokoleń”* (R/2019.12.15/onet/MO).

Wśród tematów dotyczących dzieci romskich kolokacje „*cygańskie dziecko*”/ „*dziecko cygańskie*” są nieliczne, w całym materiale występuje tylko 8 poświadczeń, z czego 4 nawiązują do historii i odnoszą się do czasu przed wprowadzeniem i upowszechnieniem etnonimu *Rom*, 2 pojawiają się w publicystyce dotyczącej czasów współczesnych i 2 w mediach społecznościowych. Natomiast użycie zwrotów „*romskie dziecko*”/ „*dziecko romskie*” jest w badanym materiale poświadczane 145 razy (131 razy w materiale z korpusu językowego). Konsekwentnie posługują się nimi zarówno publicyści, jak i internauci. Wiąże się to z tematem omawianym już poprzednio – użycie endoetnonimu jest formą wyrażania szacunku. Zagadnienia stojące wysoko w hierarchii kolektywnych wartości etycznych społeczeństwa dużo rzadziej stają się obiektem obelg, drwiny i szyderstwa; dobro dziecka jest wartością uniwersalną, nadrzędną w stosunku do podziałów politycznych, ideologicznych i etnicznych. Wypowiedzi na temat dzieci romskich jako grupy są nacechowane troską i poczuciem społecznego obowiązku.

„Jak można dawać eksmisje [...] co to za władza która wyrzuca dzieci na bruk” (R/2019.09.10/skiern/MSK); *„Trzeba pomóc tym dzieciom, niech nie żyją jak ich rodzice. Przecież są Polakami i mają takie same prawa jak my”* (CR/2020.05.19/sadeczn/MSK); *„Gdzieś te dzieciaki muszą mieszkać, i choć wydaje się że dom dziecka jest faktycznie dobrym rozwiązaniem, to z drugiej strony [...] [warto] wspomóc tę rodzinę tak żeby dzieci dorosły w domu rodzinnym”* (CR/2019.11.13/wykop/MSK).

Dziecko, jako społeczna wartość, rzadko podlega bezpośredniej krytyce. Narzędziem dyskursywnym, pozwalającym internautom wyrażać negatywne emocje w stosunku do dzieci należących do negatywnie ocenianej grupy etnicznej, jest schemat argumentacyjny „wydoroślający” romskie dziecko, odbierający mu status ochronny. Przykładem „wydoroślania” w warstwie językowej jest użycie przy-

miotnika „młody” w opisie zachowania małych dzieci: *„Kilka dni temu na skrzyżowaniu [...] kobieta (prawdopodobnie matka) spacerowała z dwójką dzieci. Gdy przechodzili obok zaparkowanego na chodniku samochodu, młodzi Romowie zaczęli rysować po nim prawdopodobnie kamieniami”* (R/2019.10.12/sadeczn/MO). Zdjęcie umieszczone w mediach społecznościowych pokazuje dwójkę dzieci, których głowy zaledwie sięgają bocznego lusterka opisywanego samochodu. O ile ostrze krytyki w wiadomościach i komentarzach jest skierowane przeciwko matce (osobie dorosłej), niereagującej na niestosowne zachowanie dzieci, to zwrot *młodzi Romowie* sugeruje już odpowiedzialność za popełnione czyny. Krótka notka podaje tylko dwie konkretne informacje, dokładny adres zdarzenia i pochodzenie etniczne. Zwroty *„prawdopodobnie matka”* (sugestia: romskie matki źle wychowują dzieci), *„prawdopodobnie kamieniami”* (sugestia: trwałe uszkodzenie cudzego mienia) służą usensacyjnieniu informacji i intensyfikacji treści, a tym samym powielają negatywny stereotyp etniczny.

Odebraniu ochronnego statusu dziecka, „wydoroślanu” służy również werbalna seksualizacja nieletnich, zwłaszcza romskich dziewczynek, towarzysząca wypowiedziom o charakterze pejoratywnym:

„Kobiety u ludów koczowniczych szybciej dojrzewają”, „Wygląda na co najmniej 15. Zaraz jakiś jej ziomal ją porwie” (CR/2020.01.05/tlshow/MSK); *„Wygląda jak stara, bo u Cyganów to już powinna mieć dziecko z cygańskim zbokiem”* (CR/2019.12.10/oko/MSK); *„cyganki w jej wieku to już z brzuchami chodzą”, „No głębę ma szeroką że nawet dwa albo i trzy druty na raz pociągnie, cygany tak maja!”* (CR/2019.11.25/mzkdz/MSK).

Wulgarne komentarze z seksualnym podtekstem dotyczące dzieci nie są akceptowane i w przeważającej większości wywołują natychmiastowy sprzeciw internautów: *„Dorośli, błagam, nie zapominajcie, że to mimo wszystko jeszcze dziecko”* (CR/2020.01.05/tlshow/MSK); *„Pomyślcie, że głupim wpisami niszczyacie dziecko”* (CR/2019.11.25/mzkdz/MSK); *„To co dzieje się w internecie to kolejny przykład na to jaką ciemną strefą może stać się sieć w rękach złych ludzi. Nie oszczędzają niko-gonawet dzieci”* (CR/2019.11.30/fb/MSK).

Pomimo uprzywilejowanej pozycji dziecka wielodzietność romskich rodzin nie jest oceniana jednoznacznie pozytywnie, chociaż w mediach oficjalnych i społecznościowych pojawia się uznanie dla tradycyjnych wartości rodzinnych pielęgnowanych przez Romów:

„Są oddani tradycji i kulturze, pysznie gotują, [...] kochają swoje dzieci ponad wszystko. To one są przecież nadzieją” (R/2019.08.29/wadwonl/MO); *„To trzeba im przyznać, że jeśli chodzi o rodzinność, o wychowanie, polskie społeczeństwo może się od nich uczyć”* (R/2019.11.26/natmt/MO); *„W ogóle niektóre elementy kultury romskiej są warte naśladowania np. życie rodzinne”* (CR/2020.01.05/corlus/MSK).

Wypowiedzi negatywnych jest jednak znacznie więcej, krytyce podlega przede wszystkim wsparcie rządowe dla dużych rodzin (Karta Dużej Rodziny), które w odczuciu społecznym faworyzuje wielodzietne rodziny romskie. Ostrze krytyki nie jest skierowane przeciwko romskim dzieciom *per se*, ale przeciwko romskiej kulturze, w której nadrzędną wartością jest posiadanie liczego potomstwa. Język nieprzychylnych komentarzy cechuje uprzedmiotowienie aktu prokreacji poprzez przyrównanie go do „masowej produkcji”, często w celach zarobkowych:

„A ja jeżdżę i jeżdżę tu i tam, latam i pływam, nawet po za Europe, do pracy [...] by zapewnić jakąś przyszłość mojej przyszłej rodzinie i nie narobić dzieci nie mając perspektyw” (CR/2019.08.17/liman/MSK); *„No jak nie będzie miał możliwości naprodukowania dzieci to tylko 1200 zł zasiłku dostanie”* (CR/2019.11.11/wykop/MSK); *„Przecież oni dostają zasiłki na dzieci to robią przy dzieciach”* (C/2019.12.03/cda/MSK); *„Czy oni są normalni? Kto przy zdrowych zmysłach bez kasy przy duszy robi tyle dzieci, a później żebrze, bo dziecko nie ma co jeść?”* (CR/2020.02.22/epozn/MSK); *„Wszelkiej maści nieroby, utrzymujące się wyłącznie z produkcji dzieci świętują po raz kolejny”* (CR/2020.07.05/liman/MSK).

W świadomości społecznej rysuje się rozbieżność między postrzeganiem dziecka jako wartości, wysoko cenionego dobra społecznego a brakiem chęci do posiadania większej liczby potomstwa i negatywną społeczną percepcją wielodzietności. Od co najmniej ćwierci wieku wielodzietność jest w polskim społeczeństwie utożsamiana z patologią i marginesem społecznym, z nieświadomością, lekkomyślnością i nieodpowiedzialnością oraz postrzegana jako obciążenie finansowe dla państwa. Liczne rodziny odbierane są jako hałaśliwe i niezorganizowane, podważana jest też zdolność matek do zadbania o prawidłowy rozwój potomstwa (Szyszka, 2015, s. 183–185). Taka percepcja zdecydowanie towarzyszy rodzinom romskim, niezależnie od ich statusu finansowego i poziomu życia. Wprowadzony w 2016 roku program rządowy „Rodzina 500 plus”, mający na celu poprawienie pogarszającej się sytuacji demograficznej Polski, pogłębił negatywne podejście do wielodzietności w rodzinach romskich i wyolbrzymił postrzeganie tej grupy etnicznej jako zrzucającej odpowiedzialność za utrzymanie dzieci na społec-

czeństwo. W komentarzach internautów pojawia się echo konfliktów etnicznych w krajach, w których populacja romska jest procentowo znacznie liczniejsza niż w Polsce³¹. Szybki przyrost naturalny grupy mniejszościowej jest przez niektórych internautów odbierany jako zagrożenie egzystencji grupy większościowej: „Kiedys czytałem, że 30% nowych urodzeń na Węgrzech to dzieci cygańskie. Nie za ciekawie się przyszłość rysuje” (C/2020.05.29/wykop/MSK), a na polskim gruncie jako zagrożenie dla polskiej kultury i jej wartości: „Wszystkim, którzy czują się odpowiedzialni za losy Polski dedykuje zrozpaczone wołanie POLSKIEGO DZIECKA” (R/2020.05.22/liman/MSK). W nagraniu z kanału YouTube „Servoos family” na tle polskich symboli narodowych występuje jasnowłosa i jasnooka dziewczynka w biało-czerwonej sukience, śpiewająca piosenkę „Żeby Polska była polska” – nawiązanie do słynnego utworu Jana Pietrzaka z początku lat 80. XX wieku „Żeby Polska była Polską”: „Polskę kocham, kocham szczerze / lecz nie wszystkim tutaj wierzę. [...] znów się biją obce nacje / każdy wciska nam swą rację. [...] Weźmy sprawy w swoje ręce / bo nie będzie Polski więcej”. Podkreślenie (wielkimi literami) „polskości” zrozpaczonego dziecka sygnalizuje różnicę w znaku wartościowania dzieci „naszych”, polskich i dzieci „nie-naszych”, „innych”, niepolskich.

4.3.2 Temat makro: Zagłada. Milczenie versus mowa (nienawiści). Temat zagłady Romów w czasie II wojny światowej jest poruszany w mediach oficjalnych bardzo często, nie tylko w czasie rocznic upamiętniających kluczowe wydarzenia związane z ludobójstwem, np. likwidację podobozu cygańskiego *Zigeunerfamilienlager* w obozie Auschwitz-Birkenau 2 sierpnia 1944 roku czy wyzwolenie obozu 27 stycznia 1945 roku. Temat pojawia się w audycjach radiowych, programach telewizyjnych, artykułach, wywiadach, we wspomnieniach mieszkańców rejonów, w których mieszkali lub po których wędrowali Romowie. Powadze tematu odpowiada język, którego używają publicyści i dziennikarze. Jest oszczędny, służy przede wszystkim opisowi wydarzeń, dąży do suchego obiektywizmu; środkiem wzbudzenia empatii są albo nabrzmiałe bolesnymi emocjami relacje ocalałych z zagłady, albo krótkie puenty dziennikarzy: „»Zginęli, bo byli inni«... Wsłuchajmy się w te słowa, zanim będzie za późno” (CR/2019.08.09/gwłodz/MO). W wypowiedziach zarówno publicystów, jak i świadków lub dzieci świadków masowych egzekucji przeważa użycie etnonimu *Rom/romski*, z wyjątkiem odniesień historycznych i zabiegów

³¹ Ten rodzaj argumentacji Piotr Cap nazywa proksymizacją (2014). Proksymizacja jest dyskursywną strategią przedstawiania odległych wydarzeń i ideologii jako coraz bardziej istotnych dla danego społeczeństwa, w celu wywołania niepokoju, lęku. Strategia proksymizacji jest podstawowym narzędziem rządów populistycznych; w analizowanych wypowiedziach posługują się nią internauci dla uzasadnienia „zagrożenia”, które tworzy wielodzietność Romów.

stylistycznych, które pozwalają dziennikarzom uniknąć częstej powtarzalności tych samych słów. Potwierdza to analiza ilościowa: kolokacja „zagłada Romów” pojawia się w materiale 21 razy, a „zagłada Cyganów” tylko 1 raz (CR/2020.07.08/nczas/MO). Zwroty: „ludobójstwo Romów”, „ludobójstwo popełnione na Romach”, „ludobójstwo wobec Romów” występują 7 razy, związek „ludobójstwo Cyganów” nie występuje. Takie użycie języka jest uwarunkowane dwoma czynnikami – temat romskiej zagłady stał się przedmiotem wnikliwych badań stosunkowo niedawno, stała wystawa dotycząca Romów w obozie Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu została otwarta w 2001 roku, już w czasach, kiedy etnonim *Romowie* był w powszechnym użyciu; od 1997 roku 2 sierpnia obchodzony jest jako Międzynarodowy Dzień Pamięci o Zagładzie Romów. Drugim czynnikiem jest, jak sądzę, świadomy lub podświadomy wybór użytkowników języka, którzy w celu podkreślenia powagi tematu posługują się słownictwem charakterystycznym dla gatunków wypowiedzi oficjalnych.

Szacunek wobec tragedii Romów wyrażany jest na różne sposoby. Z Tarnowa od 1996 roku wyruszał Międzynarodowy Tabor Pamięci Romów upamiętniający ich wojenny los; w wędrownym taborze uczestniczyli zarówno Romowie, jak i nie-Romowie (od 2019 roku Tabor Pamięci odbywa się w formie konferencji poświęconej tematyce romskiej). Krystyna Markowska, prezes Centrum Doradztwa i Informacji dla Romów w Polsce, mówiąc o części Łodzi, w której znajdował się podobóz romski, podkreśla, że „ludzie, którzy tutaj mieszkają, nie są na historię tego miejsca obojętni. Też się trochę nim opiekują. Proszę zauważyć – tu nie ma śmieci, nie ma potłuczonych butelek” (CR/2019.08.09/gwłodz/MO). Tragedia Romów żyje też w pamięci ich sąsiadów: „O tym, że na targowicy są pochowani Romowie opowiadał mi tato. – Na szczątkach zachowały się fragmenty odzieży. A Romowie byli w Tarnogrodzie. Rozbijali obozowiska tam gdzie dziś jest stadion” (CR/2020.06.24/dzwsch/MO). Zdewastowanie drewnianego pomnika Pamięci o Zagładzie Romów w Borzęcinie Dolnym w 2016 roku spotkało się z falą oburzenia społecznego zarówno w mediach oficjalnych, jak i społecznościowych.

Pod artykułami bezpośrednio dotyczącymi zagłady Romów brakuje jakichkolwiek komentarzy, chociaż istnieje możliwość wpisów i prowadzenia dyskusji – tematowi towarzyszy pełna cisza. Cierpienia Romów oraz dokonane na nich zbrodnie nie są kwestionowane, dlatego nie stają się przedmiotem polemiki ani dyskursu. Dyskusja toczy się raczej wokół tematów pośrednio związanych z Romami. Internauci, czytając o pomnikach ofiar nazizmu w Niemczech (Żydów, Romów i Sinti, przedstawicieli grup LGBT), dopominają się o przyznanie Polakom bardziej prominentnego miejsca wśród ofiar wojny i budowę osobnego pomnika; w komentarzach pojawia się rodzaj współzawodnictwa w cierpieniu: „chyba 100 tys. Polaków którzy zginęli tylko w tym obozie to nie jest mało?!” (R/2020.01.23/polchri/MSK).

Komentarzy nawiązujących do zagłady Romów jest jednak bardzo wiele, pojawiają się tam, gdzie zagłada nie jest unaoczniona, gdzie internauci nie stają twarzą w twarz ze zbrodnią, nie widzą bezpośredniego związku między słowem a jego mocą sprawczą. Romowie są ofiarami agresji językowej, mowy pogardy czy wręcz mowy nienawiści w niemalże każdej dyskusji internetowej, z wyjątkiem tych, które bezpośrednio dotyczą romskich losów wojennych.

Mowa nienawiści jest zjawiskiem wielopłaszczyznowym, można o niej mówić w aspekcie prawnym, socjologicznym i językowym. W polskim prawie nie jest kategorią jednoznacznie zdefiniowaną, terminem prawnym, ale mieści się w kategorii zniewagi: „Kto publicznie znieważa grupę ludności albo poszczególną osobę z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej albo z powodu jej bezwyznaniowości lub z takich powodów narusza nietykalność cielesną innej osoby, podlega karze pozbawienia wolności do lat trzech” (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny. Dz.U. 1997 nr 88 poz. 553). W socjologii jest opisywana jako zjawisko społeczne, praktyka społeczna. Jednymi z pierwszych opracowań definicji mowy nienawiści w Polsce są publikacje Sergiusza Kowalskiego i Magdaleny Tulli (2001 i 2003). W raporcie „Zamiast procesu. Raport o mowie nienawiści” Kowalski i Tulli podają następujące czynniki cechujące mowę nienawiści:

Wypowiedzi (ustne i pisemne) i przedstawienia ikoniczne łączące, oskarżające, wyszydzające i poniżające grupy i jednostki z powodów po części przynajmniej od nich niezależnych – takich jak przynależność rasowa, etniczna i religijna, a także płeć, preferencje seksualne, kalectwo czy przynależność do „naturalnej” grupy społecznej, jak mieszkańcy pewnego terytorium, reprezentanci określonego zawodu, mówiący określonym językiem itp. [...] mowa nienawiści adresowana jest do zbiorowości, a nie do jednostek. Nawet jeśli uderza na pozór w konkretnego człowieka, czyni to, redukując go do roli typowego przedstawiciela grupy, której rzekome cechy i motywy zostają mu przypisane bez dyskusji. [...] mowa nienawiści funkcjonuje w świecie wyobrażonym i sama wyznacza swoje cele. [...] nieistotne jest, czy łżony, wyszydzany i poniżany z powodu należenia do jakiejś zbiorowości rzeczywiście do niej należy [...], gdyż przedmiotem zainteresowania nie są prawdziwi ludzie, tylko wizerunki, mianowane i wyposażone w stereotypowe cechy (Kowalski, Tulli, 2003, s. 21–22).

Socjolog Lech Nijakowski (2008) uzupełnia i porządkuje powyższe definicje według sześciu wyznaczników mowy nienawiści; wyodrębnione przez niego kryteria posłużyły mi do analizy wypowiedzi internautów w badanym materiale. Według Nijakowskiego mowę nienawiści wyróżniają następujące cechy:

- 1) Przedmiot krytyki – jest nim zbiorowość, do której przynależność ma charakter niewybieralny, prymarny, w przypadku Romów jest to przynależność etniczna. W komentarzach internautów Romowie są traktowani kolektywnie, jako „zbieranina”, „banda śmieci społecznych” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „*naród, który jest polipem żyjącym na tkance innych narodów*” (CR/2020.01.24/niezał/MSK); „*Świat nie potrzebuje Romów. Rośliny się łatwiej adaptują. Zwierzęta też*” (CR/2020.01.26/gwtrojm/MSK).
- 2) Nadmierne uogólnianie negatywnej cechy, oparte na stereotypach – Nijkowski wyróżnia stereotypy całkowicie fałszywe, oparte na nieprawdziwych pogłoskach; stereotypy zawierające elementy prawdziwe, których uogólnienie prowadzi do nieprawdziwych konkluzji; oraz takie, które bazują na prawdziwym opisie wąskiej subkategorii danej grupy społecznej. W tej kategorii znajduje się przypisywanie Romom – na podstawie obserwacji wąskiej grupy przedstawicieli mniejszości romskiej – genetycznie zakodowanych skłonności do kradzieży i braku higieny. Nijkowski zadaje pytanie, czy można mówić o mowie nienawiści nieopartej na negatywnym stereotypie, i odpowiada: „Teoretycznie tak (np. proste wezwania do działania: »Zabić Żyda!« »Spalić cygański dom!«), ale w praktyce społecznej najczęściej nadawca mowy nienawiści odwołuje się wprost lub pośrednio do stereotypu. Niektóre wypowiedzi są zresztą niezrozumiałe bez sięgnięcia do takich zasobów wiedzy podręcznej” (Nijkowski, 2008, s. 120). Sięgnięcia do „zasobów wiedzy podręcznej” wymaga zrozumienie dotyczącej Romów wypowiedzi: „*po odsiedzeniu natychmiastowa deportacja na Madagaskar*” (CR/2019.11.10/wp/MSK), nawiązującej do przedwojennej idei wysiedlenia Żydów z Polski.
- 3) Przypisywanie szczególnie negatywnych cech; oskarżanie całej zbiorowości o popełnianie czynów wyjątkowo odrażających moralnie. Do tej kategorii należało posądzanie Żydów o mordy rytualne na dzieciach, a przez długi czas oskarżenie Cyganów o kradzież dzieci; ten stereotyp był szczególnie żywy w literaturze i w filmie, a jego kontynuacje można jeszcze znaleźć w pojedynczych, często ironicznych wypowiedziach: „*Jak przed wojną we wsi pojawiał się cygański tabor to od razu zaczynały ginąć zwierzęta*” / „*A że kradli dzieci to też prawda*” [wypowiedź ironiczna] (CR/2019.10.04/wykop/MSK); „*Na ich widok każdy nerwowo sprawdza gdzie są dzieci*” (CR/2019.12.03/youtube/MSK); „*Na miejscu każdej matki bałbym się, że porwie dzieciaka*” [wypowiedź ironiczna] (CR/2020.07.10/wiocha/MSK).
- 4) Klasyfikacje i zestawienia – Nijkowski posługuje się przykładem Leszka Bubla, znanego przede wszystkim z publikacji zawierających spisy Żydów,

mających na celu „demaskowanie” osób pochodzenia żydowskiego, „pod-szywających” się pod polskość. Takich przejawów mowy nienawiści w odniesieniu do Romów brakuje, nie są postrzegani jako grupa fałszywie przyjmująca cudzą tożsamość i nieujawniającego swojego pochodzenia w celu działania na szkodę narodu polskiego.

- 5) Lekceważenie i kwestionowanie rytuałów poważania przejawiające się w protekcyjnym podejściu do osoby lub danej grupy, traktowaniu osoby lub grupy jako bierny przedmiot analiz, przemilczaniu jej kulturowych osiągnięć; tego typu strategię niekoniecznie są wyznacznikami mowy nienawiści, choć bywają jej składową. W analizowanym przeze mnie materiale przejawem lekceważenia społeczności romskiej jest odbieranie kulturze romskiej cech pozytywnych, przy jednoczesnym wyolbrzymianiu negatywnych, często przy pomocy ironii i ośmieszenia, a czasem całkowitej negacji istnienia kultury romskiej (patrz podrozdział 4.2.3.3): „*Mają sporo do zaoferowania o np: trochę chorób wenerycznych*” (CR/2019.08.14/wykop/MSK); „*wkład w kulturę europejską ten lud ma rzeczywiście przeogromy :)*” (C/2020.07.08/nczas/MSK).
- 6) Uwłaczająca i dehumanizująca leksyka mająca na celu upokorzenie i odebranie osobie lub grupie osób cech człowieczeństwa – ta cecha jest najbardziej charakterystycznym i łatwo rozpoznawalnym elementem mowy nienawiści. W mediach społecznościowych niepokojąco często używane są techniki degradowujące Romów (reifikacja i animalizacja), pojawia się wręcz pochwała przemocy oraz działań prowadzących do eksterminacji – sygnalizuje to wyraźne pęknięcie w świadomości części społeczeństwa. Z jednej strony brakuje jakichkolwiek komentarzy, w których internauci w obliczu unaocznionego ludobójstwa (artykułów lub filmów, których bezpośrednim tematem jest zagłada) wyraziliby pochwałę lub przyzwolenie na zbrodnicze działania, a z drugiej – ilość nienawistnych wypowiedzi nawołujących do przemocy wobec Romów w dyskusjach całkowicie niezwiązanych z ich wojennym losem jest bardzo wysoka. Takie pęknięcie świadczy o braku wiedzy, świadomości, że mowa pogardy i nienawiści jest jednym z pierwszych kroków, które mogą do ludobójstwa doprowadzić.

Dehumanizacja Romów jest w internecie zjawiskiem powszechnym. W badanym przeze mnie materiale wypowiedzi obraźliwych, sprowadzających Romów do poziomu rzeczy lub zwierząt na niskim szczeblu rozwoju (lub budzących obrzydzenie), jest tak wiele, że można mówić o desensytyzacji – pogardliwe i nienawistne komentarze nie spotykają się z natychmiastowym sprzeciwem. Badania prowadzone przez Centrum Badań nad Uprzedzeniami Uniwersytetu Warszawskiego (da-

lej: CBU UW) pokazują, że społeczeństwo, a zwłaszcza ludzie młodzi, dla których internet jest głównym źródłem informacji, oswajają się z mową nienawiści; coraz mniejszy odsetek Polaków uważa antysemityczne, antyromskie i antymuzułmańskie wypowiedzi za obraźliwe. „Młodzi ludzie stykający się z mową nienawiści stają się gotowi do naruszania również innych zasad współżycia społecznego, deklarując większą gotowość do stosowania przemocy w życiu codziennym czy też większe poparcie represji wobec uchodźców (stosowania izolacji, zamykania granic, inwigilacji)” (Wypych, Świdorska, 2017, s. 7). Zjawiskiem częstym jest racjonalizowanie mowy nienawiści; według internautów zachowanie Romów usprawiedliwia każdy rodzaj nienawistnej wypowiedzi: „Czyja to wina, że” – internauta podaje długą listę wad przypisywanych kolektywnie Romom – „Czy ja napisałem prawdę czy jestem rasistowską polską świnią???” (CR/2020.05.06/gw/MSK).

Przykłady nienawistnych komentarzy są przedstawione poniżej według skali nasilenia pogardy i eskalacji nienawiści.

1) Przypisywanie Romom braku inteligencji jako cechy kolektywnej:

„Romowie [...] są specyficzni, ich IQ jest niskie bo się ruchają między sobą od setek lat” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Generalnie największą patologią rozwiniętych społeczeństw jest pobłażanie niedorozwiniętym mniejszościom narodowym” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „Ja wiem, że to Romowie, ale ich głupota przeraża” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „Męska część tej nacji ma [...] mózg poniżej pępka” (CR/2020.05.06/gw/MSK).

Ofiarą tego stereotypu padają przede wszystkim romskie dzieci, które źle wypadają na testach kompetencyjnych opracowanych pod kątem dzieci polskojęzycznych. Dzieci romskie, dla których język polski jest językiem drugim, są na podstawie wyników testów błędnie diagnozowane jako opóźnione w rozwoju i następnie kierowane do szkół specjalnych (Kwadrans, 2008, s. 202; Talewicz-Kwiatkowska, 2012, s. 157). Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest powszechnie przyjęte założenie o braku zdolności intelektualnych całej grupy etnicznej.

2) Reifikacja i animalizacja:

„Pasowało by pojechać chwastów trochę powyrywać”, „na Podkarpaciu też ich pełno w lasach – normalnie jak szarańcza” (CR/2019.10.01/o2/MSK); [Mem zawierający tablicę pokazującą różne rodzaje pasożytów ludzkich] „TO SĄ MIESZKAŃCY POLSKI... ALE CZY NA PEWNO POLACY?” (CR/2019.10.02/dorze/MSK); „Oni często wyciągają coś ze śmietników, a przy paśniku zwierzyna jest nietykalna”, „Podbny stosunek ilość negatywnych cech do pozytywnych mają wszy, pchły i wirusy

(Ebola) oraz komary” (CR/2019.10.04/wykop/MSK); „Zamiast przeganiac te ścierwa to im domy budują” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Podobno w Łodzi jest 1500 w zasadzie porzuconych kamienic. można tam zrobić miejsce składowania cyganów” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „:) jak jest dobra ekipa fo wytepia te szczury raz dwa. [...] jak kibole sie wjebali do domu romow i przez kilka dni codziennie podpalali im znicze pod domem po prostu sie wyprowadzili :)” (CR/2019.12.03/youtube/MSK); „Cygan to powinien być pochowany w lesie pod drzewem! A nie na cmentarzu katolickim! Każdy inny może być pochowany na cmentarzu tylko nie te chwasty cygańskie ... Wyplenić to robactwo z Polski zwane cyganami” (CR/2020.01.21/otr24/MSK); „oni jak karaluchy”, „Cyganie to takie tasie mce wśród gatunku ludzkiego” (CR/2020.02.22/epozn/MSK); „nie mamy aż takiego pogłowia cyganów” (C/2020.05.29/wykop/MSK); „co innego gdy jakaś garstka narodu zachowuje się jak bydło a co innego gdy tak zachowuje się cały naród” (CR/2020.05.06/gw/MSK).

W wymienionych przykładach istotne są nie tyle środki stylistyczne służące reifikacji i animalizacji – te mogą również podkreślać pozytywne cechy („korale ust”, „orzeł z matematyki”) – ile wybór przedmiotów, roślin lub zwierząt, które służą opisowi Romów, pozbawiają ich człowieczeństwa: Romowie są niebezpieczni (jak roznoszące choroby szczury i zaraźliwe wirusy), budzą obrzydzenie (jak karaluchy), są też niepożądanym elementem w zdrowym, pożytecznym społeczeństwie (jak chwasty).

3) Postulaty odizolowania Romów, wyrzucenia, pozbycia się ich z sąsiedztwa lub deportacji z Polski:

„Czas żeby tych romanow wyslac tam skąd pochodzą do Bangladeszu” (CR/2019.08.23/dznik/MSK); „deportować do Indi lub Pakistanu” (CR/2019.09.06/tvrepbl/MSK); „powinni mieszka w rezerwacie i to z dala od miasta” (CR/2019.09.11/eluban/MSK); „Jesli mowa o cyganach z ul rynek to prawda powinno sie ich izolować od normalnych ludzi”, „Cyganów powinni w ogóle wytransportować z polski w pizdu” (CR/2019.09.16/pomrsk/MSK); „Jak na Słowacji wybudować im getta”, „Indianie do rezerwatu!”, „Wylapać i wydalić z kraju” (CR/2019.11.10/wp/MSK); „Wyp?!?%@\$ić na zabity pysk. Skądś to robactwo przyszło. Niech tam wraca” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „Cyganie! (Romowie, czy jak tam was zwą!) [...] TO NIE JEST WASZ KRAJ, więc albo się dostosujcie, bądźcie grzeczni i wdzięczni za to, że możecie spokojnie w Polsce żyć, albo pakujcie swoje rzeczy i za przeproszeniem z Polski WEPIE*DA-LAJCIE” (CR/2020.01.10/giwera/MSK).

W przytoczonych przykładach dominuje wrogość, wprost wyrażone przekonanie, że Romowie nie są „u siebie”, pojawili się bez zaproszenia – ten ostatni argument daje internautom „prawo”, aby ich wyprosić.

4) Postulaty działań prowadzących do stopniowej eliminacji egzystencji grupy etnicznej:

„Cyganów wykastrować” (CR/2019.09.06/tvrepbl/MSK); „Powinni uruchomić obozy koncentracyjne i tam ich wywozić na ciężkie roboty. Raz dziennie wpier*** a posiłek co 2 dzień i to skromny!!!” (CR/2019.09.16/pomrsk/MSK); „Kilkadziesiąt lat temu Szwedzi sterylizowali kobiety tej nacji.... Przestali?” (CR/2019.10.02/dorze/MSK); „Kiedyś się doigrają i będą pogromy, ja będę kibicować” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „W takich przypadkach, skrajnie nieodpowiedzialnych trzeba sterylizować” (CR/2019.11.13/wykop/MSK); „Dzieci odbierać od razu po urodzeniu ze względu na warunki” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „do paki? między druty kolczaste i kamienie tłuc od świtu do nocy”, „niestety tylko obozy nam pozostają, co infrastruktura już mamy”, „a ja bym ich użył do testów medycznych...” (CR/2019.11.10/wp/MSK).

5) Bezpośrednia pochwała eksterminacji i metod zagłady stosowanych w czasie II wojny światowej:

„Dla cyganów tylko krzesło elektryczne żeby się tego pozbyć” (CR/2019.09.16/pomrsk/MSK); „Strzelac do tych śmieci” (CR/2019.10.01/o2/MSK); „Oj tam miej gest, słyszałem że Cyklon B w takich beznadziejnych przypadkach czyni cuda”, „przecież Niemcy już nimi w piecach palili”, „Zagazować” (CR/2019.10.22/wykop/MSK); „Przez komin przepuścić robactwo” (CR/2019.11.25/dzwsch/MSK); „dziwić się potem, że Hitler takich zamykał i gonił do prawdziwej roboty” (CR/2020.01.24/niezal/MSK); „MOŻE PORA NA OSTATECZNE ROZWIĄZANIE KWESTII ROMSKIEJ? (☹)” (CR/2020.01.24/wykop/MSK); „Kiedyś żył pewien wybitny socjalista, który miał sposób na ostateczne rozwiązanie kwestii cygańskiej ale chciał za dużo w krótkim czasie” (CR/2020.05.29/wykop/MSK); „tępić gnoi to za mało powiedziane cyklon b i do pieca sku*wysynów!” (CR/2020.07.10/wiocha/MSK).

W reakcji na najbardziej nienawistne komentarze niemalże zawsze pojawia się deeskalacja nienawiści, sygnalizująca istnienie hamulca etycznego w społeczeństwie. Do dyskusji wkraczają internauci, którzy zwykle nie angażują się w wymianę opinii, są biernymi czytelnikami, jednak w obliczu otwartego nawoływania do przemocy czują, że milczenie jest formą przyzwolenia na agresję:

„Dokładnie tak wypowiadał się Hitler o Polakach przed wkroczeniem do Polski” (CR/2019.10.21/wykop/MSK); „Tak się zaczyna faszyzm. Najpierw wypraszanie, potem zakaz wstępu, a na koniec obozy koncentracyjne i masowe mordy. Polacy, nie idźmy tą drogą” (CR/2019.11.06/gwpozn/MSK); „To cytaty z »Mein Kampf« Hitlera. [...] Tylko ograniczeni i głupcy mogą tak fanzolic jak ty!” (CR/2019.11.25/dzник/MSK); „Czyżby niebawem mogłoby pojawić się hasło »Nur für Polen lub für Danziger«? Rumuni też ludzie! Przypominam słowa Mariana Turskiego: »Auschwitz nie spadło z nieba«; »Ludzie nie bądźcie obojętni«!” (CR/2020.01.26/gwtroj/MSK).

Według raportu CBU UW mowa nienawiści skierowana przeciwko Romom ma zdecydowanie odmienny profil występowania w porównaniu z mową nienawiści skierowaną do pozostałych grup mniejszościowych. „Najczęściej występuje ona w prywatnych rozmowach, następnym źródłem takich treści jest przestrzeń publiczna. Znacznie rzadziej antyromski przekaz napotymano w internecie, najrzadziej zaś – w telewizji” (Winiewski i in., 2017, s. 39). Przyczyn takiego stanu rzeczy można się doszukiwać w poziomie zagrożenia, które odczuwa społeczeństwo większościowe ze strony grup mniejszościowych. Romowie nie są postrzegani ani jako największe zagrożenie dla dobrobytu (zagrożenie realistyczne), ani dla kultury (zagrożenie symboliczne) (Wypych, Świdarska, 2017), tak więc niechęć do nich nie eskaluje do poziomu otwartego konfliktu czy medialnego kontrataku. Zgromadzony przeze mnie materiał nie jest wystarczający do przeprowadzenia porównania częstotliwości występowania nienawistnych wypowiedzi zamieszczanych w internecie w stosunku do wszystkich mniejszości – hasłami wprowadzonymi do wyszukiwarki były jedynie etnonimy *Cyganie* i *Romowie* wraz z ich przymiotnikowymi derywatami. Temat Romów był jednak „wyzwalaczem” opinii dotyczących innych grup etnicznych, narodowościowych i religijnych. W omawianych tekstach dużą niechęcią darzeni są Żydzi (stanowią zagrożenie zarówno realistyczne, jak i symboliczne), muzułmanie, Ukraińcy oraz nieokreśleni etnicznie imigranci i uchodźcy, natomiast pozytywne komentarze odnoszą się do Wietnamczyków i Tatarów.

4.3.3 Temat makro: Polskość. „My” versus „Oni”. „Romowie to też Polacy tacy jak każdy z nas” (CR/2020.01.23/podh24/MSK) – piszą niektórzy internauci; „Cyganie, to nie Polacy ... nie róbcie dziadostwa jak w Niemczech, czy w Szwecji. Rzeczy należy nazywać po imieniu” (CR/2019.10.02/dorzecz/MSK) – protestują inni. Opinie na temat „polskości” Romów pojawiają się często jako przypadkowe wtrącenia do dyskusji na tematy bezpośrednio nie dotyczące tożsamości polskiej. Główną trudnością w opisie i interpretacji takich jednostkowych wypowiedzi jest chaos pojęciowy – internauci często nie widzą różnicy między pojęciami „grupa etniczna”,

„narodowość”, „obywatelstwo” albo jej jasno nie określają – precyzowanie znaczeń nie jest najistotniejszą cechą gatunkową dyskusji internetowych ani też ich celem. Ukierunkowane, stosunkowo systematyczne jak na gatunek mediów społecznościowych precyzowanie definicji „polskości” pojawia się dopiero w sytuacji, w której internauci muszą sformułować swoje stanowisko lub ustosunkować się do stanowiska innych w wyniku konfrontacji z konkretnym wydarzeniem.

Takim wydarzeniem o zasięgu międzynarodowym była wygrana Wiktorii „Viki” Gabor w 17. Konkursie Piosenki Eurowizji Junior. W prasie i mediach społecznościowych sukces Viki stał się punktem wyjścia do dyskusji na tematy tożsamości i przynależności narodowej, wolności słowa, rozumienia definicji mowy nienawiści, jak również okazją do zadeklarowania sympatii i antypatii politycznych. Dyskusję wywołało pochodzenie etniczne dziewczynki (jest Romką), miejsce urodzenia (Niemcy), miejsce poprzedniego długotrwałego pobytu (Wielka Brytania), a nawet wygląd („nieromski” kolor oczu i jasna karnacja). Viki Gabor nie tylko wygrała dla Polski pierwsze miejsce, ale też nieświadomie przyczyniła się do szeroko zakrojonej dyskusji na temat, kto jest Polakiem i kto ma prawo reprezentować Polskę na arenie międzynarodowej.

Pierwsze informacje na temat Viki pojawiły się w prasie w styczniu 2019 roku, w trakcie przesłuchań do polskiej edycji konkursu *The Voice Kids* – dziewczynka miała wówczas 11 lat i chociaż nie zdobyła pierwszego miejsca, znalazła się wśród finalistów. We wrześniu tego samego roku Viki została wybrana jako reprezentantka Polski na konkurs Eurowizji Junior, który wygrała 24 listopada. Reakcja w oficjalnych mediach była jednoznacznie pozytywna: „*Reprezentantka Polski wygrała Eurowizję Junior. Premier na trybunach, gratulacje od prezydenta*” (2019.11.25/onet/MO)³²; „*Romskie znaczy polskie. Sukces Viki Gabor jest sukcesem wszystkich Polaków*” (R/2019.11.25/gwzdy/MO); „*Premier osobiście kibicował Viki Gabor. »Dawno nie widziałem w oczach swoich dzieci takiego zachwyty«*” (CR/2019.11.25/mzkdz/MO). Media społecznościowe również zareagowały entuzjastycznie: „*VIKI? ONA JEST KOSMITKĄ. THE BEST*” (CR/2019.11.25/mzkdz/MSK). Jednak już od 25 listopada zaczęły pojawiać się, obok burzy gratulacji, komentarze kwestionujące zarówno decyzję jurorów, jak i zasadność wyboru dziewczynki romskiego pochodzenia jako reprezentantki Polski.

„*Wy się nią jaracie, a to nawet polka nie jest, tylko szwabska cyganka*”, „*Eliminacje prowadzą ludzie promujący LGBT i multi-kulti... właśnie dlatego, że Viktoria Gabor jest Cyganką z Niemiec, dostała nominację :) Gdyby była Polką nie miałaby szans ani na nominację, ani na wygraną*” (fb, za: CR/2020.02.04/gwkrak/MSK); „*Niemka a nie Polka, żaden NIEMCOR NIE BĘDZIE POLAKIEM!*” (R/2019.11.25/wp/

³² W artykule nie było informacji na temat pochodzenia etnicznego Viki Gabor.

MSK); „*Niemiecka cyganka, śpiewająca po angielsku, okrzyknięta została...polką*” (CR/2019.11.25/mzkdz/MSK).

Niektóre wpisy, zawierające najbardziej nienawistne komentarze, zostały z internetu usunięte przez moderatorów. Ośrodek Monitorowania Zachowań Rasistowskich i Ksenofobicznych opublikował na stronie Facebooka ostrzeżenie, a następnie złożył zawiadomienie do prokuratury o możliwości popełnienia przestępstwa na tle etnicznym. Oświadczenie OMZRIK wywołało wśród internautów dodatkową dyskusję wokół rozumienia i granic mowy nienawiści dotyczącej mniejszości (OMZRIK, 2019)³³.

27 listopada 2019 roku Stowarzyszenie Romów w Polsce opublikowało oświadczenie w sprawie fali hejtu w związku ze zwycięstwem Viki. Prezes stowarzyszenia, Roman Kwiatkowski, zaapelował do władzy ustawodawczej, wykonawczej, prokuratury i Rzecznika Praw Obywatelskich, „by podjęli działania przewidziane przez Konstytucję oraz ustawy, w celu ochrony mniejszości narodowych i etnicznych, przed atakami nacjonalistycznej ekstremy. [...] Na razie fala ta ma charakter werbalny, ale niedługo może mieć charakter fizyczny” (Kwiatkowski, 2019). Tak też się stało niecały rok później. 11 września 2020 roku rodzina państwa Gaborów została napadnięta na warszawskim Mokotowie – ojciec Viki został dotkliwie pobity przez dwóch napastników, kiedy stanął w obronie córki i żony (PAP, 2020).

Niniejszy podrozdział jest poświęcony dyskursowi wokół polskiej tożsamości i prawa do reprezentowania kraju. Oba pojęcia tworzą dyskurs na temat „polskości”, na który składają się dwa podtematy: 1) Kto może reprezentować Polskę na arenie międzynarodowej?, 2) Kto jest Polakiem?.

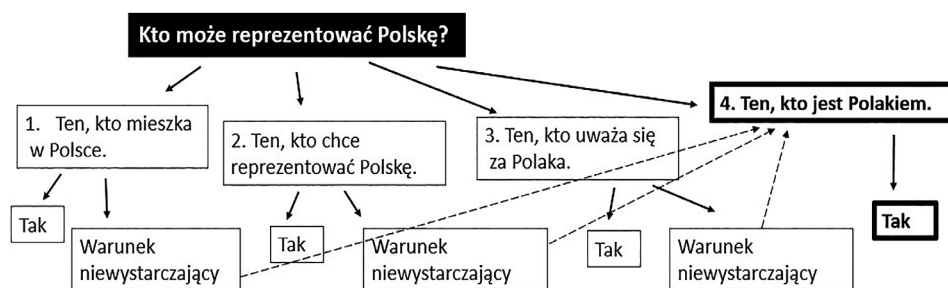
Badaniu poddano strategię argumentacyjne składające się na każdy podtemat. Analiza poprzedzona została trzema wypowiedziami na temat Wiktorii Gabor, które stanowią istotny kontekst dla omawianego zagadnienia i dotyczą pochodzenia oraz historii rodzinnej dziewczynki. Pierwsze dwie są deklaracją tożsamości samej Viki; dodatkowej informacji na temat historii migracji romskich udzieliła dr Joanna Talewicz-Kwiatkowska (Uniwersytet Jagielloński) w wywiadzie dla OKO.press.

„Rzeczywiście, urodziłam się w Hamburgu i mam romskie korzenie, ale nie wiem, skąd wzięły się przypuszczenia, że nie jestem Polką! Przede wszystkim jestem Polką i krakowianką. Od urodzenia mieszkalam w Krakowie, potem na siedem lat wyje-

³³ W kwietniu 2020 roku Prokuratura Rejonowa Kraków-Krowodrza zamknęła śledztwo ze względu na brak wystarczających dowodów. Z tych samych powodów śledztwa odmówiła Prokuratura Rejonowa Warszawa-Żoliborz, a przedstawiciele OMZRIK złożyli sprawę do Sądu Rejonowego dla Warszawy-Śródmieścia.

chalam do Wielkiej Brytanii i tam chodziłam do szkoły, ale teraz mój dom znów jest w Nowej Hucie. Nie wiem, czemu ludzie wypisują obraźliwe rzeczy. [...] Nauczyciele też są serdeczni, bo akurat do tej szkoły [w Nowej Hucie] chodziła cała moja rodzina i niektórzy uczyli moją mamę i wujka, a teraz uczą mnie” (R/2020.01.31/gwkrak/MO); „Jestem Polką, mam po prostu romskie korzenie i z tego się bardzo cieszę, mówię po romsku oraz fascynuję się tą kulturą” (R/2020.03.05/gala/MO, R/2020.03.05/kobt/MO); „[Wiktoria] pochodzi z grupy Romów Karpackich (Romowie Górscy, Bergitka). [...] Gabor to jeden z rodów Bergitka. Mieszkali na Pogórzu Karpackim i w Kotlinie Kłodzkiej, już od XVII wieku prowadzili osiadły tryb życia, w PRL podejmowali pracę” (R/2019.12.10/oko/MO).

4.3.3.1 Prawo do reprezentowania Polski na forum międzynarodowym. Dyskusję dotyczącą prawa do reprezentowania Polski na arenie międzynarodowej przedstawia rysunek 8. podsumowujący strategie argumentacyjne najczęściej pojawiające się w mediach.

Rysunek 8. Prawo do reprezentowania Polski na arenie międzynarodowej.
Schemat ogólny

1) Strategia argumentacyjna: Miejsce zamieszkania w Polsce upoważnia do reprezentowania kraju.

Viki Gabor mieszka w Polsce, więc ma prawo ją reprezentować: „Te podziały nardościowe okraszone nacjonalizmem... to jest chore... Dziewczyna reprezentuje Polskę, bo tutaj mieszka”, „Jest Polka, mieszka od kilku lat w Polsce [...] miała prawo nawet nie bedac Polka występowac w konkursach polskich” (R/2019.11.25/wp/MSK); „Mieszkają w Polsce i mają takie same prawa jak my, urodzeni tutaj” (CR/2019.11.25/interia/MSK).

2) Strategia argumentacyjna: **Chęć reprezentowania Polski i Polaków upoważnia do reprezentowania Polski.**

Viki chce występować w barwach Polski, więc ma do tego prawo: „Śliczna i utalentowana dziewczyna! Okażmy Jej serce, radość i uznanie, że chciała występować w barwach naszego kraju, mając do wyboru inne!” (R/2019.11.25/wp/K); „Reprezentują nas i rozślawiają nasz kraj tacy właśnie jak Wiki Gabor czy Wilfredo Leon i inni. Większość społeczeństwa ich podziwia. [...] Pomimo, że nie urodzili się w Polsce to tu znaleźli swoje miejsce i tu chcą żyć i pracować dla dobra Polski i Polaków” (CR/2019.11.25/interia/K); „Odwalcie się od tej dziewczynki, która nie dla Niemiec, nie dla Anglii, nie dla Indii, tylko dla Polski wygrała imprezę”, „SKORO KOCHA POLSKĘ I JĄ REPREZENTUJE W DODATKU WYGRAŁA TO O CO LUDZIE WAM CHODZI ??” (CR/2019.11.26/interia.pl/MSK).

3) Strategia argumentacyjna: **Polskę może reprezentować człowiek, który uważa się za Polaka; ten, kto czuje się Polakiem.**

Viki czuje się Polką, więc niezależnie od pochodzenia ma prawo reprezentować Polskę: „Tu mieszka i czuje się Polką. Jesteście okrutni. Viki, żyć dużo sukcesów. Jesteś rewelacyjna” (CR/2019.11.25/interia.pl/MSK); „Wiki Gabor jest bardzo ładną, sympatyczną i utalentowaną dziewczyną. I dla mnie nie ma większego znaczenia kto skąd pochodzi (każdy skądś i od kogoś pochodzi) – lecz dla mnie ważne jest, że czuje się Polką”, „Nie liczy się jaka krew w żyłach płynie, lecz to co ma się w sercu” (CR/2019.11.30/dorze/MSK); „Dziewczyna w wywiadzie użyła słowa »my Polacy« więc nie ma żadnej wątpliwości kim jest i się czuje. Temat jest zamknięty. [...] Jak mówi że jest nasza to jest nasza” (R/2020.01.05/tlshow/MSK).

4) Strategia argumentacyjna: **Jeśli ktoś nie jest Polakiem, nie powinien reprezentować Polski.**

Viki, chociaż mieszka w Polsce, chce reprezentować Polskę i czuje się Polką, nie powinna reprezentować Polski, bo nie jest Polką. Polskę mogą reprezentować tylko Polacy: „Romka urodzona w Niemczech zamieszkała w Wielkiej Brytanii a potem w polsce faktycznie 100% polka mi się nie podobało, [...] jestem ciekaw czy byście tak reagowali jeśli była by to osoba dorosła a nie dziecko lub reprezentował by nas jakiś arab czy by były takie same komentarze”, „Ale żyjemy w smutnym kraju... szczerzymy się tym, że reprezentują polską inne nacje...” (R/2019.11.25/wp/MSK); „JEST NAS 36 MIL SADZE ZE BYLY DZICI NIEZGORZEJ PRZYGOTOWANE JAK TA ROMKA CZY TEZ CYGANKA TV WPYCHA NAM NA SIŁE OBCYCH [...] JA PRAGNE ABY RZADZACY BYLI POLAKAMI HIERARCHIA KASCIELNA TEZ I CELEBRYCI NAUKOWCY LUDZIE SWITLI TEZ” (CR/2019.11.25/interia.pl/MSK); „JA TEZ

BYM SOBIE ZYCZYŁ ABY POLSKE REPREZENTOWAŁA POLKA LUB POLAK” (CR/2019.11.26/interia/MSK); „Drogi Ośrodka Monitorowanie Czegoś tam: z całym szacunkiem dla Viki i jej talentu – nie powinna reprezentować Polski” (C/2020.02.04/wykop/MSK).

4.3.3.2 Kto jest Polakiem? W dyskusji dotyczącej prawa do reprezentowania Polski na arenie międzynarodowej przeważa opinia, że reprezentować Polskę może jedynie Polak lub Polka. Ten argument rodzi kolejne pytania tożsamościowe – Kto jest Polakiem? Komu społeczeństwo przyznaje prawo do deklarowania „polskości”? Schemat przedstawiony na rysunku 9. pokazuje różnorodność postaw, które ujawniły się w analizowanym przeze mnie materiale oraz podkreśla względność i nieo określoność pojęcia, jego rozumienia i odczuwania.

Rysunek 9. Ilustracja opinii dotyczących definiowania polskości

1) Samoidentyfikacja: **Samookreślenie się jako Polak i identyfikacja z polsnością jest warunkiem wystarczającym.**

ZGODA

Jeśli Romowie czują się Polakami, są Polakami: „Nie będzie decydowało obco brzmiące nazwisko czy pochodzenie, ale wybór danej osoby” (R/2019.11.25/wp/MO); „Również jest Polką i jako »Polka« zdecydowała że będzie reprezentować swój kraj” (R/2019.11.30/dorze/MSK); „Ona jest 100% polska. [...] Znam kilku Romów [...] super ludzie !!!!! Też się w jakiś sposób czują polakami” (CR/2020.01.05/tlshow/MSK).

SPRZECIW

Mimo że Romowie czują się Polakami, nie są Polakami: „NIE, hipokryzja pełna gebla. taka niej Polka jak ze mnie Marsjanin” (R/2019.11.25/wp/MSK); „Ale to prawda że ona jest Romką z Niemiec” (R/2019.11.30/dorze/MSK); „jak jest cyganka to jest cyganka i nikt tego nie zmieni” (CR/2020.01.05/tlshow/MSK).

Elementem dodatkowym w dyskusji jest sugerowany przez niektórych internautów warunek wyłączności i jednolitości tożsamościowej – ktoś, kto czuje się Polakiem, nie może jednocześnie deklarować przynależności do innej grupy etnicznej: „*Jak jej to nie przeszkadza niech się nazywa Polką, przecież nikt jej za to nie krytykuje. Po co się uważa za cygankę jak jest Polką?*” (R/2019.11.25/wp/MSK).

2) Obywatelstwo: **Jeśli ktoś ma polskie obywatelstwo, jest Polakiem.**

ZGODA   **Viki ma polskie obywatelstwo, więc jest Polką:** „*Troche wiedzy by się przydało....skoro rodzice są obywatelstwem polskiego -a przynajmniej jedno z nich-to dziecko urodzone nawet w Honolulu jest się Polakiem no chyba że rodzice by się zrekli przed konsulem*”, „*Jeśli ma obywatelstwo Polskie to w czym problem niezależnie od nacji*” (R/2019.11.25/wp/MSK); „*Jeśli ma obywatelstwo polskie to jest POLKĄ*” (CR/2020.02.15/plejd/MSK).

SPRZECIW   **Chociaż Viki ma polskie obywatelstwo, nie jest Polką:** „*Chwilunia! skoro urodzona w Niemczech to nie Polka! O ile posiada polskie obywatelstwo, to jest co najwyżej Polką niemieckiego (!) pokolenia. Nie wystarczy się przebrać, żeby zmienić narodowość*” (R/2019.11.25/wp/MSK); „*Tak więc rdzenna Polska nie powie w Niemczech, że jest Niemką, a w Egipcie, że jest Egipcjanką. [...] Wiki ma tylko obywatelstwo polskie, a Polką nie jest*” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „*»z pochodzenia jest przede wszystkim polką« – idź dziecko do szkoły! Jest polską obywatelką, nie Polką!*” (CR/2020.04.10/niezal/MSK).

3) Prawo ziemi: **Polakiem jest ten, kto urodził się w Polsce.**

ZGODA   **Viki nie urodziła się w Polsce, więc nie jest Polką:** „*TO NIE JEST POLKA TYLKO NIEMKA, URODZIŁA SIĘ W NIEMCZACH WIĘC JEST NIEMKĄ Z NIEMIECKIM PASZPORTEM!*” (R/2019.11.25/wp/MSK); „*No przecież to jest oczywiste! Porównanie z E. Górniak jest nieadekwatne, ponieważ E. Górniak urodziła się w POLSCE!*” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „*Viki jest niemiecka romka bo się w Niemczech urodziła*” (CR/2019.11.26/interia/MSK).

SPRZECIW   **Chociaż Viki nie urodziła się w Polsce, jest Polką:** „*Co za brednie. Moja mama też urodziła się w Niemczech, w wojnę, gdy moich dziadków Niemcy wzięli »na roboty«. Czy z tego powodu jest Niemką. Nie*”, „*Hej, hejtujący! A wam emigrantom ze zmywaka gdzie się dzieci porodziły? Czy one są jeszcze polskie czy już zagraniczne?*” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „*Wyobraź sobie, że można urodzić się w Polsce i nie być Polakiem i w drugą stronę, można urodzić się poza Polską i być Polakiem*” (CR/2019.11.26/interia/MSK); „*Ale jesteście popier..leni. Jeżeli Wasze*

dziecko lub wnuk z jakiegoś powodu urodzi się i mieszka przez pewien czas np w Gwatemali, a nie w Polsce [...] to czy te dziecko będzie kraju pochodzenia Gwatemalskiego, lub będzie Gwatemalczykiem?” (CR/2010.11.30/dorze/MSK).

4) Miejsce stałego zamieszkania:

4a) **Jeśli ktoś wybiera Polskę jako miejsce stałego zamieszkania, jest Polakiem.**

ZGODA   **Viki zamieszkała z rodzicami w Polsce, więc jest Polką:** *„Jeśli [jakaś osoba] tu będzie chciała pracować, założyć rodzinę i tu płacić podatki, będzie Polką i Polakiem” (R/2019.11.25/wp/MO); „Śliczna i ma piękny głos a kogo obchodzi czy jest Romka czy Niemka mieszka w Polsce to jest Polka” (R/2019.11.25/wp/MSK).*

SPRZECIW   **Chociaż Viki mieszka w Polsce, nie jest Polką:** *„Mieszka w polsce to Polka? Mysz mieszka w stajni to jest koniem?”, „Przestańcie kłamać bo ona dzieciństwo czyli pierwszych 7 lat życia spędziła w Wielkiej Brytanii, a nie w Polsce”, „Może mieszkać w Polsce ale korzenie ma jednak Romskie a nie Polskie” (R/2019.11.25/wp/MSK).*

4b) **Jeśli ktoś nie mieszka w Polsce, nie jest Polakiem.**

ZGODA   *„Polak, który nie mieszka w Polce nie powinien siebie nazywać Polakiem. Został kraj dla dobrobytu – jak to nazwać?” (CR/2019.11.25/interia/MSK).*

SPRZECIW   *„Wielu polskich tworców nie mieszkało w Polsce. Chopin itp. Maria Curie. To według Waszego sposobu myślenia to nie Polacy. Co za bzdury” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „Ironią jest że wielu rodowitych polaków zamieszkuje poza granicami Polski, wiele polskich dzieci rodzi się w obcych krajach....TO IM TEŻ BĘDZIE WYTYKANE?...czy tylko takie kądziłości są przeznaczone dla mniejszości narodowej?” (CR/2019.11.30/dorze/MSK).*

5) Biegła znajomość języka polskiego jest wyznacznikiem polskości: **Jeśli ktoś mówi po polsku jak rodzimy użytkownik języka, jest Polakiem.**

ZGODA   **Viki mówi po polsku jak rodzima użytkowniczka języka, więc jest Polką:** *„Poza tym dziewczynka mówi po polsku bez naleciałości i używa jak języka ojczystego a to w przypadku naszego języka nie jest łatwe” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „[Jeśli nie jest Polką] To skąd zna język polski?”, „Do Izuagbe Ugonoh też napiszą, że nie Polak? Za.ebisty bokser a polszczyzną włada lepiej niż większość tych kanciasogłowych popaprańców w dresach i bluzach z kotwicą”, „Odwalcie się matoly od tej dziewczynki, nie jeden z was nie potrafi tak pięknie mówić po polsku!” (CR/2019.11.30/doRze/MSK).*

SPRZECIW   **Nie wszyscy, którzy mówią po polsku jak Polacy, są Polakami:** „*łodzianin, a pan nie jest polakiem tylko obywatelem polsko języcznym*” (CR/2019.11.26/interia/MSK); „*To znaczy co, nie można krytykować wybory Gabor? To jest dopiero totalitaryzm. [...] jako Polak mam prawo domagać się by o mnie reprezentowali mnie i w polityce i w kulturze Polacy, a nie Co którzy mówią po Polsku*” (CR/2019.11.30/dorze MSK).

6) Działania dla dobra Polski i dbanie o jej dobry wizerunek: **Jeśli ktoś działa dla dobra Polski, można go uznać za Polaka.**

ZGODA   **Wiki działa dla dobra Polski, więc jest Polką:** „*Możesz urodzić się gdzie chcesz ale jak chcesz mieszkać i żyć w Polsce to masz dbać o jej dobre Imię. [...] Na tym m.in. polega bycie Polakiem*” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „*Ważne kto jest obywatelem polskim, czuję się Polakiem i nie działa na szkodę Polski, lecz dla jej dobra*”, „*Ważniejsze od czyjegós pochodzenia jest to co czynił dla Polski. [...] To samo tyczy Adm Unruga, który będąc Niemcem z pochodzenia służył Polsce i wołał iść do niewoli, niż stanąć przeciwko krajowi, którego był obywatelem. Nie to co politycy opozycji*”, „*A co do Viktorii Gabor to zwyciężyła dla Polski i to robi z nej POLKE*” (CR/2020.04.10/niezał/MSK); „*Ważne że jest Polką [...] reprezentuje Nasz kraj na różnych imprezach. Nie można tego powiedzieć np o Pani Holandii która opluwa nasz kraj, polaków*” (CR/2019.11.30/dorze/MSK).

SPRZECIW   **Chociaż Viki zdobyła wygraną dla Polski, nie jest Polką:** „*No, ale w żyłach JEDNAK musi płynąć polska krew*” (CR/2019.11.25/interia/MSK).

7) Prawo krwi: **Polakiem jest osoba, która ma polskich przodków.**

ZGODA   **Wiki ma polskich przodków, więc jest Polką:** „*Znam dziadków Wiki z osiedla Teatralnego Babcia Ela była Polka a dziadek całe życie muzykował w Skandynawi*” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „*Wiktorii ma także korzenie polskie, bo jak napisała Kaya Jej Dziadzius był Polakiem, dlatego, ma piękne niebieskie oczy i brązowe włosy*”, „*Od kiedy Romowie i Żydzi mają niebieskie oczy. Czy ten świat zwariował? Każdy wie jak wygląda Rom viki raczej się do nich nie zalicza. Chyba że była na operacji wybielania skóry*” (CR/2020.01.05/tlshow/MSK).

SPRZECIW   **Nawet jeśli Viki ma polskich przodków, nie jest Polką:** „*Ta cała Giki Wabor to jest Cyganka (obecnie mówi się „Romka”). I nic ani nikt tego nie zmieni*”, „*Cygańskie nazwisko rodem z Węgier. Jaka to Polka?*” (CR/2019.11.25/interia/MSK); „*żaden NIEMCOR NIE BĘDZIE POLAKIEM*” (R/2019.11.25/wp/MSK); „*Jaka to Polka jakiś mix narodowościowy!*” (CR/2019.11.26/interia/MSK); „*ruskie czy romskie tego nie pomalujesz*” (CR/2020.01.05/tlshow/MSK); „*cygan był i jest cyganem, tak samo jak żyd żydem*” (CR/2020.04.10/niezał/MSK).

Dyskusja wokół „polskości” – kto może, ma prawo, lub komu wolno przypisywać sobie polską tożsamość jest pytaniem o wyznaczniki przynależności do polskiej wspólnoty wyobrażonej. Pojęcie *wspólnoty wyobrażonej*, ukute przez Benedicta Andersona w latach 80. XX wieku, jest koncepcją opisującą ideę narodu, wspólnoty, której elementami są: wspólny język, terytorium, pochodzenie, miejsce przyjscia na świat czy dbałość o dobre imię grupy (Anderson, 2006). Wszystkie te aspekty można odnaleźć w rozważaniach autorów analizowanych tekstów. Starają się oni doprecyzować swoje rozumienie „polskości” zarówno w odniesieniu do przedstawicieli własnej grupy etnicznej (Czy Polak, który podjął decyzję o emigracji, nadal może nazywać się Polakiem?, Czy Polak, który „szkaluje” ojczyznę, nadal jest Polakiem?), jak i w odniesieniu do grup mniejszościowych, w tym przypadku Romów. W wypowiedziach pojawia się pełne spektrum stanowisk, od całkowicie inkluzywnego po podkreślające obcość i wspólnotowe wykluczenie. W dyskusji najsilniejszymi cechami „polskości” są więzy krwi, uzupełnione o zewnętrzne, wizualne wyznaczniki przynależności etnicznej: „dobrze, że jest biała” (CR/2019.11.25/interia/MSK).

Dwa lata po zwycięstwie Viki Gabor w konkursie Eurowizji Junior Polskę reprezentowała Sara Egwu James, córka Polki i Nigeryjczyka, urodzona i wychowana w Polsce. W mediach społecznościowych rozgorzała kolejna dyskusja na temat, kto jest Polakiem i kto ma prawo reprezentować Polskę. Wypowiedzi internautów, podobnie jak w przypadku Viki, odzwierciedlały skrajne emocje – od zachwyty i dumy („Piękna Polka z piękną piosenką!!!”) po oburzenie, wyrażane w mowie pogardy i nienawiści („kogel-mogel”; „Też mam kundelka!!! Jest wierny posłuszny i staje na dwóch tylnych łapkach jak sika!!!”). Internauci posługiwali się tymi samymi strategiami, aby wyrazić swoje stanowisko wobec wyznaczników „polskości”, choć obie wokalistki znacznie się różnią – najsilniejszym podobieństwem okazała się jednak wymykająca się jednoznacznym klasyfikacjom obcość. W przypadku Viki była to „cygańskość”, a w przypadku Sary „niesłowiański” wygląd: „To nie jest polka ona nie wygląda na polke tak samo jak ta cyganka oby następna za rok była prawdziwa polka”; „Czy tylko ja zauważyłem ze ona z afryki jest a. Ie z Polski?”, oraz imię, postrzegane jako tradycyjnie żydowskie: „jaka Polka? imię i wygląd i już wiadomo że yd..ka”; „tylko taka ma szansę wygrać w jewropie, POLKĘ śpiewająca po polsku o jasnych włosach i niebieskich oczach jewropa by skasowała od razu”³⁴.

³⁴ Wszystkie cytaty pochodzą z komentarzy pod artykułem opublikowanym w „muzyka.interia.pl” (interia.pl, 2021).

4.4 Podsumowanie – kierunki współczesnego dyskursu

We współczesnym dyskursie na temat mniejszości romskiej zaznaczają się trzy dominujące tendencje: nawiązania i próby powrotu do konceptualnego muzeum, którego centrum stanowi silnie utrwalony wizerunek Cygana; uczestnictwo w szerokim dyskursie unijnym kształtującym współczesny wizerunek Romów; oraz miejsce Romów w teoretycznej wielokulturowości / faktycznej monokulturowości społeczeństwa polskiego.

Często powtarzany cytat z piosenki Maryli Rodowicz „Dziś prawdziwych Cyganów już nie ma” odzwierciedla nostalgię za przeszłością, w której miejsce Romów było ustalone i niekwestionowalne. „Prawdziwi Cyganie” byli tacy, jak ich wyobrażało sobie społeczeństwo większościowe. Uporanie się ze zmianą wyobrażeń wiąże się z wysiłkiem i umiejętnością wyjścia poza imaginarium konceptualne i zdolnością do konfrontacji z własną rolą i pozycją w społeczeństwie; burzenie wyobrażeń spotyka się więc ze sprzeciwem:

„W Polsce podejmuje się próby zwalczania »niekorzystnych« (zdaniem większości intelektualistów) zjawisk społecznych poprzez zmianę... słownictwa. [...] Efekt jest zdumiewający. Cyganie to barwny wędrowny ludek, grający na skrzypcach, kradnący, handlujący końmi, bielący kotły, wróżący z kart – a »Romowie« to ponury lud osiadły w okolicach ośrodków rozdających zasiłki. Dzieciom »romskim« nie chce się już nie tylko chodzić do szkoły; nie chce im się uczyć grać na skrzypcach, klepać patelni, wróżyć, żebrać, a nawet kraść – po co, skoro są zasiłki?» [pisze Korwin-Mikke], „Piosenki o Cyganach pokazują, że w stosunku do Cyganów nie było dyskryminacji; dla artystów i oryginałów byli nawet bardzo atrakcyjnymi wzorami i partnerami: »Cyganiem chciałbym być / Cygankę chciałbym mieć« [...] »Cygany bez roli / Cygany bez chaty / Lecz Cygan wolny / Cygan bogaty!«. A zna ktoś piosenkę o »Romach«? Czy jakiś gadzi chciałby wziąć ślub z Romem/Romką?» (CR/2019.08.16/nczas/MO).

Konceptualna zmiana myślenia o Romach wiąże się z tendencją rysującą się w unijnym europejskim dyskursie na temat Romów – lapidarnie i ironicznie ujmując tytuł książki niemieckiego dziennikarza i publicysty Norberta Mappes-Niedieka (2014) – „Biedni Romowie, źli Cyganie”. Określenie „biedni Romowie” odnosi się do zjawiska nadmiernej wiktymizacji Romów jako grupy mniejszościowej, a „źli Cyganie” do negatywnych stereotypów jednostronnie i selektywnie wybranych z wizerunku „Cygana”. Książka Mappes-Niedieka jest jednym z głosów w dyskusji na temat współczesnego wizerunku Romów, jego demitologizacji bez popadania w „remitologizację” Romów jako ofiar społeczeństwa większościowego.

Trzecia tendencja wiąże się z ideologią i praktyką wielokulturowości, w której Romowie pełnią bardzo ważną rolę – są największą grupą etniczną w Polsce³⁵, najbardziej zauważalną i budzącą największe kontrowersje. Dyskusja wokół Romów, ich miejsca, roli i praw w społeczeństwie ujawnia dwie postawy aksjologiczne; zjawisku wielokulturowości przypisuje się biegunowo odmienne wartości: wielokulturowość może wzbogacać społeczeństwo lub mu zagrażać.

---

³⁵ W Narodowym Spisie Powszechnym romską identyfikację etniczną zadeklarowało w 2011 roku 16 000 osób (NSP, 2012, s. 106), w 2021 roku 13 303 osoby (NSP, 2023), natomiast działacze romscy podają dwukrotnie wyższą liczbę – od 30 000 do 35 000 osób (Stowarzyszenie Romów w Polsce).

ZAKOŃCZENIE

Centralnym zagadnieniem omawianym w niniejszej pracy jest sposób, w jaki społeczeństwo większościowe Romów postrzega i definiuje. Głównym elementem tej definicji jest odmiennność. Gdy mówimy o odmienności, o *innym*, naturalnie przyjmujemy siebie, swój system wartości jako główny punkt odniesienia. Dzięki temu jesteśmy w stanie pojąć otaczający nas świat i zorganizować go według zrozumiałych, „oczywistych” reguł. Dlatego analiza dyskursu na temat Romów jest szczególnie ważna – jest lustrem, które umożliwia wielowymiarowe spojrzenie na siebie i na to, co dotychczas wydawało się nam oczywiste, słuszne i jedynie prawdziwe. Zazwyczaj spoglądamy w lustro po to, aby sprawdzić, czy wyglądamy dobrze, a jeśli nie – podejmujemy działania prowadzące do korzystnej zmiany. Toczący się w mediach dyskurs wokół Romów pokazuje palącą potrzebę działań, które pomogłyby **całemu** społeczeństwu żyć lepiej. Społeczeństwo jest ekosystemem kulturowym, który działa sprawnie tylko wtedy, kiedy wszystkie jego elementy pozostają w równowadze.

Polski dyskurs oficjalny na temat mniejszości romskiej obraca się przede wszystkim wokół zagadnień społecznych: polityki państwa i poszczególnych samorządów w zakresie programów pomocowych, edukacji, przejawów dyskryminacji i nietolerancji oraz wokół różnic kulturowych między grupą większościową a mniejszościową. Podobne tematy wyszczególnił dwie dekady temu van Dijk (2000, s. 37) w analizie europejskiego dyskursu prasowego wokół mniejszości – ta zbieżność pokazuje ponadczasową trwałość myślenia o *innym*. Dla polskiego dyskursu wokół Romów charakterystyczne są dodatkowo dwa kręgi tematyczne – los Romów w czasie II wojny światowej oraz romski wkład w sferę rozrywki.

Wątek rozrywkowy Romani-disco jest niejednokrotnie postrzegany przez romskich intelektualistów jako przykład imaginarium conceptualnego, „skansenu” pojęciowego, który utrwała niezgodny z rzeczywistym wizerunek grupy etnicznej. Jest

to jednak wizerunek wypełniony pozytywną treścią – potwierdzają to komentarze internautów, niegasnące powodzenie koncertów z udziałem romskich artystów, zabaw i uroczystości, których popularność w dużej mierze opiera się na muzyce romskiej lub stylizowanej na romską. Stopniowe, ale konsekwentne zastępowanie przymiotnika *cygański* przymiotnikiem *romski* („romska muzyka”, „romski artysta”) pokazuje przeniesienie tego pozytywnego wizerunku do obszaru semantycznego „romskości”. Natomiast tradycyjna figura Cygana powoli oddala się od współczesnego wizerunku przedstawicieli grupy etnicznej. Wędrownie tabory i ogniska istnieją w pamięci Polaków urodzonych przed 1964 rokiem, następne pokolenia uczą się wizerunku Cyganów z filmów, zdjęć, literatury, a nie na podstawie własnej obserwacji. Reklamy karnawałowych kostiumów „Cyganek” umieszczonych wśród kostiumów piratów, krasnoludków, czarownic, księżniczek, barwnych jednorożców umiejscawiają Cyganki w sferze baśni, mitów i legend. I choć postacie Cyganów od zawsze były w społeczeństwach większościowych postaciami odrealnionymi, „wyobrażonymi”, jednak ich pojawienie się nie wymagało wyjaśnienia, kim są. Definicja: „*Cyganka jest osobą wywodzącą się z narodu romskiego. Teraz możesz utożsamić swoją córkę właśnie z tą postacią*” (strojekarnawalowe.pl, 2020) sygnalizuje pojawiającą się potrzebę powiązania tradycyjnego „Cygana” z Romami. 25 lat temu pisano *Romowie (Cyganie)*, aby wyjaśnić, do kogo odnosi się nazwa *Romowie*; wśród internautów zaczynają pojawiać się wpisy *Cyganie (Romowie)*, aby wyjaśnić, kim są Cyganie; *Romowie* zaczynają występować w „kostiumach Cyganów”.

Badania zgromadzonego materiału pokazują, że proces renominacji jest powolny, ale bardzo zaawansowany. Na jego tempo ma wpływ debata wokół poprawności politycznej, której najczęstszą ilustracją pozostaje postulat zmiany nazwy *Cyganie* na *Romowie*. Poprawność polityczna jest w polskim społeczeństwie odbierana jako narzędzie przymusu, nakazu, zagrożenie wolności słowa i to negatywne znaczenie przenosi się na opór przeciwko użyciu endoetnonimu. Pojawia się tu dylemat przyczynowo-skutkowy – czy niezwykle częste używanie przykładu renominacji *Cygan* → *Rom* w kontekście poprawności politycznej wywołuje niechęć do użycia nazwy *Romowie*, czy też na odwrót – niechęć do zmiany przyzwyczajęń językowych, ustalonego sposobu mówienia i obrazowania świata, w którym funkcjonuje spetryfikowana figura Cygana, przejawia się w argumentacji posługującej się orężem poprawności politycznej w walce o powstrzymanie zmiany.

Równie trudno jest wnioskować, czy wprowadzenie endoetnonimu *Romowie* wpłynęło pozytywnie na społeczną percepcję grupy etnicznej. Niewątpliwie renominacja zmieniła bardzo wiele – przyczyniła się do osiągnięcia celu, którym było zaistnienie Romów jako nieterytoryalnego narodu w świadomości społeczeństw większościowych. Jest to monumentalne osiągnięcie romskich elit. W reportażach

prasowych z czasów pandemii koronawirusa, dotyczących sytuacji Romów mieszkających w Rumunii, Bułgarii, Słowacji, dziennikarze piszą o Romach jako o jednej wspólnocie, która doświadcza wspólnego losu w czasach kryzysu. Gdy na samym początku lat 90. XX wieku polska prasa donosiła o przybywających z południa Europy Romach, nazywając ich Rumunami lub Bułgarami, język opisu Romów w kategoriach nieterytorialnej wspólnoty etnicznej dopiero się kształtował. I ten właśnie rezultat renominacji leksykalnej – zaistnienie w świecie nie-romskim jako wspólnota wyobrażona – jest ogromnym sukcesem romskich działaczy.

Całościowy proces romskich starań o utworzenie narodu nie jest przedmiotem tej publikacji. Jak zauważa Márton Rövid we wprowadzeniu do ważnej książki na temat mobilizacji Romów, jest to zjawisko bardzo złożone: „z jednej strony wyłoniły się ponadnarodowe formy solidarności romskiej, lecz z drugiej strony ważne pozostają różnice między (pod)grupami, nawet w obrębie jednej wsi” (Rövid, 2015, s. 23). Te różnice są źródłem wewnątrzgrupowych sporów o kształt współczesnej romskiej tożsamości – młodsze pokolenie Romów uważa, że deklarowanie się w jednolitych kategoriach narodu nie jest potrzebne, a nawet „użyteczne” (Kaprański, Kołaczek, Talewicz-Kwiatkowska, 2015, s. 84–85). Jednak bez wcześniejszej konstrukcji paradygmatu narodowego nie byłoby możliwe późniejsze kształtowanie częściowych tożsamości na warunkach, które stworzył ruch narodowościowy.

Badany w pracy współczesny dyskurs wokół Romów uwidacznia także sprzeczność między wartościami deklarowanymi a rzeczywistymi w polskim społeczeństwie. Należy zaznaczyć, że chociaż przedstawiony w tabeli 12 schemat rozbieżności zarysowuje się bardzo wyraźnie w analizowanym materiale, taki dualizm nie charakteryzuje wszystkich członków społeczeństwa.

Tabela 12

Podsumowanie rozbieżności między wartościami deklarowanymi a rzeczywistymi w materiale analizowanym w rozdziałach 3. i 4.

Wartości deklarowane	Wartości rzeczywiste
dziecko jako wartość społeczna	niechęć do wielodzietności, zwłaszcza w odniesieniu do Romów
zaciekawienie odmiennością, chęć, dążność do poznania innych, odmiennych kultur	niechęć do podejmowania wysiłku mającego na celu współegzystowanie z odmiennością i ponoszenia konsekwencji życia w społeczeństwie wielokulturowym
przekonanie o polskiej tolerancji w stosunku do innych kultur i religii	akceptacja inności jedynie na warunkach społeczeństwa większościowego

pielegnowanie języka własnego narodu (polskiego) jako niezbywalnej części wychowania dzieci polskich mieszkających za granicą	oczekiwanie ograniczenia użycia języka romskiego nawet w sytuacji komunikacji w kręgu rodzinnym
potępienie agresji i okrucieństwa wojny	nawoływanie do agresji w stosunku do (wybranych) <i>innych</i> w czasach pokoju
obowiązek narodu do tworzenia swojego pozytywnego, godnego, szlachetnego wizerunku, „dbania o dobre imię”	brak poszanowania i mowa pogardy w stosunku do innych narodów i grup etnicznych

Poszczególne kategorie przedstawione w schemacie różnic wzajemnie się przenikają. U podstaw czterech z sześciu wyodrębnionych kategorii leży nacechowana aksjologicznie opozycja *my* : *oni*, którą można też określić jako opozycję *swój*=*Polak* : *obcy*=*nie-Polak*, która prowadzi do zagadnienia zakresu inkluzywności pojęć *my*, *swój*, *Polacy*. Dyskusje w mediach społecznościowych (i częściowo oficjalnych) pokazują ogromne zróżnicowanie opinii dotyczących wyznaczenia cech „polskości”. Wypowiedzi wielu internautów wyrażają silne przekonanie o niemożności posiadania podwójnej tożsamości w wypadku bycia Żydem, Romem, Niemcem, Ukraińcem – „żydowskość”, „romskość”, „niemieckość” i „ukraińskość” zawsze zwyciężą w sytuacji przymusu wyboru tożsamości. Internauci uzasadniają swoje opinie, posługując się strategią „to nie my odmawiamy im polskości, to oni nie uznają się za Polaków”, wzmacniając swoją argumentację określeniami służącymi podkreśleniu obiektywizmu wypowiedzi: „prawda jest taka”, „szczerze mówiąc”, „gdy spojrzymy na sytuację obiektywnie”.

„Prawda jest taka że Romowie nigdy nie przyklejali się do polskości. Byli przez lata tolerowani w Polsce tak samo jak nie uznający się Polakami Żydzi” (CR/2019.11.25/gwzdy/MSK); *„szczerze mówiąc takie narodowości jak romowie czy zydzi geny mają takie że kiedyś zawsze się odezwą i zapomną o Polsce Polakach i wszystkich dobrych rzeczach jakie ich spotkały z naszej strony. To samo tyczy się ukraińców”* (CR/2019.11.25/gwzdy/MSK).

Wypowiedzi umieszczone w mediach społecznościowych można by było uznać za typowe dla tego gatunku jednostkowe wypowiedzi, których występowanie nie może prowadzić do wniosków natury ogólnej. Jednak przekonanie o braku polskiej tożsamości Romów pojawia się także w ciszy wokół tematu ich zagranicznych migracji. Literatura na temat migracji Polaków jest niezwykle obszerna, rośnie też liczba naukowych opracowań na temat mniejszości romskiej, brakuje natomiast publikacji dotyczących mobilności polskich Romów poza granicami kraju.

„Milczenie obu tradycji badawczych na temat Romów poważnie nas zafrapowało” – piszą autorzy wnikliwej analizy naukowej ciszy wokół migracji romskich – „okazało się, że rzeczywiście mamy do czynienia z pewną próżnią, przemilczeniem, ciszą, którą trudno wytłumaczyć jedynie metodologicznymi trudnościami, brakiem narzędzi badawczych, funduszami czy zainteresowaniem (zarówno badaczy, jak i badanych)” (Fiałkowska, Garapich, Mirga-Wójtowicz, 2018, s. 41). W ogromnym uproszczeniu można podsumować przyczyny tej ciszy hipotezą, że Romowie traktowani są jako obywatele „mniej” polscy – po opuszczeniu Polski przestają być Polakami. Viki Gabor, urodzona w Niemczech, wychowana w Anglii i deklarująca podwójną tożsamość, romską i polską, ciszę tę naruszyła.

Badany materiał jest również potwierdzeniem wyników sondaży CBOS dotyczących stosunku Polaków do innych narodów i grup etnicznych – Romowie są jedną z najniżej ocenianych grup:

„A hindusi pracują a języka nawet nie znają” / „[Romowie] też są genetycznie Hindusami, tylko z jakiegoś zepsutego szczepu” (CR/2020.02.12/epozn/MSK); „Ukraińcy biorą każdą pracę, a cyganie nie mogą?” (CR/2020.01.24/wykop/MSK); „Wszyscy oni [Ukraińcy w Gdańsku] gdzieś pracują [...] zaciągają kredyty hipoteczne (i je spłacają!) [...] Może problem leży w lenistwie i tępotcie danej grupy etnicznej?” (CR/2020.01.26/gwtroj/MSK); „To jedyna grupa etniczna, która nie wytworzyła warstwy inteligencji. Wkrótce będziemy mieli inżynierów czy lekarzy pochodzenia wietnamskiego” (CR/2020.01.10/gwbdgsz/MSK); „Dlaczego np. Wietnamczycy nie żyją w takim syfie? A są chyba jeszcze bardziej obcy naszej kulturze” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „Tatarzy przez wieki potrafili pokazać, że są nie gorszymi Polakami i często stawali w obronie swojej-naszej ojczyzny, a mimo to potrafili zachować swoją kulturę i jakoś nie słycać, aby byli z tego powodu dyskryminowani” (CR/2020.05.06/gw/MSK); „Nigdy nie słyszałam, aby były jakiegolwiek problemy np. z Tatarami, a też jest ich w Polsce dość dużo” (CR/2019.11.31/liman/MSK); „Tatarzy i masa innych ludów choć odrębność kulturową zachowała, to jednak są zasymilowani i zachowują się jak normalni ludzie” (CR/2019.10.19/wykop/MSK); „Żydom jakoś tułaczka i przeganianie nie przeszkadzały [w zdobyciu edukacji]. Tylko trzeba mieć choć cień przyzwoitości pod sufitem” (CR/2020.07.06/maoles/MSK); „Żydzi budowali w Polsce swoją kulturę. Zakładali szkoły, budowali synagogi, tworzyli stowarzyszenia. [...] A Cyganie? (CR/2020.06.05/gwkrak/MSK); „Bo taka jest prawda o cyganach. Są dużo gorsi o muslimów. Bo zdecydowana większość z muslimów pracuje i stara się żyć uczciwie” (CR/2020.04.10/nieza/MSK) [wytłuszczenia autorki].

Jedyną cechą, która w opinii internautów bezspornie wyróżnia Romów w sposób pozytywny spośród wszystkich grup narodowościowych i etnicznych, jest ich talent muzyczny – ta cecha jest w wizerunku „Cyganów/Romów” niezmienna: „O tym, że Romowie są niezwykle utalentowani muzycznie wiemy nie od dziś” (CR/2019.11.25/gwzdy/MSK); „Grają – nie znając nut – tak pięknie – jak żadna szkoła muzyczna nie zdoła żadnego białego nauczyć” (CR/2020.07.05/nczas/MSK).

Krytyczna analiza pomaga wnikliwie spojrzeć na dyskurs i zwraca uwagę na to, co można w nim zmienić – analiza danego dyskursu staje się więc jego częścią. Niniejsza praca jest jednym z głosów w dyskursie na temat Romów, a wyniki przeprowadzonej analizy prowadzą do sformułowania postulatów i sugestii zmian w języku, którym mówimy o Romach i innych mniejszościach. W wypadku Romów jest to postulat bardziej świadomego posługiwania się leksemami *Cygan* i *Rom*, a przede wszystkim nietraktowania ich wymiennie jako środka stylistycznego. Mechaniczne łączenie renominacji *Cygan* → *Rom* z poprawnością polityczną zamyka dyskusję nad przyczynami zmiany, zamiast ją otwierać, a tym samym wpływa negatywnie na postrzeganie dążeń narodowościowych Romów; renominacja jest odbierana jako nieuzasadniona „zachcianka”. Aktywnego i zaangażowanego podejścia wymaga też odniesienie się do przejawów mowy nienawiści i pogardy w praktyce dziennikarskiej. Pogardliwe komentarze pod adresem Viki Gabor były szeroko komentowane w mediach oficjalnych i jednoznacznie potępione. Jednak artykuły i sprawozdania nosiły niemalże cechy plagiatu, dziennikarze powielali zaledwie kilka przykładów rasistowskich wypowiedzi bez prób przeprowadzenia rzetelnego, dziennikarskiego dochodzenia. Złożone do prokuratury doniesienie okazało się niewystarczające do orzeczenia o popełnieniu przestępstwa, brakowało „dowodów”, których tak wiele można było znaleźć w mediach społecznościowych.

Przeprowadzone badania pokazują także luki w edukacji społecznej na temat znaczenia pojęć *obywatel*, *naród*, *grupa etniczna*, *wielokulturowość* w kontekście pytania o polskość. W homogenicznej etnicznie Polsce drugiej połowy XX wieku potrzeba częstego definiowania tych pojęć nie była paląca, natomiast w obliczu postępującego zróżnicowania społeczeństwa edukacja obywatelska staje się koniecznością. Sytuacja geopolityczna i globalizacja zmienia dynamikę populacji polskiego państwa i jego skład etniczny, a społeczeństwo przygotowane na odmiennosc lepiej sobie z nią poradzi. Fala uchodźców z Ukrainy, będąca następstwem agresji wojsk rosyjskich w lutym 2022 roku, jest wielkim sprawdzianem dla całego społeczeństwa. Ofiarna, pełna empatii pomoc będzie musiała przerodzić się we „współbycie” – do tego potrzebna jest wiedza i świadomość, czym jest wielokulturowość i jakie są jej pozytywne i negatywne strony.

BIBLIOGRAFIA

Literatura podmiotu

1. Bahdaj, A. (1987). *Stawiam na Tolka Banana*. Wyd. 4. Pobracone z: <https://docplayer.pl/39548779-Adam-bahdaj-stawiam-na-tolka-banana-data-wydania-1987-wydanie-iv.html> (30.05.2021).
2. Bałucki, M. (1874). *Poezje*. Kraków: Nakładem wydawnictwa „Kraju”.
3. Bielski, M. (1564). O Cyganach tłumaczach. W: *Kronika tho iesth Historya Świata* (s. 261–262). Przedruk techniką fotooffsetową, 1976. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
4. Chmielowski, B. (1746). *Nowe Ateny albo Akademia Wszelkiej scjencji pełna*, t. 2. Lwów: Drukarnia Jezuitów.
5. Czacki, T. (1835). O Cyganach. W: M. Wiszniewski (red.), *Pomniki historyi i literatury polskiej*, t. 2 (s. 59–86). Kraków: Michał Wiszniewski.
6. Daniłowicz, I. (1824). *O cyganach: wiadomość historyczna, czytana na posiedzeniu publiczném Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, dnia 30 czerwca 1824 roku przez Ignacego Daniłowicza, z dodaniem wyrazów i wzorów odmian gramatycznych języka tego narodu*. Wilno: A. Marcinkowski.
7. Dehnel, J. (2011). *Lala*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
8. Encyklopedia Powszechna (1899). Cyganie. W: *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, t. IV. Warszawa: Wydawnictwo S. Orgelbranda Synów.
9. Ficowski, J. (1949). Sokoro Mokoro. *Tygodnik Odrodzenie*, 6(219), 4.
10. Ficowski, J. (1953). *Cyganie polscy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
11. Górská, H. (1934). *Chłopcy z ulic miasta*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
12. Grynberg, H. (1997). *Drohobycz, Drohobycz*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
13. GW (1992a). Wyrok za zamach na obywateli Romów. *Gazeta Wyborcza*, 251. 24 listopada.
14. GW (1992b). Nadal czujemy się zagrożeni. *Gazeta Wyborcza*, 282. 1 grudnia.
15. GW (1992c). Na spadochronie po azyl. *Gazeta Wyborcza*, 289. 9 grudnia.

16. GW (1993a). Pieśń dla złych i dobrych ludzi. *Gazeta Wyborcza*, 97. 26 kwietnia.
17. GW (1993b). Romowie u Papieża. *Gazeta Wyborcza*, 145. 24 czerwca.
18. GW (1993c). Romowie w Watykanie. *Gazeta Wyborcza*, 148. 28 czerwca.
19. GW (1993d). Pamięć o korzeniach. *Gazeta Wyborcza / Stołeczna*, 266. 15 listopada.
20. GW (2013a). Cyganie. *Gazeta Wyborcza*. Pobrane z: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/0,160510.html?searchForm=Cyganie&datePeriod=0&initDate=2013-01-01&endDate=2013-12-31&publicationsString=&author=&page=0&sort=ACCURACY> (28.06.2020).
21. GW (2013b). Cygański. *Gazeta Wyborcza*. Pobrane z: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/0,160510.html?searchForm=cyga%F1ski&datePeriod=0&initDate=2013-01-01&endDate=2013-12-31&publicationsString=&author=&page=0&sort=ACCURACY> (28.06.2020).
22. GW (2013c). Romowie. *Gazeta Wyborcza*. Pobrane z: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/0,160510.html?searchForm=Romowie&datePeriod=0&initDate=2013-01-01&endDate=2013-12-31&publicationsString=&author=&page=0&sort=ACCURACY> (28.06.2020).
23. GW (2013d). Romski. *Gazeta Wyborcza*. Pobrane z: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/0,160510.html?searchForm=romski&datePeriod=0&initDate=2013-01-01&endDate=2013-12-31&publicationsString=&author=&page=1&sort=ACCURACY> (28.06.2020).
24. Homolicki, J. (1894). Cygani. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana* (s. 527–530). Warszawa: Saturnin Sikorski.
25. Interia.pl (2021). Eurowizja Junior (2021). *Tak wyglądał występ Sary James na Eurowizji Junior 2021!* [WIDEO]. Pobrane z: https://muzyka.interia.pl/raporty/raport-eurowizja-junior-2021/wiadomosci/news-tak-wygladal-wystep-sary-james-na-eurowizji-junior-2021-wide,nId,5717661?parametr=zobacz_takze#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=chrome (12.19.2021).
26. Jeż, T.T. (1875). *Ostapek: ustęp z przeszłości emigracyjnej: powieść*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.
27. K.P. (1839). Cygani. W: *Encyklopedia Powszechna. Zbiór wiadomości najpotrzebniejszych dla wszystkich stanów*, t. 4 (s. 524–527). Wilno & Warszawa: T. Glücksberg; A.E. Glücksberg.
28. Kazimierczuk, Z. (1968). *Pożegnanie taboru*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
29. Klonowicz, S.F. (1858). *Pisma poetyczne polskie Sebastjana Fabiana Klonowicza*. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej.
30. Książnin, F. (1837). Cyganie: Opera w trzech aktach. W: *Dzieła Franciszka Dyonizego Książnina*, t. V, tomik XXXV (s. 191–248). Lipsk: Wydanie nowe Jana Nep. Bobrowicza, Biblioteka Kieszonkowa Klasyków Polskich.

31. Konopnicka, M. (1960). *O krasnoludkach i o sierotce Marysi*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
32. Konwicky, T. (2008). *Wiatr i pył*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
33. Kończyc, T. (1921). *Romans cygański. Ilustrowany Przegląd Teatralny*, 30/31, 9.
34. Korotyńska, E. (1930). *Ach! Być Cyganem!* Warszawa: Wydawnictwo Księgarni Popularnej.
35. Korotyńska, E. (1938). *Krysia u cyganów*. Warszawa: Wydawnictwo Księgarni Popularnej.
36. Korzeniowski, J. (1857). *Cyganie: dramat w pięciu aktach wierszem*. Lwów–Złoczów: Nakładem i drukiem Wilhelma Zukerltandla.
37. Kraszewski, J. (1854). *Chata za wsią*. Petersburg: Nakładem B.M. Wolffa.
38. Kraszewski, J. (1939). *Czarna Perła*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
39. Kryński, A. (1894). *Cygani język*. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana* (s. 531–533). Warszawa: Saturnin Sikorski.
40. Krzysztos, J. (1982). *Wielbłąd na stepie*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
41. Lange, A. (1931). *Malczewski. Poemat dramatyczny*. W: *Ostatni zbiór poezji. Część trzecia. Malczewski i kilka erotyków*. Kraków: Wydawnictwo Mortkowicza. Pobrane z: Wikiźródła (2.12.2023).
42. Lenartowicz, T. (1895). *Cyganka*. W: *Wybór Poezji*. Petersburg: Kazimierz Grendyszyński. Kraków: Druk Wł. L. Anczyca i Spółki. Pobrane z: Wikiźródła (2.12.2023).
43. Mickiewicz, A. (1851). *Rzecz o literaturze słowiańskiej wykładana w Kolegium Francuzkiem*, Rok Trzeci 1842–1843. Poznań: Druk i nakład W. Stefańskiego.
44. Mniszkówna, H. (1921). *Gehenna*, t. 1. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa. Pobrane z: Wikiźródła (2.12.2023).
45. Myśliwski, W. (1984). *Kamień na kamieniu*. Kraków: Społeczny Instytut „Znak”.
46. Myśliwski, W. (2007). *Traktat o łuskaniu fasoli*. Kraków: Społeczny Instytut „Znak”.
47. Narbutt, T. (1830). *Rys historyczny ludu cygańskiego*. Wilno: A. Marcinowski.
48. Naruszewicz, A. (1803). *Historia Narodu Polskiego, od początku chrześcijaństwa. Panowanie Piastów*, t. IV. Warszawa: Drukarnia N° 646 przy Nowolipiu.
49. Nowak, T. (1986). *Półbaśnie*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
50. Nurowska, M. (1992). *Panny i wdowy: piołun*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza „Nowa”.
51. Orkan, W. (1927). *Listy ze wsi*, t. 2. Warszawa: Gebethner i Wolff.
52. Pawlikowska-Jasnorzewska, M. (1926). *Wielki Wóz*. W: *Pocałunki* (s. 19). Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka.
53. Pawłowski, A. (1978). *Problemy kryminalne w cygańskiej grupie etnicznej*. *Etnografia Polska*, XXII(2), 69–85.

54. PEP (1896). *Cyganie*. W: *Podręczna Encyklopedia Powszechna. Podług piątego wydania Meyera opracowana i uzupełniona pod przewodnictwem Adama Wiślickiego*, t. 2, C–F (s. 197). Warszawa: Wydawnictwo „Przeglądu Tygodniowego”.
55. Potocki, W. (1847). *Pamiętnik znaleziony w Saragossie*. Lipsk: Nakładem Księgarni Zagranicznej.
56. Prus, B. (1899). *Antek*. Warszawa: Druk M. Lewińskiego.
57. Przerwa-Tetmajer, K. (1923–1924). *Poezje: wydanie zbiorowe*, t. 3. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”.
58. Przyborowski, W. (1909). *Bitwa pod Raszynem: powieść historyczna dla młodzieży*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa & Kraków: G. Gebethner i Spółka.
59. Rozpędowski, H. (2002). *Charleston*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
60. Rudnicki, J. (2009). *Śmierć czeskiego psa*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
61. SE (1991). Pielgrzymka Romów na Jasnej Górze. *Super Express*, 239(239). 9 grudnia.
62. SE (1992a). Cygański parlament. *Super Express*, 56(363). 19 marca.
63. SE (1992b). Czy Roman H. wybierze wolność. Hej tam w oddali. *Super Express*, 60(367). 25 marca.
64. SE (1992c). Parlament Romów. *Super Express*, 170(477). 31 sierpnia.
65. SE (1992d). Zima przy torach. *Super Express*, 251(558). 23 grudnia.
66. SE (1993a). Koncert pamięci Cyganów. *Super Express*, 80(643). 26 kwietnia.
67. SE (1993b). Cyganie u Papieża. *Super Express*, 123(686). 28 czerwca.
68. SE (2013a). Cyganie. *Super Express*. Pobrane z: <https://www.se.pl/temat/cyganie,tg-Q3Kh-jFbn-AUu1/> (28.06.2020).
69. SE (2013b). Romowie. *Super Express*. Pobrane z: <https://www.se.pl/temat/romowie,tg-AwL3-ZXLn-suto/?page=2&mob=0> (28.06.2020).
70. Smoleński, W. (1894). Cygani w dawnej Polsce. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana* (s. 530–531). Warszawa: Saturnin Sikorski.
71. Stachura, E. (1963). *Poezje*. Warszawa: Wydawnictwo „Muza”.
72. Stachura, E. (2006). *Cała jaskrawość*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
73. Stasiuk, A. (2006). *Fado*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
74. Stern, A. (1969). *Poezje*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
75. strojekarnawalowe (2020). Pobrane z: <https://www.strojekarnawalowe.net/kostiumy-karnawalowe-dla-dzieci/kostium-cyganki> (06.01.2020).
76. Szelburg-Zarembina, E. (1961). *Wędrówka Joanny*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
77. Tuwim, J. (1933). *Biblia cygańska i inne wiersze*. Warszawa: J. Mortkowicz.
78. Tuwim, J. (1957). *Piórem i piórkiem*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.

79. --WEPI (1890). Nota od wydawców. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana* (np.). Warszawa: Saturnin Sikorski.
80. --WEPI (1894). Cygani. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, seria 1, t. 13–14 (s. 527–532). Warszawa: Saturnin Sikorski.
81. Wierzyński, K. (1921/1926). Cyganie. W: *Wróble na dachu* (s. 73). Warszawa: Wacław Czarski i S-ka.
82. Wierzyński, K. (1923). Oda prowincjonalna. W: *Wielka Niedźwiedzica* (s. 54–56). Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Ignis”.
83. Wierzyński, K. (1966). *Cygańskim wozem*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna.
84. Wirtemberska, M. (1816). *Malwina czyli domysłność serca*, t. 1. Warszawa: Nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego.
85. Witkowski, M. (2009). *Margot*. Warszawa: Świat Książki.
86. Wóycicki, K.W. (1861a). Cygani. W: *Encyklopedia Powszechna*, t. 4 (s. 35–47). Warszawa: Nakład, druk i własność S. Orgelbranda Księgarza i Typografa.
87. Wóycicki, K.W. (1861b). Cyganie w Polsce. *Tygodnik Ilustrowany*, 67.
88. Zan, T. (1822). Cyganka. Ballada. *Dziennik Wileński*, t. 2, 223–228.
89. Zegadłowicz, E. (1927). Ballada o królu cygańskim. W: *Dziewanny. Poemat* (s. 145–165). Warszawa–Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza. Nakład T-wa Wydawniczego w Warszawie.
90. Ziółkowska, M. (1978). *Powróżyc, karty stawiać*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza.
91. Ziółkowska, M., Ziółkowski, J. (1975). *Złoty kolczyk*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
92. Zywert, J. (1978). Sytuacja społeczna Cyganów zamieszkujących zielonogórskie. *Etnografia Polska*, XXII(2), 99–109.
93. Żukrowski, W. (1946). *Porwanie w Tiutiurlistanie*. Kraków: Wydawnictwo Księgarni Stefana Kamińskiego.

Literatura przedmiotu

1. --Amnesty International. (2023). Podsumowanie rocznego projektu badawczego „Uchodźcy z Ukrainy w Polsce”. Pobrane z: <https://www.amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2023/06/Podsumowanie-rocznego-projektu-badawczego-Uchodzy-z-Ukrainy-w-Polsce.pdf> (11.10.2023).
2. Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London; New York: Verso.
3. Archiwum Tadeusza Rolke. Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie. Pobrane z: <https://artmuseum.pl/pl/archiwum/archiwum-tadeusza-rolke/2215> (2.06.2020).

4. Bakker, P., Matras, Y. (2003). *Bibliography of modern Romani linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
5. Bambara, T.C. (2005). *The Black woman: An anthology*. New York: Washington Square Press.
6. Bańko, M. (red.) (2005). Poprawność polityczna. W: *Wielki słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
7. Barany, Z. (2002). *The East European Gypsies: Regime change, marginality, and ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Barański, D. (2013). Cygan czy Rom? Oto jest pytanie. *Gazeta Wyborcza*, 6 lipca. Pobrane z: http://gorzow.wyborcza.pl/gorzow/1,35211,14234030,Cygan_czy_Rom__Oto_jest_pytanie.html#ixzz48y4H0gYa (15.06.2016).
9. Bartosz, A. (2004). *Nie bój się Cygana*. Sejny: Fundacja Pogranicze.
10. Bartosz, A. (2008). Gazetowy wizerunek Roma. W: B. Weigl, M. Formanowicz (red.), *Romowie 2007. Od edukacji młodego pokolenia do obrazu w polskich mediach* (s. 98–105). Warszawa: Wydawnictwo WSPS „Academica”.
11. Bartosz, A. (2012). *Romowie w Polsce. Kalendarium 1401–2012*. Tarnów: Muzeum Okręgowe w Tarnowie.
12. Benveniste, E. (1953). The ‘Eskimo’ name. *International Journal of American Linguistics*, 19(3), 242–245.
13. Białek, I. (2006). Język polski, a osoby niepełnosprawne i niepełnosprawność. Rozmowa z prof. Jerzym Bralczykiem. *Materiały z konferencji „Osoby niepełnosprawne w społeczeństwie wiedzy”, 20 stycznia, Uniwersytet Jagielloński*. Pobrane z: <http://www.dare.home.pl/idol/pl/obral.php> (5.05.2020).
14. Biernacka, M. (2017). Chabolismo, czyli o biednym obliczu osadnictwa Cyganów i Romów w wielokulturowej Hiszpanii. *Opuscula Sociologica*, 3(21), 109–116. DOI: 10.18276/os.2017.3-08
15. --BIP. Statystyka w II Rzeczypospolitej. W: *Biuletyn Informacji Publicznej*. Pobrane z: <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/statystyka-w-ii-rzeczypospolitej/> (6.07.2021).
16. Bloom, A. (1987). *The closing of the American mind: How higher education has failed democracy and impoverished the souls of today's students*. New York City: Simon & Schuster.
17. Bralczyk, J. (2015). *500 zdań polskich*. Warszawa: Wydawnictwo Agora.
18. Breazu, P., Machin, D. (2021). ‘It’s still them’: Concealed racism against Roma in Romanian television news. *Social Identities*. DOI: 10.1080/13504630.2021.1976134
19. Bryk, A. (2019). Polityczna poprawność, wolność słowa a bitwa o uniwersytety. *Materiały z I Forum Uczelni Polskich*, 19–22 września, Kraków. Pobrane z: <https://www.solidarnosc.org.pl/ksn/kcfinder/upload/files/Polityczna%20poprawno%C5%9B%C4%87%2C%20wolno%C5%9B%C4%87%20>

- s%C5%82owa%20a%20bitwa%20o%20uniwersytety%20II%20-%20prof.%20dr%20hab.%20A.%20Bryk.pdf (19.06.2020).
20. Buczak, D. (2016). Poprawność polityczna znienawidzona jak gender. Dlaczego to pojęcie dla wielu stało się obelgą. Wywiad z prof. Włodzimierzem Gruszczyńskim. *Gazeta.pl*, 26 sierpnia. Pobrane z: <https://weekend.gazeta.pl/weekend/1,152121,20588056,poprawnosc-polityczna-znienawidzona-jak-gender-dlaczego-to.html> (19.06.2020).
  21. Caban, A. (2007). Cyganie czy Romowie? Hindusi na drogach Europy. *Pismo Folkowe*, 71–72. Pobrane z: <https://pismofolkowe.pl/artukul/cyganie-czy-romowie-hindusi-na-drogach-europy-3504> (20.06.2020).
  22. Caban, A., Kondrasiuk, G. (red.) (2009). *Romowie – przewodnik. Historia i kultura*. Radom: Radomskie Stowarzyszenie Romów „Romano Waś” (Pomocna Dłoń).
  23. Cała, A. (1992). *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
  24. Cap, P. (2014). Expanding CDS methodology by cognitive-pragmatic tools: Proximization theory and public space discourses. W: C. Hart, P. Cap (red.), *Contemporary Critical Discourse Studies* (s. 189–210). London, New York: Bloomsbury Publishing.
  25. Catalano, T. (2013). The Roma and Wall Street/CEOs: Linguistic construction of identity in U.S. and Canadian crime reports. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 38(2), 133–156.
  26. --CBOS (1997). *Stosunek naszego społeczeństwa do innych nacji: Komunikat z badań nr BS/135/135/97*. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1997/K_135_97.PDF (20.05.2021).
  27. --CBOS (1998). *Stosunek Polaków do innych narodowości: Komunikat z badań nr BS/158/158/98*. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1998/K_158_98.PDF (20.05.2021).
  28. --CBOS (2000). *Stosunek Polaków, Czechów, Węgrów i Litwinów do innych narodów: Komunikat z badań nr BS/165/2000*. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2000/K_165_00.PDF (20.05.2021).
  29. --CBOS (2021). *Stosunek do innych narodów: Komunikat z badań nr 30/2021*. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_030_21.PDF (20.05.2021).
  30. --CBOS (2022). *Stosunek do innych narodów: Komunikat z badań nr 21/2022*. Pobrane z: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_021_22.PDF (20.09.2023).
  31. --CBOS (2023). *Stosunek do innych narodów: Komunikat z badań nr 33/2023*. Pobrane z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_033_23.PDF (20.09.2023).
  32. Cegieła, A. (2020). Mowa nienawiści. *Poradnik Językowy*, 4(773), 60–70.
  33. Celińska, K., Gutkowska, A. (2014). The Polish Roma: From a persecuted to a protected minority. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 38(2), 157–171. DOI: 10.1080/01924036.2013.813398

34. Chechłowska-Lipińska, M. (2013). Poprawność czy niepoprawność polityczna – rozważania na temat współczesnego dyskursu w ujęciu Oriany Fallaci. *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy*, 3(7), 9–21.
35. Chiriac, M. (2011, luty 11). Romania declines to turn Roma into „Gypsies”. *Balkan Insight*. Pobrane z: <http://www.balkaninsight.com/en/article/disputes-over-proper-word-for-romania-s-minority> (3.05.2016).
36. Chovanec, J. (2017). The othering of Roma migrants in British and Czech online news discussion forums. W: K. Molek-Kozakowska, J. Chovanec (red.), *Representing the other in European media discourses* (s. 235–258). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
37. Council of Europe. (2012). *Council of Europe descriptive glossary of terms relating to Roma issues*. Pobrane z: <http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf> (14.06.2020).
38. Courthiade, M. (2012). Próba bilansu dotychczasowych hipotez o rodowodzie narodu romskiego w kontekście jego migracji. *Studia Romologica*, 5, 13–75.
39. Csoba DeHass, M. (2012). What is in a name? The predicament of ethnonyms in the Sugpiaq-Alutiiq region of Alaska. *Arctic Anthropology*, 49(1), 3–17. DOI: 10.1353/arc.2012.0010
40. Czapiewski, K., Janc, K. (2019). Od analfabetyzmu do wykształcenia wyższego. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi* (s. 145–165). Warszawa: IRWIR PAN.
41. Czyżewski, M., Kowalski, S., Piotrowski, A. (2010). *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
42. Davidová, E. (2011). O początkach międzynarodowego ruchu romskiego (na 40-lecie Światowego Kongresu Romów – 1971). *Studia Romologica*, 4, 183–195.
43. Dębicki, E. (2017). Słowo wstępne. W: P.J. Krzyżanowski, *Między wędrówką a osiedleniem. Cyganie w Polsce w latach 1945–1964* (s. 9–10). Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim.
44. Dolińska, K., Makaro, J. (2012). Wielokulturowość Europy Środkowo-Wschodniej. Kilka metodologicznych uwag o definiowaniu i badaniu zjawiska. *Sprawy Narodowościowe*, 40, 87–100.
45. Duszak, A. (1998). *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
46. Duszak, A., Fairclough, N. (2008). Wstęp. W: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu: interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (s. 7–29). Kraków: Universitas.

47. Dźwigoł, R. (2007). Stereotyp Cygana w języku polskim. W: P. Borek (red.), *Romowie w Polsce i Europie* (s. 8–23). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
48. Encyklopedia PWN: *Poprawność polityczna*. Pobrane z: <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/poprawno%C5%9B%C4%87%20polityczna.html> (1.06.2020).
49. Eriksen, T.H. (1996). Ethnicity, race, class and nation. W: J. Hutchinson, A. Smith (red.), *Ethnicity* (s. 28–31). Oxford–New York: Oxford University Press.
50. Factsheets on Roma, University of Graz. *Project Education of Roma Children in Europe. Arrival in Europe*. Pobrane z: http://romafacts.uni-graz.at/view_pdf.php?t=history&s=h_2_0&l=en (22.05.2020).
51. Fiałkowska, K., Garapich, M., Mirga-Wójtowicz, E. (2018). Krytyczna analiza naukowej ciszy, czyli dlaczego Romowie migrują (z naszego pola widzenia). *Kultura i Społeczeństwo*, 2, 39–67.
52. Ficowski, J. (1953). *Cyganie polscy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
53. Ficowski, J. (1989). *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*. Warszawa: Interpress.
54. Ficowski, J. (2013). *Cyganie na polskich drogach*. Warszawa: Wydawnictwo NISZA.
55. --FRA (European Union Agency for Fundamental Rights). (2012). Roma housing projects in small communities, Slovakia. W: A. Pusca (red.), *Eastern European Roma in the EU: Mobility, discrimination, solutions* (s. 155–182). New York: International Debate Education Association.
56. Fras, J. (2009). Mediatyzacja komunikacji politycznej a przekraczanie tabu językowego. W: A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura, t. 21: Tabu w języku i kulturze*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
57. Fraser, A. (2001). *Dzieje Cyganów*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
58. Garbicz-Stodolna, D. (2019). Emocjonalne strategie językowe wobec politycznej poprawności. *Prace Językoznawcze*, XXI(3), 59–74. DOI: 10.31648/pj.4429
59. Garner, J.F. (1994). *Politically correct bedtime stories: Modern tales for our life and times*. New Jersey: John Wiley & Sons.
60. Gmerek, T. (2007). Od polityki przemocy do afirmacji mniejszości? Studium przypadku na przykładzie ludu Saami w Norwegii. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 79–94.
61. Gorlewska, E. (2016). Dziecko w systemie aksjologicznym Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku – perspektywa lingwistyczna. W: M. Jurkowska, D.O. Stankiewicz, M. Wójtowicz (red.), *Dziecko jako podmiot poznania* (s. 136–145). Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.

62. Gorlewska, J. (1999). Wizerunek Cygana w świadomości Polaków. W: E. Nowicka (red.), *U nas dole i niedole. Sytuacja Romów w Polsce* (s. 57–73). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
63. --gov.pl. Mniejszości Narodowe i Etniczne. Romowie. *Serwis Rzeczypospolitej Polskiej*. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/romowie> (7.09.2021).
64. Górlikowski, M. (2016). Aleksander Hall: Każdy dzień rządów PiS-u szkodzi Polsce. *wyborcza.pl*, 14 maja. Pobrane z: <https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,20069318,aleksander-hall-kazdy-dzien-rzadow-pis-u-szkodzi-polsce.html> (17.06.2020).
65. Grabus, M. (2013). Opór wobec zmian – źródła indywidualne i uwarunkowania organizacyjne. *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, 2(91), 37–50.
66. Gryszkiewicz, B. (2007). Literatura, stereotypy i Cyganie Andrzeja Stasiuka. W: P. Borek (red.), *Romowie w Polsce i Europie* (s. 80–98). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
67. --GUS (1958). *Mały rocznik statystyczny 1958*. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego.
68. Hall, E., Phillips, K.W., Townsend, S.M. (2015). A rose by any other name? The consequences of subtyping “African-Americans” from “Blacks”. *Journal of Experimental Social Psychology*, 56, 183–190. DOI: 10.1016/j.jesp.2014.10.004
69. Hancock, I. (2003). *We are the Romani people*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
70. Hancock, I. (2010a). Mind the Doors! The contribution of linguistics. W: D. Le Bas, T. Acton (red.), *All change! Romani Studies through Romani eyes* (s. 5–25). Hatfield: University of Hertfordshire Press.
71. Hancock, I. (2010b). *Danger! Educated Gypsy*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
72. Hübschmannová, M. (2002). *Origin of Roma*. Rombase Network, University of Graz. Pobrane z: <http://rombase.uni-graz.at/cgi-bin/art.cgi?src=data/hist/origin/origin.en.xml> (3.05.2020).
73. Hughes, G. (2009). *Political correctness: A History of semantics and culture*. Maldon, Mass: Wiley-Blackwell.
74. Jakubowska, A. (2018). Blondynki, chłopięce chóry i Mikołaj-gwałciciel, czyli jak tzw. poprawność polityczna knebluje usta. *wpolityce.pl*, 30 grudnia. Pobrane z: <https://wpolityce.pl/polityka/427527-blondynki-chlopiece-chory-i-mikolaj-gwalciciel> (18.06.2020).
75. Janecki, S. (2019). Polityczna poprawność terroryzowała wyborców. Ale nadchodzi rewolucja godności. Skutki poznamy 13 października. *wpolityce.pl*, 17 września. Pobrane z: <https://wpolityce.pl/polityka/464179-polityczna-poprawnosc-terroryzowala-wyborcow> (21.06.2020).

76. Janowiak-Janik, M. (2008). Muzyka Cyganów w Polsce. Przegląd wybranych źródeł. *Studia Romologica*, 1, 173–192.
77. Jedni z wielu (2014–2015). Pobrane z: <https://jednizwielu.pl/> (26.06.2016).
78. Józefowicz, S. (2006). Polityczna poprawność jako problem badawczy i ideowy. *Dyskurs. Czasopismo politologiczne*, 3, 23–40.
79. Kacprzak, M. (2012). *Pułapki poprawności politycznej*. Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky.
80. Kalaydjieva, L., Gresham, D., Calafell, F. (2001). Genetic studies of the Roma (Gypsies): a review. *BMC Med Genetics*, 2, 5. DOI: 10.1186/1471-2350-2-5
81. Kalaydjieva, L., Morar, B., Chaix, R., Tang, H. (2005). A newly discovered founder population: The Roma/Gypsies. *BioEssays*, 27(10), 1084–1094. DOI: 10.1002/bies.20287
82. Kalwas, P. (2019). „Murzyni, Cyganie i pedały”, czyli kto nienawidzi poprawności politycznej. *onet.pl*, 10 sierpnia. Pobrane z: <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/profesor-nauk-spoecznych-o-tym-czym-jest-poprawnosc-polityczna/jqs4tn7> (29.06.2020).
83. Kalwas, P. (2021). Stereotypy, strach i niewiedza, czyli dlaczego Polacy nie lubią Romów. Wywiad z Joanną Talewicz-Kwiatkowską. *onet.pl*, 7 marca. Pobrane z: <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/romowie-w-polsce-rasizm-wobec-nich-jest-obecny-takze-na-salonach-wywiad/le1r1b8> (20.12.2021).
84. Kamusella, T. (2008). *The politics of language and nationalism in modern Central Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
85. Kaplan, L. (2011). Inuit or Eskimo: Which name to use? *Website of University of Alaska Fairbanks Native Language Center*. Pobrane z: https://www.uaf.edu/anlc/resources/inuit_or_eskimo.php#:~:text=Linguists%20now%20believe%20that%20%22Eskimo,local%20designations%20are%20used%20also (10.06.2020).
86. Kaprański, S. (2011). Romowie i historia. Metahistoryczne problemy historiografii i grupy mniejszościowej. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, 2(188), 240–262.
87. Kaprański, S., Kołaczek, M., Talewicz-Kwiatkowska, J. (2015). *Kierunek: przyszłość. 25 lat wolności a Romowie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
88. Karwat, M. (2006). Poprawność polityczna jako lekcja dla politologa. *Dyskurs. Czasopismo politologiczne*, 3, 3–22.
89. Kenrick D., Puxon, G. (2009). *Gypsies under the Swastika*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
90. Kieraś, W., Kobyliński, Ł., Ogrodniczuk, M. (2018). Korpusomat – a tool for creating searchable morphosyntactically tagged corpora. *Computational Methods in Science and Technology*, 24(1), 21–27.

91. Kieraś, W., Kobyliński, Ł. (2021). Korpusomat – stan obecny i przyszłość projektu. *Język Polski*, 101(2), 49–58. DOI: 10.31286/Jp.101.2.4
92. Kledzik, E. (2023). *Perspektywa poety. Cyganologia Jerzego Ficowskiego*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie Studia Polonistyczne.
93. Kłosińska, K. (2020). Kłopotliwy Murzyn. *Poradnia Językowa PWN*, 8 czerwca. Pobrane z: <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Kłopotliwy-Murzyn;17473.html2> (1.07.2020).
94. Kocój, E., Lechowski, P., Plebańczyk, K. (2012). Tematyka cygańska w polskich zbiorach ikonograficznych (wiek XIX – I połowa XX wieku) – rekonesans. *Zarządzanie w kulturze*, 13(2), 171–183.
95. Kołakowska, A. (2018). Amerykańskie uniwersytety i dyktatura politycznej poprawności. *Rzeczpospolita. Plus Minus*, 11 maja. Pobrane z: <https://www.rp.pl/Plus-Minus/305109902-Agnieszka-Kolakowska-Amerykanskie-uniwersytety-i-dyktatura-politycznej-poprawnosci.html> (19.06.2020).
96. Kopaliński, W. (2000). *Słownik wydarzeń, pojęć i legend XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
97. Kowalski, S., Tulli, M. (2003). *Zamiast procesu. Raport o mowie nienawiści*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
98. Kozhanov, K., Osłon, M. (2024). *Этимологический словарь цыганского языка (общецыганская лексика)*. Pobrane z: <https://rromanes.org/pub/%D0%AD%D0%A1%D0%A6%D0%AF.pdf> (5.05.2024).
99. Koziara, S., Rudnicka-Fira, E. (2010). Imiona chrzestne dzieci nieślubnych w perspektywie historyczno-kulturowej (na materiale z terenu Małopolski). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*, V, 144–153.
100. Kramer, J. (1994). *Whose art is it?* Durham and London: Duke University Press.
101. Król, M. (2007/2010). Obyczaje demokracji. *dziennik.pl*, 5 listopada/22 czerwca. Pobrane z: <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/196843,obyczaje-demokracji.html> (19.06.2020).
102. Krugman, P. (2012). The new political correctness. *The New York Times*, 26 maja. Pobrane z: http://krugman.blogs.nytimes.com/2012/05/26/the-new-political-correctness/?_r=0 (1.06.2016).
103. Krzyżanowski, J. (red.) (1969). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1, 343–347.
104. Krzyżanowski, M. (2008). Konstrukcja tożsamości narodowych i europejskich w polskim dyskursie politycznym po roku 1989: analiza dyskursywno-historyczna. W: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (s. 267–304). Kraków: Universitas.
105. Krzyżanowski, M. (2010). *The discursive construction of European identities: A multi-level approach to discourse and identity in the transforming European Union*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

106. Kubalska-Sulkiewicz, K. (red.) (2009). *Słownik wiedzy o kulturze*. Warszawa: Arkady.
107. Kunikowski, J. (2010). *Amare Roma. Nasi Romowie*. Kowary: Miejski Ośrodek Kultury w Kowarach.
108. Kwadrans, Ł. (2008). *Edukacja Romów. Studium porównawcze na przykładzie Czech, Polski i Słowacji*. Wrocław: Fundacja Integracji Społecznej PROM & Wałbrzych: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa.
109. Kwadrans, Ł. (2015). Romski ruch religijny (rzymsko-katolicki). W: *Romopedia – encyklopedia wiedzy o Romach*. Pobrane z: <https://jednizwielu.pl/wp-content/uploads/2015/07/romopedia.pdf> (20.06.2020).
110. Kwiatkowski, R. (2019). *Oświadczenie z dnia 27 listopada 2019 r. Stowarzyszenia Romów w Polsce w sprawie fali hejtu w związku ze zwycięstwem Wiktorii Viki Gabor w konkursie Eurowizji Junior*. Pobrane z: <http://www.stowarzyszenie.romowie.net/aktualnosci-2.html> (30.11.2019).
111. Lee, R. (2002). *The Romani Goddess, Kali Sara*. Website of Ronald Lee. Pobrane z: <https://kopachi.com/articles/the-romani-goddess-kali-sara-ronald-lee/> (5.01.2020).
112. Legutko, R. (2016). Ryszard Legutko dla tygodnika „Do Rzeczy”. *DoRzeczy.pl*, 13 sierpnia. Pobrane z: <https://rlegutko.pl/pl/aktualnosci/ryszard-legutko-dla-tygodnika-do-rzeczy-s-2605/> (17.06.2020).
113. Lepa, A. (2000). Poprawność polityczna czy służba prawdzie? *Niedziela* 26/2000. Pobrane z: <https://m.niedziela.pl/arttykul/64847/nd/Poprawnosc-polityczna-czy-sluzba-prawdzie> (16.05.2016).
114. Leśniak, M. (2008). *Romowie – bliscy czy dalecy? Realizacja zadań w ramach Rządowego Programu na Rzecz Społeczności Romskiej w Polsce*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne. Oficyna Wydawnicza AFM.
115. Lewicki, Z. (2006). Poprawność polityczna w USA: o zagrożeniach demokracji przez... demokrację. *Dyskurs. Czasopismo politologiczne*, 3, 107–114.
116. Lukianof, G., Haidt, J. (2015). The coddling of the American mind. *The Atlantic*, wrzesień. Pobrane z: <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/09/the-coddling-of-the-american-mind/399356/> (16.05.2016).
117. Łaziński, M. (2020). Spory o słowo „Murzyn”. *Polityka*, 25(3266), 70–71.
118. Machowska, M. (2009). Wzorce przedstawień Cyganów w polskiej ikonografii od połowy XIX do XX wieku. W: P. Borek (red.), *O Romach w Polsce i w Europie. Tożsamość, historia, kultura, edukacja* (s. 241–284). Kraków: Collegium Columbinum.
119. Malyarchuk, B.A., Grzybowski, T., Derenko, M.V., Czarny, J., Miscicka-Slivka, D. (2006). Mitochondrial DNA diversity in the Polish Roma. *Annals of Human Genetics*, 70(Pt 2), 195–206. DOI: 10.1111/j.1529-8817.2005.00222.x

120. Manecka, A. (2001). Stereotypy i postrzeganie Romów przez Polaków. *Dialog-Pheniben*, 4, 33–47.
121. Mann, A.B. (1997). Samuel Augustini ab Hortis a jeho záujem o Rómov v 18. storočí. *Romano džaniben*, 4(3), 129–132. Pobra­ne z: <http://www.dzaniben.cz/files/72a7e6a01fcda0d8813be845ce8e8f9b.pdf> (28.05.2018).
122. Mappes-Niediek, N. (2014). *Biedni Romowie, źli Cyganie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
123. Martínez-Cruz, B., Mendizabal, I., Harmant, C. (2016). Origins, admixture and founder lineages in European Roma. *European Journal of Human Genetics*, 24, 937–943. DOI: 10.1038/ejhg.2015.201
124. Marushiakova, E., Popov, V. (2001). *Gypsies in the Ottoman Empire: A contribution to the history of the Balkans*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
125. Matras, Y. (2002). *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
126. Matras, Y. (2015). *The Romani Gypsies*. Boston: Harvard University Press.
127. Matras, Y., Leggio, D.V. (2017). Community identity and mobilization. W: Y. Matras, D.V. Leggio (red.), *Open borders, unlocked cultures: Romanian Roma migrants in Western Europe* (s. 151–171). London and New York: Routledge.
128. Melegh, B.I., Banfai, Z., Hadzsiev, K., Miseta, A., Melegh, B. (2017). Refining the South Asian origin of the Romani people. *BMC Genetics* 18, 82. DOI: 10.1186/s12863-017-0547-x
129. Michochnik (2019). Jest 2019 rok. A ludzie wciąż boją się politycznej poprawności. Mistycyzm popkulturowy. *wykop.pl*, 10 marca. Pobra­ne z: <https://www.wykop.pl/link/4844077/ludzie-wciaz-boja-sie-politycznej-poprawnosci/strona/2/> (31.05.2020).
130. Mirga, A. (1988). Krajobraz wiejski z Cyganami: Z badań nad stereotypem Cyganów w Polsce. *Prace Etnograficzne*, 24, 97–123.
131. Mirga, A., Mróz, L. (1994). *Cyganie: odmienność i nietolerancja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
132. Molek-Kozakowska, K., Chovanec, J. (red.) (2017). *Representing the other in European media discourses*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
133. Morar, B., Gresham, D., Angelishera, D., Tourner, I., Gooding, R., Guergueltchera, V., Schmidt, C. (2004). Mutation history of the Roma/Gypsies. *American Journal of Human Genetics*, 75, 596–609. DOI: 10.1086/424759
134. Mróz, L. (1978). Badania dystansu etnicznego: *Cyganie – Polacy*. *Etnografia Polska*, XXII(2), 15–36.
135. Mróz, L. (1987). Z rodu Kaina. *Etnografia Polska*, XXX(2), 193–217.

136. Mróz, L. (1995). O Filistynach, Cyganach alias wałęsach. Z dziejów poznawania Romów w Polsce. *Lud*, 78, 341–355.
137. Mróz, L. (2001a). *Dzieje Cyganów – Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
138. Mróz, L. (2001b). Poland: The clash of tradition and modernity. W: W. Guy (red.), *Between past and future* (s. 252–267). University of Hertfordshire Press.
139. Mróz, L. (2007). *Od Cyganów do Romów: z Indii do Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
140. Mróz, L. (2013). Cygan czy Rom? Konteksty znaczeń. W: J. Faryś, P.J. Krzyżanowski, B. Orłowska (red.), *Romowie w Europie. Tożsamość i współczesne wyzwania*. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
141. Mróz, L. (2015). Przedmowa. W: S. Kaprański, M. Kołaczek, J. Talewicz-Kwiatkowska (red.), *Kierunek: przyszłość. 25 lat wolności a Romowie* (s. 7–19). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
142. Nałaskowski, F. (2012). Poprawność polityczna – ten zły, który nie istnieje. *Kultura i Edukacja*, 2(88), 211–222.
143. Nijakowski, L. (2008). Mowa nienawiści w świetle teorii dyskursu. W: A. Horolets (red.), *Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii* (s. 113–133). Warszawa: Wydawnictwo Adam Marszałek.
144. NKJP (2012). *Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP. Narodowy Korpus Języka Polskiego*. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
145. North, K.E., Martin, L.S., Crawford, M.H. (2000). The origins of the Irish Travellers and the genetic structure of Ireland. *Annals of Human Biology*, 27(5), 453–465. DOI: 10.1080/030144600419297
146. Nowicka, E. (1999). Rom jako swój i jako obcy. Zbiorowość Romów w Polsce. W: E. Nowicka (red.), *U nas dole i niedole. Sytuacja Romów w Polsce* (s. 13–40). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
147. Nowicka, E., Witkowski, M. (2018). Cygan czy Rom? Antropologiczna interpretacja sporu o słowa. *Studia Socjologiczne*, 3(230), 179–203. DOI: 10.24425/122477
148. --NSP (2012). Raport z wyników. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Pobrane z: https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lud_raport_z_wynikow_NSP2011.pdf (9.10.2021).
149. --NSP (2023). Tablice publikacyjne z ostatecznymi danymi NSP 2021 w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/spisy-po>

- wszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaleznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-oraz-przynaleznosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html (8.9.2024).
150. NYT (2020). Editorial Board. *The New York Times*, 58(745), 6 lipca.
  151. OMZRIK (2019). *Ostrzegamy wszystkich rasistów – będziemy bezwzględni w ujawnianiu waszych przestępstw wobec Viki Gabor*. Pobrane z: <https://www.facebook.com/osrodek.monitorowania/posts/1118242841684181/> (2.12.2019).
  152. --ONZ (1989). *Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.* Pobrane z: <http://brpd.gov.pl/konwencja-o-prawach-dziecka> (9.19.2021).
  153. Palsson, G. (2016). *The man who stole himself: The slave odyssey of Hans Jonathan*. Chicago: The University of Chicago Press.
  154. Pamjav, H., Vágó-Zalán, A., Béres, J., Nagy, M., Chang, Y. (2011). Genetic structure of the paternal lineage of the Roma people. *American Journal of Physical Anthropology*, 145(1), 21–29. DOI: 10.1002/ajpa.21454
  155. PAP (2016). Kaczyński: należy podjąć prace nad zmianą konstytucji. *Polska Agencja Prasowa*, 2 maja. Pobrane z: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C515640%2Ckaczynski-nalezy-podjac-prace-nad-zmiana-konstytucji.html> (18.06.2020).
  156. PAP (2020). Warszawa: chcieli okraść znaną nastoletnią piosenkarkę i jej ojca, którego później pobili; zostali zatrzymani. *Polska Agencja Prasowa*, 18 września. Pobrane z: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C719379%2Cwarszawa-chcieli-okrasc-znana-nastoletnia-piosenkarke-i-jej-ojca-ktorego> (18.09.2020).
  157. Pasięka, A. (2013). Wielokulturowość po polsku. O polityce wielokulturowości jako mechanizmie umacniania polskości. *Kultura i Społeczeństwo*, 3, 129–155. DOI: 10.2478/kultura-2013-0026
  158. Pawlak, G. (2017). Obraz Cygana w polskim czasopiśmiennictwie XIX i początku XX wieku. W: G. Pawlak, A. Sobieska (red.), *Wielka wędrówka – Wielki postój. Wizerunki Romów w literaturze, historii, sztuce* (s. 19–50). Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
  159. Peters, M.A., Mika, C.T. (2017). Aborigine, Indian, indigenous or first nations? *Educational Philosophy and Theory*, 49(13), 1229–1234. DOI: 10.1080/00131857.2017.1279879
  160. Piekutowski, J. (2023). [Raport] *Migracje: niewykorzystana (na razie) szansa Polski*. Pobrane z: <https://wei.org.pl/wp-content/uploads/2023/09/Migracje-niewykorzystana-na-razie-szansa-Polski-raport.pdf> (11.11.2023).
  161. Pietikäinen, S. (2003). Indigenous identity in print: Representations of the Sami in news discourse. *Discourse & Society*, 14(5), 581–609.

162. Piotrowska, A. (2015). Postać muzyka cygańskiego i romantycznego wirtuoza: krótkie studium podobieństw i różnic. *Ars inter Culturas*, 4, 163–174.
163. Pobożniak, T. (1972). *Cyganie*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
164. Połomski, Ł. (2012). Wizerunek Cygana w polskojęzycznej prasie galicyjskiej i międzywojennej. *Studia Romologica*, 5, 257–270.
165. Reisigl, M., Wodak, R. (2016). The discourse-historical approach. W: R. Wodak, M. Meyer (red.), *Methods of Critical Discourse Studies* (s. 23–62). London: Sage Publications.
166. Relethford, J.H., Crawford, M.H. (2013). Genetic drift and the population history of the Irish Travellers. *American Journal of Physical Anthropology*, 150(2), 184–189. DOI: 10.1002/ajpa.22191
167. Rojek, M. (2012). Poprawność polityczna wobec systemu oświaty – wybrane przykłady i konsekwencje. *Forum Oświatowe*, 24/2(47), 33–47.
168. --Romani Lexicon Project. ROMLEX. Pobrane z: <http://romani.uni-graz.at/romlex/lex.xml> (22.05.2020).
169. --Romani Project at University of Manchester. *Romani linguistics*. Pobrane z: <https://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/linguistics/history.shtml> (22.05.2020).
170. Rousseau, J.J. (1966). *Umowa społeczna. Uwagi o rządzie polskim. List o widowiskach i inne pisma*. Seria: Biblioteka Klasyków Filozofii. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
171. Rövid, M. (2015). Początki „kwestii romskiej” i ponadnarodowego ruchu romskiego. W: S. Kaprański, M. Kołaczek, J. Talewicz-Kwiatkowska (red.), *Kierunek: przyszłość. 25 lat wolności a Romowie* (s. 21–52). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
172. Schneeweis, A. (2015). Communicating the victim: Nongovernmental organizations advocacy discourses for Roma rights. *Communication, Culture & Critique*, 8(2), 235–253.
173. Scruton, R. (2002). *Słownik myśli politycznej*. Poznań: Zys i S-ka.
174. --SDP. *Kodeks Etyki Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich*. Pobrane z: <https://sdp.pl/kodeks-etyki-sdp/> (12.12. 2021).
175. Seiffert, I. (2001). Wizerunek Cygana w polskich przysłowiach i jego historyczno-kulturowe uwarunkowania. *Wrocławskie Rozprawy Komisji Językowej, XXVII*, 91–103.
176. Selective Data Tank (2023). *Ukraińcy w Polsce / dynamika populacji w latach 2022–2023*. Pobrane z: <https://selectivv.com/ukraincy-w-polsce-dynamika-populacji/#onas> (11.11.2023).
177. Seweryniak, H. (2012). Wprowadzenie. W: M. Kacprzak, *Pułapki poprawności politycznej* (s. 7–14). Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky.

178. Shapiro, F.R. (2001). Computer-assisted evidence for the antiquity of the term Native American. *American Speech*, 76(1), 109–112. <https://www.muse.jhu.edu/article/2802>
179. SimilarWeb. Pobrane z: <https://www.similarweb.com/top-websites/poland> (7.05.2016).
180. SJP PWN. Poprawność polityczna. W: *Słownik języka polskiego PWN*. Pobrane z: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/poprawno%C5%9B%C4%87%20polityczna.html> (1.06.2016).
181. Skrabacz, E., Minker, K. (2006). O potrzebie etykiety w życiu publicznym. *Dyskurs*, 3, 99–106.
182. Smith, T. (1992). Changing racial labels: From “Colored” to “Negro” to “Black” to “African American”. *Public Opinion Quarterly*, 56(4), 496–514. DOI: 10.1086/269339
183. Sobieska, A. (2015). *Dzieci Hagar*. Warszawa: Oficyna 21.
184. Staszczyszyn, B. (2020). Tarnów, centrum cygańskiego świata. Wywiad z Adamem Bartoszem. *culture.pl*, 3 lutego. Pobrane z: <https://culture.pl/pl/artykul/adam-bartosz-tarnow-centrum-cyganskiego-swiata-wywiad> (1.07.2020).
185. Stewart, H. (2002). Ethnonyms and images: Genesis of the ‘Inuit’ and image manipulation. *Senri Ethnological Studies*, 60, 85–100. DOI: 10.15021/00002773
186. Stewart, M. (1997). *The Time of the Gypsies*. New York: Routledge.
187. Svobodová, J. (2016). *Manipulace a argumentace v politickém a mediálním diskurzu*. Olomouc: Univerzita Palackého.
188. Szahaj, A. (2010). *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*. Kraków: Universitas.
189. Szewczyk, M. (2016a). „Zutylizować cygana” – językowy antycyganizm w internecie. W: A. Sakson, L. Janiszewska (red.), *Wymiary dyskryminacji oraz wykluczenia Romów w Polsce – język – kultura – instytucje publiczne* (s. 131–162). Warszawa: Instytut Wydawniczy „Książka i Prasa”.
190. Szewczyk, M. (2016b). *Unia Europejska i Romowie. System wobec kultury etnicznej*. Rzeszów–Tarnów: Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie/Muzeum Okręgowe w Tarnowie.
191. Szewczyk, M. (2017). Krytyczna analiza „cygańskiego” dyskursu internetowego (społecznościowego). W: D. Piontek, S. Ossowski (red.), *Komunikowanie społeczne w dobie nowych technologii: praca zbiorowa* (s. 217–230). Poznań: Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej.
192. Szewczyk, M. (2018). Wyrok na Węgrzech – analiza kontekstowo-dyskursywna. *Studia Romologica*, 12(1), 281–298.
193. Szyszka, M. (2015). Wielodziethność w Polsce – społeczne postrzeganie i pomoc państwa. W: I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), *Rodzina wobec*

- wyzwań współczesności: wybrane zagadnienia (s. 177–192). Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
194. Środa, M. (2016). Trumpomowa. Bronię poprawności politycznej. *wyborcza.pl*, 27 sierpnia. Pobrane z: <https://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,20604149,trumpomowa-bronie-poprawnosci-politycznej.html> (28.06.2020).
  195. Tabbert, R. (1989). The names Eskimo, Inuit, and Inupiaq/Inupiat. *Names: A Journal of Onomastics*, 37(1), 79–82. DOI: 10.1179/nam.1989.37.1.79
  196. Taborska, H. (2017). Romowie Europy na ziemiach polskich 1941–1945 i monumenty im poświęcone. *Zeszyty Naukowe PUNO, Seria III*(5), 49–71.
  197. Talewicz-Kwiatkowska, J. (2012). Programy pomocowe dla Romów. Nadzieja na zmiany czy zmarnowana szansa? *Zarządzanie w Kulturze*, 13(2), 153–170. DOI: 10.4467/20843976ZK.12.012.0626
  198. Talewicz-Kwiatkowska, J. (2013). *Wpływ aktywności finansowej Unii Europejskiej na położenie społeczne Romów w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
  199. Talewicz-Kwiatkowska, J. (2014). Kultura czy kultury? Różnorodność Romów w Polsce. *Zeszyty Naukowe PUNO, Seria III*(2), 225–236.
  200. UDSC (2023). *Obywatele Ukrainy w Polsce – aktualne dane migracyjne*. Pobrane z: <https://udsc.prowly.com/233284-obywatele-ukrainy-w-polsce-aktualne-dane-migracyjne> (11.11.2023).
  201. Van Dijk, T.A. (2000). New(s) racism: A discourse analytical approach. W: S. Cottle (red.), *Ethnic minorities and the media* (s. 33–49). Buckingham: Open University Press.
  202. Van Dijk, T.A. (2007). The study of discourse: An introduction. W: T.A. van Dijk (red.), *Discourse studies. SAGE benchmarks in discourse studies* (s. xix–xlii). London: Sage Publications.
  203. Van Dijk, T.A. (2008). Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym. Aznar, Irak i pragmatyka kłamania. W: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*. (s. 215–244). Kraków: Universitas.
  204. Van Dijk, T.A. (2009). *Racism and discourse in Latin America*. Lanham: Lexington Books.
  205. Van Dijk, T.A. (2014). *Discourse-cognition-society: Current state and prospects of the socio-cognitive approach to discourse*. W: C. Hart, P. Cap (red.), *Contemporary Critical Discourse Studies* (s. 122–146). London, New York: Bloomsbury Publishing.
  206. Van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and practice: New tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
  207. Warmisham, J. (2016). The situation of Roma and Travellers in the context of rising extremism, xenophobia and the refugee crisis in Europe. *Congress*

- of Local and Regional Authorities. Pobrane z: <https://www.statewatch.org/news/2016/oct/coe-roma-travellers-report.pdf> (14.06.2020).
208. Wikipedia (2015). *Poprawność polityczna*. Pobrane z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Poprawno%C5%9B%C4%87_polityczna (15.10.2015).
209. Wikipedia (2020). *Poprawność polityczna*. Pobrane z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Poprawno%C5%9B%C4%87_polityczna (4.06.2020).
210. Wikisłownik. *Poprawność polityczna*. Pobrane z: https://pl.wiktionary.org/wiki/poprawno%C5%9B%C4%87_polityczna (4.06.2020).
211. Wilson, J.K. (1995). *The myth of political correctness: The conservative attack on higher education*. Durham and London: Duke University Press.
212. Winiewski, M., Hansen, K., Bilewicz, M., Soral, W., Świdarska, A., Bulska, D. (2017). *Mowa nienawiści, mowa pogardy. Raport z badania przemocy werbalnej wobec grup mniejszościowych*. Centrum Badań nad Uprzedzeniami Uniwersytetu Warszawskiego. Pobrane z: <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Raport%20Mowa%20Nienawi%C5%9Bci,%20Mowa%20Pogardy,%2027.02.2017.pdf> (23.11.2020).
213. Wisłocki, S. (2004). Wszyscy wiemy: Złodziej? Wspólnik diabła? Baron cygański? *Dialog-Pheniben*, 11, 19–20.
214. Witek, J., Żmigrodzki, Z. (2003). *Polityczna poprawność w III Rzeczypospolitej*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne Polwen.
215. Wodak, R. (2008). Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego. W: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej* (s. 185–214). Kraków: Universitas.
216. Wodak, R. (2009). The discursive construction of national identity. W: R. Wodak, R. De Cillia, M. Reisigl, K. Liebhart (red.), *The discursive construction of national identity* (s. 7–49). Edinburgh: Edinburgh University Press.
217. Wodak, R. (2011). Wstęp: Badania nad dyskursem – ważne pojęcia i terminy. W: R. Wodak, M. Krzyżanowski (red.), *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych* (s. 11–49). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Łośgraf.
218. Wodak, R., Krzyżanowski, M. (red.) (2011). *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Łośgraf.
219. Wodak, R., Meyer, M. (2016). CDS: History, agenda, theory, methodology. W: R. Wodak, M. Meyer (red.), *Methods of Critical Discourse Studies* (s. 2–22). London: Sage Publications.
220. Wodak, R., Weiss, G. (2005). Analyzing European Union discourses: Theories and applications. W: R. Wodak, P. Chilton (red.), *A New agenda in (critical) discourse analysis* (s. 121–135). Amsterdam: John Benjamins.
221. Wypych, M., Świdarska, A. (2017). *Postrzegane zagrożenie ze strony mniejszości a stosunek do mowy nienawiści*. Centrum Badań nad Uprzedzeniami Uni-

- wersytetu Warszawskiego. Pobrane z: http://cbu.psychologia.pl/wp-content/uploads/sites/410/2021/02/Poczucie_zagrozenia_a_mowa_nienawisci_RaportCBU.pdf (14.11.2021).
222. Yellow Bird, M. (1999). What we want to be called: Indigenous peoples' perspectives on racial and ethnic identity labels. *American Indian Quarterly*, 23(2), 1–21.
223. ZDKP (1994–1999). Komunikaty Zarządu Związku Kontroli Dystrybucji Prasy o wysokości nakładów i dystrybucji pism kontrolowanych przez ZDKP. Pobrane z: <https://www.zkdp.pl/images/Komunikat%20ZKDP%20za%201994%20rok.pdf> (21.07.2017), <https://www.zkdp.pl/images/Komunikat%20ZKDP%20za%201995%20rok.pdf> (21.07.2017), <https://www.zkdp.pl/images/Komunitat%20ZKDP%20za%201996%20rok.pdf> (21.07.2017), <https://www.zkdp.pl/images/Komunitat%20ZKDP%20za%201997%20rok.pdf> (21.07.2017), <https://www.zkdp.pl/images/Komunitat%20ZKDP%20za%201998%20rok.pdf> (25.06.2020) <https://www.zkdp.pl/images/Komunitat%20ZKDP%20za%201999%20rok.pdf> (25.06.2020).
224. Żuławski, A. (2004). Inteligentny, bystry, sprytny. *Dialog-Pheniben*, 6, 17–20.

SPIS TABEL

- Tabela 1.** Porównanie systemów wartości mieszkańców wsi węgierskich i Romów
- Tabela 2.** Wyniki kampanii społecznej „Jedni z wielu”
- Tabela 3.** Badania stosunku Polaków do innych narodów. Porównanie odpowiedzi respondentów
- Tabela 4.** Wysokość nakładów czterech najpoczytniejszych dzienników. Zestawienie danych z lat 1994–1995
- Tabela 5.** Udział poszczególnych gatunków tekstów w korpusach C, R i CR
- Tabela 6.** Klasyfikacja tekstów, które nie weszły do korpusów C, R i CR
- Tabela 7.** Frekwencja występowania etnonimów w korpusie głównym i korpusach dodatkowych
- Tabela 8.** Kolokacje o największej częstotliwości występowania w poszczególnych korpusach uporządkowane według liczby wystąpień (podanej w nawiasie)
- Tabela 9.** Spis wydarzeń promujących wielokulturowość od 1.08.2019 roku do 31.07.2020 roku
- Tabela 10.** Przykłady rozbieżności między deklarowaną afirmacją wielokulturowości a praktyką dziennikarską

Tabela 11. Frekwencja użycia etnonimów i przymiotników derywowanych od etnonimów w mediach społecznościowych

Tabela 12. Podsumowanie rozbieżności między wartościami deklarowanymi a rzeczywistymi w materiale analizowanym w rozdziałach 3. i 4.

SPIS RYSUNKÓW

Rysunek 1. Wzmianki o Romach w europejskich księgach do roku 1600

Rysunek 2. Obecność Romów w sferze rozrywki: święta, obrzędy, taniec, muzyka, dźwięk w okresie od 1.08.2019 roku do 31.07.2020 roku (Mapę opracował Jan Ufnal na podstawie danych zgromadzonych przez autorkę.)

Rysunek 3. Miejsowości, w których odbywały się wydarzenia poświęcone kulturze romskiej w okresie od 1.08.2019 roku do 31.07.2020 roku (Mapę opracował Jan Ufnal na podstawie danych zgromadzonych przez autorkę.)

Rysunek 4. Mem „Cyganie słyną ze zbierania złomu”: „*A leżał se garaż, to se wzięlim Panie*”

Rysunek 5. Mem „Cyganie biorą prysznic”: „*Może weźmiemy prysznic? OK*”

Rysunek 6. Mem „Świadczenia społeczne”

Rysunek 7. Mem „Wiktoria Robag”. Palindrom

Rysunek 8. Prawo do reprezentowania Polski na arenie międzynarodowej. Schemat ogólny

Rysunek 9. Ilustracja opinii dotyczących definiowania polskości

ZAŁĄCZNIK A

Pełny spis materiałów źródłowych analizowanych w rozdziale 4

Skrót	Źródło	Skrót	Źródło
	http://0.surewemake.com http://24wspolnota.pl/ http://alltube.com http://cashingus.pw/antropologia-fizyczna-i-kulturowa.html http://chwilesloneczne.blogspot.com/ http://cyganietiptopcyganskabiesiada.vol2download.over-blog.com/		https://139.99.51.212/ https://24tp.pl/ https://208.ch2pools.com/ https://3.decoplageforsale.com/ https://46h.olawaleonibata.com/ https://adamczejgiswmp.blogspot.com/ https://aduparosnie.pl/
dirx	http://directx.pl/ http://dziejesienapodkarpaciu.pl/	rdakad	https://akadera.bialystok.pl https://aktivist.pl/ https://allegro.pl/ https://aster-bal.com.pl/ https://balujemy.eostroleka.pl/ https://belsat.eu/pl/ https://beszamel.se.pl/ https://bham.pl/
dznik	http://dziennik.com/ http://ezo-ksiazki.blogspot.com/ http://gazetabaltycka.pl/ http://hst.thekrowsnestbcc.com http://itinerarium.pl/ http://k.bhaskay.com http://kutno.net.pl/ http://m.wm.pl/ http://magazyn.elubin.pl/ http://muzeum.gliwice.pl/ http://only-my-simple-kitchen.blogspot.com/	bia23	https://bia24.pl/ https://bialystok.tvp.pl https://bialystok.wyborcza.pl/
pikiel	http://pik.kielce.pl/ http://podlasie24.pl/ http://psiaduszka.pl/ http://quesaraphotography.com/ http://racjonalista.pl http://radio.opole.pl/ http://ulub.pl/ http://vecosnara.duckdns.org/ http://whatsthelatestfashion.com/euvc/sennik-cyganka-dziecko.html http://ww5.atozviews.com/ http://ww7.wapkw.com/ http://www.bialystokonline.pl/ http://www.bielsko.biala.pl/ http://www.dzwonek4u.pl/ http://www.gorzow.pl/ http://www.mojradom.pl/ http://www.movmp4.co/ http://www.romuzeum.pl/ http://www.stowarzyszeni.romowie.net/ http://www.tubawejherowa.pl/ http://www.tvn24.pl http://zoac.durjaenergy.com/ https://1.bp.blogspot.com/	bielsk	https://bielsk.eu/bielsk-podlaski/ https://bielskobiala.wyborcza.pl/ https://biletyna.pl/ https://biznes.interia.pl/ https://blogbiskupa.luteranie.pl/ https://bochniazbliska.pl/ https://bonito.pl/ https://bppragapd.pl https://brainly.pl/
		gwbdgsz	https://bydgoszcz.wyborcza.pl/ https://centrum.fm/ https://cf1-taniaksiążka.statiki.pl/
		chams	https://chamsko.pl/ https://charaktery.eu/ https://chordify.net/ https://cirs.wroclaw.pl/ https://conamiescie.info/
		corlus	https://coryllus.pl/
		cultr	https://culture.pl/en https://cy0.yarrid.com/ https://cyprianpolakwiara.blogspot.com/ https://cyprianpolakwiara.blogspot.com/ https://darlowo.naszemiasto.pl/
		ddb23	https://ddb24.pl/
		ddwloc	https://ddwlocławek.pl/ https://ddwlocławek.pl/ https://debica24.eu https://delicjeagnes.blogspot.com/

Skrót	Źródło	Skrót	Źródło
	https://demotywatory.pl/		https://glamrap.pl/
	https://deon.pl/		https://glos24.pl/
	https://disco-polo.eu/	gwłkp	https://gloswielkopolski.pl/
	https://disco-polo.info/		https://gniew.naszemiasto.pl/
dorze	https://dorzeczy.pl/		https://go.toya.net.pl/
	https://duchwschodu.pl/	gorl24	https://gorlice24.pl/pl/
	https://dziendobry.tvn.pl		https://gorzow.wyborcza.pl/
	https://dziennikbałtycki.pl		https://gorzowwielkopolski.naszemiasto.pl/
dlodz	https://dzienniklodzki.pl/		https://grudziadz.naszemiasto.pl/
	https://dziennikpolski24.pl/		https://gs.carmenaparcio.com/
dzach	https://dziennikzachodni.pl/		https://gs24.pl/
echod	https://echodnia.eu/	gwzdy	https://gwiadzy.wp.pl/
	https://echodnia.eu/radomskie/		https://hi-in.facebook.com/tvp3krakow/
	https://echodnia.eu/swietokrzyskie/		https://hokej.net/
	https://echodnia.eu/swietokrzyskie/		https://iledzisiaj.pl/
eszcz	https://echoszczecina.pl/		https://infoludek.pl/
edibaz	https://edibazzar.pl/		https://informacjelodzkie.pl/
	https://e-legnickie.pl/	ino	https://ino.online/
epozn	https://epoznan.pl/		https://integro.uph.edu.pl/
	https://e-przepisykulinarne.pl/		https://ising.pl/
esank	https://esanok.pl/	isokol	https://isokolka.eu/
	https://e-spar.com.pl/		https://iwona-wroblak.blogspot.com/
	https://eszamoty.pl/		https://jastrzabpost.pl/
	https://expressbydgoski.pl/	jbzd	https://jbzd.com.pl/
	https://expressilustrowany.pl/		https://joemonster.org/
	https://expresskaszubski.pl/pl/		https://ju.laristos.com/
	https://facet.onet.pl/		https://kamcamps.ru/
	https://faktopedia.pl/	gwkat	https://katowice.wyborcza.pl/
	https://fakty.interia.pl/		https://kielce.naszemiasto.pl/
	https://faktybytom.pl/		https://kielce.wyborcza.pl/
	https://faktykrakowa.pl/	kk23	https://kk24.pl/
	https://fdb.pl/	kobnet	https://kobieta.onet.pl/
	https://film.org.pl/		https://kobieta.wp.pl/
	https://film.wp.pl/		https://korsosanockie.pl/
	https://filmiki.tv/		https://kosciol.wiara.pl/
fishki	https://fishki.pl/		https://krakow.naszemiasto.pl/
	https://forsal.pl/		https://krakow.tvp.pl/
	https://forum.interia.pl/	gwkrak	https://krakow.wyborcza.pl/
	https://frazesy.pl/		https://kresy.pl/
	https://gaana.com/		https://krosno24.pl/
gw	https://gazeta.pl/		https://krytykapolityczna.pl/
	https://gazetagazeta.com/		https://ksiazki.pl/
gkrak	https://gazetakrakowska.pl/		https://ksiazki.wp.pl/
	https://gazetalubuska.pl/		https://ktodzwnil.com.pl/
golszt	https://gazetaolsztynska.pl/	kltonet	https://kultura.onet.pl/muzyka/
	https://gazetaplus.pl/		https://kurierlubelski.pl/
	https://gazetapowiatowa.pl/		https://kurierwilenski.lt/
gwroc	https://gazetawroclawska.pl/	kutno	https://kutno.net.pl/
	https://gdansk.naszemiasto.pl/		https://kwadryga.com/

Skrót	Źródło	Skrót	Źródło
liman	https://kwejk.pl/ https://limanowa.in/ https://linia.com.pl/		https://oborniki.naszemiasto.pl/ https://obrazkowo.pl/ https://ogloszenia.re-volta.pl/ https://oknonawagrowiec.pl/
lipno	https://lipno.naszemiasto.pl/	oko	https://oko.press/ https://olszyn.wyborcza.pl/
gwolszt	https://lodz.wyborcza.pl/ https://londynek.net/ https://lublin.wyborcza.pl/ https://m.facebook.com/ https://m.interia.pl/ https://m.interia.pl/program-tv/ https://m.interia.pl/teletydzien/ https://m.lm.pl/ https://m.planetlagu.wepqu.com/ https://makowonline.pl/	onet	https://onet.pl/ https://opole.naszemiasto.pl/ https://ops-pragapoludnie.pl/ https://oswiecim.naszemiasto.pl/
mskbl	https://maskowybal.pl/ https://mcksokol.pl/ https://media2.pl/ https://megasennik.pl/	paczm	https://paczaizm.pl/
memsk	https://memisko.pl/ https://memy.pl/ https://menway.interia.pl https://milanos.pl/	party	https://party.pl/ https://pch24.pl/
maoles	https://mojaolesnica.pl/	polchri	https://pch24.pl/ https://pikio.pl/
mgprz	https://mojgorzow.pl https://mosina.naszemiasto.pl/ https://moviesroom.pl/ https://mp3one.pl/ https://music.amazon.it/ https://muzotakt.pl/	plkuch	https://pilkawkuchni.pl/ https://pinbook.pl/kino/ https://pl.pons.com/ https://pl.sputniknews.com/
mzkdz	https://muzyka.dziennik.pl/ https://muzyka.interia.pl/	plejd	https://plejada.pl/ https://pleszew.naszemiasto.pl/ https://pl-pl.facebook.com/ https://poddtoppen.se/
natemt	https://natemat.pl/	podh23	https://podhale24.pl/ https://poland.representation.ec.europa.eu/ https://polki.pl/ https://polki.pl/przepisy/ https://polskatimes.pl/ https://polskieradio24.pl/ https://pomagam.pl/
nczast	https://nczas.com/ https://nid.pl/ https://niebonatalerzu.pl/	pomrsk	https://pomorska.pl/ https://pomorska.policja.gov.pl/ https://pomponik.pl/ https://popularne.pl/ https://poranny.pl/
niezal	https://niezalezna.pl/ https://nj24.pl/	gwpozn	https://portal.legnica.eu/ https://poznan.wyborcza.pl/ https://pozyteczna.pl/ https://prk24.pl/ https://produkty.mamotoja.pl/ https://programtv.interia.pl/ https://przegladbaltycki.pl/ https://przekroj.pl/ https://przelom.pl/ https://pulawy.naszemiasto.pl/ https://pytanienasniadanie.tvp.pl/ https://queer.pl/ https://raciborz.com.pl/ https://radio.lublin.pl/ https://radio.rzeszow.pl/
noizz	https://noizz.pl https://nowahistoria.interia.pl/ https://nowe.glucholazy.pl/		
nowiny	https://nowiny.pl https://nowiny24.pl/ https://nowysacz.naszemiasto.pl/ https://nowytarg.naszemiasto.pl/ https://nowytomysl.nowinylokalne.pl/ https://nto.pl/ https://nuteczki.eu/		
nwlodl	https://nwloclawek.pl/ https://o2.pl/ https://obcas.pl/		

Skrót	Źródło	Skrót	Źródło
rdolszt	https://radioolsztyn.pl/ https://radioszczecin.pl/ https://radomsko24.pl/ https://ro.com.pl/ https://rownosc.eu/ https://rydułtowy.naszemiasto.pl/		https://warszawa.naszemiasto.pl/ https://warszawapigulce.pl/ https://wiadomosci.dziennik.pl/
sandcz	https://sadczanin.info/ https://schroniak.pl/	gwwiad	https://wiadomosci.gazeta.pl/ https://wiadomosci.onet.pl/politico/ https://wiadomosci.radiozet.pl/
sierdz	https://sieradz.naszemiasto.pl/	wpwriad	https://wiadomosci.wp.pl/ https://wides.pl/film/ https://wielun.naszemiasto.pl/
skier	https://skierniewice.eglos.pl/	wiocha	https://wiocha.pl/ https://wloclawek.naszemiasto.pl/ https://w-mp3.pl/ https://wpolityce.pl/
skiernm	https://skierniewice.naszemiasto.pl/ https://skryba2.pl/ https://slubice.naszemiasto.pl/ https://smaker.pl/ https://sokolka.naszemiasto.pl/ https://spiewnik.wywrota.pl/ https://sport.onet.pl/ https://sportowefakty.wp.pl/ https://spottedlublin.pl/ https://sprzedajemy.pl/ https://sprzedajemy.pl/lubelskie/ https://superbiz.se.pl/ https://superstarsi.pl/kuchnia/ kuchnia-polska/ https://surprise.com/muscards/	wrocnm	https://wroclaw.naszemiasto.pl/
	https://suwalkinews.pl/ https://swidnica.gosc.pl/ https://swidnik.naszemiasto.pl/ https://szafapelnaksiazek.pl/ https://szarada.net/ https://szczecinek.com/ https://teksciory.interia.pl/	wpwroc	https://wroclaw.wp.pl/ https://wroclaw.wp.pl/ https://wroclaw.wyborcza.pl/
suwns	https://szafapelnaksiazek.pl/ https://szarada.net/ https://szczecinek.com/ https://teksciory.interia.pl/	wrotpdl	https://wroclaw.wyborcza.pl/ https://wrotapodlasia.pl/ https://wszczecinie.pl/ https://www.antyradio.pl/ https://www.bankier.pl/
tlshow	https://teleshows.wp.pl/ https://tinisunywixi.cf/1292.php https://tp.com.pl/sierpc/ https://transfery.info/	blasty	https://www.blasty.pl/ https://www.bobrzanie.pl/ https://www.bytomski.pl/ https://www.canstockphoto.com/
gwtrajm	https://trojmiasto.wyborcza.pl/ https://tulegnica.pl/kontakt/	cda	https://www.cda.pl/ https://www.cgm.pl/ https://www.chillizet.pl/ https://www.cozadzien.pl/ https://www.czecho.pl/ https://www.dideo.ir/ https://www.discogs.com/ https://www.dlapolski.pl/ https://www.dw.com/pl https://www.dziennik.pl/
tusocha	https://tusochaczew.pl/pl/	dzwsch	https://www.dziennikwschodni.pl/ https://www.echogorzowa.pl/ https://www.ekai.pl/ https://www.e-kolo.pl/
tvrepbl	https://tvrepublika.pl/ https://twojememy.pl/ https://tygodnik.tvp.pl/ https://umovie.tube/ https://ursynow.um.warszawa.pl/ https://videomin.org/ https://viva.pl https://vmire.city/ https://vod.tvp.pl/ https://wachtyrz.eu/ https://wadowice.naszemiasto.pl/ https://walbrzych.naszemiasto.pl/	eluban	https://www.eluban.pl/ https://www.elyrics.net/ https://www.eska.pl/ https://www.eska.pl/bialystok/ https://www.eska.pl/cinema/ https://www.euractiv.pl/
		fb	https://www.facebook.com/ https://www.facebook.com/ PrzyjacieleZwierzatwOpocznie/ https://www.fakt.pl/ https://www.faktykaliskie.info/ https://www.focus.pl/

Skrót	Źródło	Skrót	Źródło
	https://www.gazetaprawna.pl/ https://www.gdansk.pl/ https://www.gdanskstrefa.com/ https://www.giwera.pl/ https://www.gorakalwaria.net/ https://www.gosc.pl/ https://www.gumtree.pl/ https://www.halogorlice.info/ https://www.housemarket.pl/ https://www.hungama.com/ https://www.ina.wiki/ https://www.informatorbrzeski.pl/ https://www.intria.pl/ https://www.it.mragowo.pl/ https://www.joox.com/intl/ https://www.kobit.pl/ https://www.kuchniadoroty.pl/ https://www.kujawy.info/ https://www.kupbilecik.pl/ https://www.lm.pl/ https://www.magnapolonia.org/ https://www.mamnews.pl/ https://www.miejski.pl/ https://www.moja-ostroleka.pl/ https://www.mp.pl/ https://www.naszraciborz.pl/ https://www.newseria.pl/ https://www.niebywalesuwalki.pl/ https://www.nowiny.gliwice.pl/ https://www.nowoscimuzyczne.eu/ https://www.o2.pl/ https://www.obzarcich.pl/ https://www.octownia.pl/ https://www.olesnica24.com/ https://www.olx.pl/ https://www.ostrow24.tv/ https://www.pch24.pl/ https://www.pieniny24.pl/ https://www.pinterest.com/ https://www.pless.pl/ https://www.plotek.pl/ https://www.polishexpress.co.uk/ https://www.polityka.pl/ https://www.polsatnews.pl/ https://www.polskisennik.pl/ https://www.polskisennik.pl/ https://www.pomponik.pl/ https://www.portalsamorzadowy.pl/ https://www.przyslijprzepis.pl/ https://www.radio.katowice.pl/ https://www.radiobiper.info/		https://www.radiojasnagora.pl/ https://www.radiokrakow.pl/ https://www.radiomaryja.pl/ https://www.radiopik.pl/ https://www.radioplus.pl/ https://www.radiorodzina.pl/ https://www.radiowroclaw.pl/ https://www.radiozet.pl/ https://www.rdc.pl/ https://www.rdn.pl/ https://www.rmfm.fm/ https://www.rp.pl/ https://www.sadistic.pl/ https://www.salon24.pl/ https://www.se.pl/ https://www.stefczyk.info https://www.sulechow.pl/ https://www.swiatmp3.info/ https://www.szczecinek.pl/ https://www.tarnowska.tv/ https://www.tekstowo.pl/ https://www.teleman.pl/ https://www.tokfm.pl/ https://www.tv28.pl/ https://www.tvp.info/ https://www.tygodnikzamojski.pl/ https://www.tysol.pl/ https://www.vogue.pl/ https://www.wadowiceonline.pl/ https://www.wiocha.pl/ https://www.wirtualnygarwolin.pl/ https://www.wnp.pl/ https://www.wp.pl/ https://www.wprost.pl/ https://www.wrotapodlasia.pl/ https://www.wsieciprawdy.pl/ https://www.wykop.pl/ https://www.wysokieobcasy.pl/ https://www.wzielonej.pl/ https://www.youtube.com/ https://www.zachod.pl/ https://www.zyciebabianic.pl/ https://wyborcza.pl/ https://zambrow.org/ https://zambrow.org/ https://zapytaj.onet.pl/ https://zblogowani.pl/ https://zulawyimierzeja24.pl/ https://zw.lt/ https://zyciekalisza.pl/

ZAŁĄCZNIK B

Spis skrótów do materiałów źródłowych cytowanych w rozdziale 4

Skrót	Źródło	Skrót	Źródło
24tp	https://24tp.pl/	lipno	https://lipno.naszemiasto.pl/
bia23	https://bia24.pl/	mamnw	https://www.mamnews.pl/
bielsk	https://bielsk.eu/bielsk-podlaski/	maoles	https://mojaolesnica.pl/
blasty	https://www.blasty.pl/	maostr	https://www.moja-ostroleka.pl/
cda	https://www.cda.pl/	memsk	https://memisko.pl/
chams	https://chamsko.pl/	mgprz	https://mojgorzow.pl/
corlus	https://coryllus.pl/	mskbl	https://maskowybal.pl/
cultr	https://culture.pl/en	mzkdz	https://muzyka.dziennik.pl/
ddb23	https://ddb24.pl/	natemt	https://natemat.pl/
ddwloc	https://ddwlocawek.pl/	nczast	https://nczas.com/
dirx	http://directx.pl/	niezal	https://niezalezna.pl/
dlodz	https://dzienniklodzki.pl/	noizz	https://noizz.pl
dorze	https://dorzeczy.pl/	nowiny	https://nowiny.pl
dzach	https://dziennikzachodni.pl/	nwlloc	https://nwllocawek.pl/
dznik	http://dziennik.com/	o2	https://www.o2.pl/
dznikpl	https://www.dziennik.pl/	oko	https://oko.press/
dzwsch	https://www.dziennikwschodni.pl/	oles24	https://www.olesnica24.com/
echod	https://echodnia.eu/	onet	https://onet.pl/
edibaz	https://edibazzar.pl/	onetwiad	https://wiadomosci.onet.pl/
eluban	https://www.eluban.pl/	ostr24	https://www.ostrow24.tv/
epozn	https://epoznan.pl/	paczm	https://paczaizm.pl/
esank	https://esanok.pl/	party	https://party.pl/
eszcz	https://echoszczecina.pl/	pikiel	http://pik.kielce.pl/
fb	https://www.facebook.com/	plejd	https://plejada.pl/
fishki	https://fishki.pl/	plkuch	https://pilkawkuchni.pl/
giwera	http://giwera.pl	podh23	https://podhale24.pl/
gkrak	https://gazetakrakowska.pl/	polchri	https://pch24.pl/
golszt	https://gazetaolsztynska.pl/	polsen	https://www.polskisennik.pl/
gorl24	https://gorlice24.pl/pl/	pomrsk	https://pomorska.pl/
gw	https://gazeta.pl/	rdakad	https://akadera.bialystok.pl
gwbdgsz	https://bydgoszcz.wyborcza.pl/	rdolszt	https://radioolsztyn.pl/
gwkat	https://katowice.wyborcza.pl/	rdplus	https://www.radioplus.pl/
gwkrak	https://krakow.wyborcza.pl/	sandcz	https://sadezczanin.info/
gwlpk	https://gloswielkopolski.pl/	se	https://www.se.pl/
gwolszt	https://lodz.wyborcza.pl/	sierdz	https://sieradz.naszemiasto.pl/
gwpozn	https://poznan.wyborcza.pl/	skiern	https://skierniewice.eglos.pl/
gwroc	https://gazetawroclawska.pl/	skiernm	https://skierniewice.naszemiasto.pl/
gwtrojm	https://trojmiasto.wyborcza.pl/	suwns	https://suwalkinews.pl/
gwwiad	https://wiadomosci.gazeta.pl/	tlshow	https://teleshows.wp.pl/
gwzdy	https://gwiazdy.wp.pl/	tusocha	https://tusochaczew.pl/pl/
ino	https://ino.online/	tvrepbl	https://tvrepublika.pl/
intria	https://www.interia.pl/	wadwonl	https://www.wadowiceonline.pl/
isokol	https://isokolka.eu/	wiocha	https://wiocha.pl/
jbzd	https://jbzd.com.pl/	wp	https://www.wp.pl/
kk23	https://kk24.pl/	wpwiad	https://wiadomosci.wp.pl/
kltonet	https://kultura.onet.pl/muzyka/	wpwroc	https://wroclaw.wp.pl/
kobnet	https://kobieta.onet.pl/	wrocnm	https://wroclaw.naszemiasto.pl/
kobt	https://www.kobieta.pl/	wrotpl	https://wrotapodlasia.pl/
kutno	https://kutno.net.pl/	wykop	https://www.wykop.pl/
liman	https://limanowa.in/	youtube	https://www.youtube.com/
		zambr	https://zambrow.org/

Summary

The book *From “Gypsy” to “Rom”: Roma in Polish Discourse on Ethnic and National Minorities* analyzes language as it reflects, describes, creates, shapes, and replicates the relationship between the Romani ethnic minority and the Polish ethnic majority in Poland. The analysis locates this language use within Polish discourse on the place and role of ethnic and national minorities within contemporary Polish society.

The book offers a comprehensive examination of the lexical renomination “Gypsy → Rom” (a shift from the exonym “Gypsy” to the endonym “Rom”). The main research objectives of the book are:

- 1) to analyze and interpret the differences between the semantic connotations of the lexical units “Gypsy” and “Rom,” as well as the differences in value judgments assigned to both lexemes and their derivatives;
- 2) to track whether and how the lexical renomination affects changes in the semantic connotations of both ethnonyms;
- 3) to monitor the process and extent of the transition from the exonym to the endonym, as well as the social response to the process of lexical renomination, with a particular focus on strategies of acceptance or rejection as used in media, both official and social;
- 4) to analyze how the contemporary discourse about Roma in Poland reflects the value system and ethnic identity of the majority group; how the role of ethnic and national minorities in society—including their rights, privileges, and responsibilities—is perceived by the majority; and how this majority articulates its expectations in relation to the minority group.

The book is organized into four chapters. Chapter 1 analyzes the origin of the Romani people. It discusses the significance of language to the process of reconstructing the history of Roma and their migration. It also includes a brief overview of contemporary genetic research that confirms the Indian roots of Roma and the non-Indian origin of other ethnic groups referred to by the collective exonym “Gypsies.”

Chapter 2 serves as both a review and a supplement to existing research on the representation of “Gypsies” in Polish literature and academic discourse. This chapter examines depictions of Gypsies/Roma in literary works and scholarly texts, from the arrival of the Roma in Poland at the end of the Middle Ages up to the second half of the 20th century when there was an increase in the usage of the endonym “Rom” in Polish. The chapter seeks to answer the following questions: What image of “Gypsies” prevailed in Polish literature and scholarly discourse until the mid-20th century? How has the discussion around Gypsies/Roma been formed? How were Gypsies/Roma perceived, discussed, and referred to within cultural narratives?

Chapters 3 and 4 delve into contemporary discourse regarding the Roma, employing the Critical Discourse Analysis (CDA) framework as a suitable method for examining representations of minorities. Chapter 3 discusses the process of the lexical renomination “Gypsy → Rom” against the backdrop of global, postcolonial discourse on self-determination and self-identification. The author puts forth a hypothesis that political correctness may have a detrimental effect on the process and reception of the lexical renomination, investigating the ways in which political correctness discourse co-opts and negatively influences public perception of this nominal change.

Chapter 4 presents an in-depth analysis of the usage of the lexemes *Cygan* (Gypsy, n.) /*cygański* (Gypsy, adj.) and *Rom* (Rom, n.) /*romski* (Romani, adj.) across a variety of text genres—including articles, announcements, memes, and user comments—gathered from around 500 internet sources using Google Alerts over a year-long period from August 1, 2019, to July 31, 2020. The research aims to decipher strategies used by the Polish majority, both consciously and unconsciously, to validate their perspectives and behaviors towards the Roma minority. These discussions form a wide array of narratives within Polish discourse, capturing depictions of Romani culture in traditional festivities, perceptions of tolerance in a largely homogeneous culture, and deeper axiological questions such as societal attitudes towards labor, property, environmental care, and human dignity. The chapter concludes with an exploration of identity that transcends the discourse on the Roma and delves into defining what it means to be Polish in the contemporary context.

The closing remarks present results and conclusions based on the conducted research. These conclusions concern processes that are strictly linguistic (in particular, the question of how far lexical renomination has advanced); the continuation and transformation of the image of Gypsies/Roma within a broader cultural discourse; as well as axiological attitudes of the majority. The studied

discourse reveals a discrepancy between declared and actual values within Polish society. The results of the analysis also suggest the need for civic education on the meanings of such concepts as “citizen,” “nation,” “ethnic group,” and “multiculturalism,” in the context of exploring Polishness and Polish identity.

